

Univerzita Pardubice
Fakulta filozofická

Historie a vývoj renesančního města Zamość ve východním Polsku
Diplomová práce

2020

Bc. Eliška Novotná

Prohlašuji:

Tuto práci jsem vypracovala samostatně. Veškeré literární prameny a informace, které jsem v práci využila, jsou uvedeny v seznamu použité literatury.

Byla jsem seznámena s tím, že se na moji práci vztahují práva a povinnosti vyplývající ze zákona č. 121/2000 Sb., o právu autorském, o právech souvisejících s právem autorským a o změně některých zákonů (autorský zákon), ve znění pozdějších předpisů, zejména se skutečností, že Univerzita Pardubice má právo na uzavření licenční smlouvy o užití této práce jako školního díla podle § 60 odst. 1 autorského zákona, a s tím, že pokud dojde k užití této práce mnou nebo bude poskytnuta licence o užití jinému subjektu, je Univerzita Pardubice oprávněna ode mne požadovat přiměřený příspěvek na úhradu nákladů, které na vytvoření díla vynaložila, a to podle okolností až do jejich skutečné výše.

Beru na vědomí, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb., o vysokých školách a o změně a doplnění dalších zákonů (zákon o vysokých školách), ve znění pozdějších předpisů, a směrnicí Univerzity Pardubice č. 7/2019 Pravidla pro odevzdávání, zveřejňování a formální úpravu závěrečných prací, ve znění pozdějších dodatků, bude práce zveřejněna prostřednictvím Digitální knihovny Univerzity Pardubice.

V Pardubicích dne 10. 6. 2020

Bc. Eliška Novotná

Poděkování:

Touto cestou bych ráda poděkovala Mgr. Michalovi Térovi, Ph.D. za vedení mé diplomové práce, cenné rady a odborný dohled. Dále chci poděkovat Fakultě filozofické Univerzity Pardubice, že mi umožnila stipendiální pobyt v Krakově, kde jsem v Jagellonské knihovně získala přístup k nesčetnému množství materiálů, bez nichž by tato práce vznikla jen stěží. A v neposlední řadě chci poděkovat své rodině a partnerovi, kteří mi byli oporou během celého studia a podporovali mě.

NÁZEV

Historie a vývoj renesančního města Zamość ve východním Polsku

ANOTACE

Práce je věnována historii polského města Zamość, které se nachází na jihu Lublinského vojvodství v Polsku. Jsou zde představeny dějiny města a jeho okolí od konce 16. století až do likvidace pevnosti v roce 1866. Práce přibližuje proměny městské zástavby, opevnění a historické události, jež měly vliv na život v pevnosti.

KLÍČOVÁ SLOVA

Polsko, Zamość, Zamoyski, 16.-19. století, dějiny, architektura

TITLE

History and development of the Renaissance town Zamość in eastern Poland

ANNOTATION

The work is devoted to history of Polish town Zamość, which is located in the south of the Lublin Voivodeship in Poland. It presents the history of the city and its surroundings from the end of the 16th century until the liquidation of the fortress in 1866. The work describes the changes in urban development, fortifications and historical events that affected life in the fortress.

KEYWORDS

Poland, Zamość, Zamoyski, 16.-19. century, history, architecture

Obsah

ÚVOD	6
1. Vývoj oblasti	8
2. Obecné trendy při výstavbě měst v 16. století	11
3. Založení města	14
Zahájení výstavby – 80. léta 16. století	21
Vývoj města na sklonku 16. století	31
Osídlování města	34
4. Významné architektonické stavby	41
5. Židé	48
6. Město v 17. století	53
Chmelnického povstání a Zámostí	59
Švédská potopa	73
Druhá polovina 17. století	76
Dědičný spor o území	80
7. 18. století	84
Velká severní válka	91
První dělení Polska	95
8. Pevnostní město, rozšíření předměstí – 19. století	99
Varšavské vévodství	99
Zámostí a polsko-rakouská válka	100
Přestavby na počátku a v první polovině 19. století	104
Obléhání Zámostí 1813	108
Listopadové povstání	121
ZÁVĚR	125
RESUMÉ	129
SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY A ZDROJŮ	130
PRAMENY	130
SEKUNDÁRNÍ LITERATURA	131
ČASOPISY, PERIODIKA	140
SLOVNÍKY A ENCYKLOPEDIÉ	145
ELEKTRONICKÉ ZDROJE	145

OSTATNÍ ZDROJE	146
SEZNAM OBRAZOVÝCH PŘÍLOH.....	146
OBRAZOVÉ PŘÍLOHY	149

ÚVOD

Předkládaná práce se zabývá historickým vývojem oblasti *Zamojszczyzny*, tedy zámostské oblasti, kolem polského města *Zamość* (dále v české verzi jako Zámostí), od samotného založení města, jakožto pevnosti až po likvidaci opevnění starého města v druhé polovině 19. století. Město Zámostí se v současnosti nachází na jihu Lublinského vojvodství, avšak v době svého vzniku bylo téměř v centru tehdejšího polského státu.

Zajímavostí je charakter vzniku tohoto města a koncepce a úmysl samotného zakladatele, jímž byl na konci 16. století Jan *Sariusz Zamojský* [*Zamoyski*]. Díky zachování (zrestaurování) původních renesančních prvků se od 14. prosince 1992 toto město řadí na listinu světového dědictví UNESCO, jakožto příklad městské renesanční architektury.

Cílem této diplomové práce je přiblížení vývoje města a událostí, jež jeho vývoj nějakým způsobem formovaly, proto se samotná práce se více zabývá dějinami a souvislostmi spjatých přímo s městem na úkor například životopisných informací o jeho správcích. U událostí, u nichž jsem to považovala za důležité, jsem rozvedla i historické pozadí týkající se celé tehdejší *Rzeczypospolitej*.

V polském prostředí se dějinám a vývoji města věnovala ve 20. století celá řada významných historiků, například Stanisław Herbst, Jan Zachwatowicz, Ryszard Szczygieł, Teresa Zarębska, Bonawentura Maciej Pawlicki. Životu a politickému dílu té nejdůležitější osoby, bez níž by ani město ani tato samotná práce nemohla vzniknout, zakladateli Janu Zamojskému se věnoval v našem prostředí ve své bakalářské a diplomové práci například Mgr. et Mgr. Juraj Švec na Masarykově Univerzitě v Brně (bakalářská práce s názvem *Jan Zamoyski a obdobia interregna v Rzeczypospolitej*, diplomová práce *Jan Zamoyski – politik a státník*).

Pro zachycení a přiblížení atmosféry dané doby jsem do práce zařadila dopisy a různé další dokumenty vztahující se k dějinám města. Polské originály jsem přeložila do českého jazyka a originální text je vždy uveden v poznámce pod čarou z důvodu možného zkreslení původního významu. V polsko-latinském originále jsem ponechala text městské vyhlášky z roku 1592. Velice přínosným pramenem pro začátek dějin města je edice dopisní korespondence Jana Zamojského, vydaná pod názvem *Archiwum Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego* ve čtyřech svazích, rozdělených podle let. Svazek I. se zabývá lety 1553-1579 (vydán roku 1904), svazek II. 1580-1582 (vydán roku 1909), svazek III. 1582-1584 (vydán roku 1913) a svazek IV. 1585-1588 (vydán v roce 1948).

Práce je členěna do kapitol a podkapitol věnujících se nejprve představení vývoje oblasti Zámostí, následně všeobecným trendům při výstavbách měst v 16. století a ve třetí kapitole již popisují samotný průběh založení města, jeho vývoj a průběh osidlování. Původně město bylo určeno pouze katolickému obyvatelstvu, avšak nakonec jeho zakladatel od této myšlenky musel upustit a svolil k usídlování i jinověrců, například Židů, Řeků, Arménů. Proto se v další části věnují vybraným architektonickým stavbám a také trochu více přibližují život Židů ve městě.

Šestá, sedmá a osmá kapitola jsou věnovány vždy jednomu století v dějinách města čili kapitola šestá je určena 17. století, kdy se pevnost osvědčila ve své obranné funkci, zejména v polovině 17. století při Chmelnického povstání a následně při švédské potopě. Stále však sledují různé architektonické změny a přestavby města v daném století. Sedmá kapitola a 18. století zasáhly Zámostí události především Velké severní války a následně Dělení Polska, kdy město připadlo do Rakouského záboru. V 18. století docházelo k dalším četným přestavbám, modernizacím, a především se projevovaly snahy o odstranění „staré“ dřevěné zástavby, která byla vysoce riziková, co se týká hlediska požárů.

Poslední kapitola se týká století devatenáctého. Na počátku se město nacházelo stále v rakouském záboru, následně při napoleonských válkách připadlo k území náležícímu Varšavskému vévodství, načež po konci válek se jako součást Polského království dostalo pod ruskou sféru vlivu, pod níž zůstalo až do opětovného vzniku samostatného polského státu v roce 1918.

Jelikož vznik a funkce města vznikala s myšlenkou obranné funkce, která chápala město jako pevnost, je tato práce ukončena právě v druhé polovině 19. století, kdy došlo k oficiální likvidaci pevnosti a město tím přišlo o jeden ze svých původních účelů.

1. Vývoj oblasti

Oblast Zámostí (*Zamości*) křižovaly od pradávna obchodní stezky. V období středověku zde vedla důležitá obchodní trasa z Kyjeva na západ. Význam Kyjeva však ve 13. století upadl z důvodu nájездů mongolských kočovníků na území Kyjevské Rusi.¹ Rozpadu celistvosti jednotlivých knížectví na jihu Kyjevské Rusi dopomohla známá bitva na řece Kalce (r. 1223²). Knižectví na severu Kyjevské Rusi odolávala, nakonec však v roce 1237 padla také a mongolové tak mohli pokračovat ve svém nájězdu na Evropu.³ Dle stejného ničivého scénáře v prosinci 1240 vyplenili a vyvraždili Kyjev. Jan Piano del Carpine v roce 1246 popisuje události následovně:

*Po dlouhém obléhání dobyli Kyjeva... a vyvraždili jeho obyvatele. Jeli jsme tudy a sami jsme viděli nespočetné hromady lidských lebek a kostí. Město bylo kdysi bohaté a velice lidnaté, teď však z něho nezbylo téměř nic. Stojí tam sotva dvě stě domů a jejich obyvatelé žijí v tuhém otroctví.*⁴

Poté, co byl pokořen Kyjev, pokračovali dále na západ, až se dostali hluboko na území Polska, kde se odehrála v roce 1241 bitva u Lehnice.⁵ Tatarská vojska vedená Bátú-chánem u Lehnice bojovala proti polsko-křižáckým vojskům. Tataři nakonec zabili knížete Jindřicha II. Pobožného a bitvu vyhráli. Následně se vydali směrem na Moravu.⁶

Tyto mongolské útoky sice na jednu stranu zapříčinily pokles obchodu a snížení prosperity oblastí spjatých s obchodní trasou, nicméně na druhou stranu tato situace přinesla potenciál k novému rozvoji dotčených oblastí mezi Vislou a Bugem. Vzrostl význam obchodních měst při pobřeží Černého moře, což bylo impulsem k vzniku nových obchodních

¹ HERBST, Stanisław. *Zamość*. Warszawa: Budownictwo i Architektura, 1954, s. 6-7.

² ŠVANKMAJER, Milan. *Dějiny Ruska*. Praha: Nakladatelství Lidové Noviny, 1996. ISBN 80-7106-16-2, s. 508.

³ ZATORSKI, Waclaw. Pierwszy najazd Mongołów na Polskę w roku 1240-1241. In: *Przegląd Historyczno-Wojskowy*. Tom IX. Warszawa: Wojskowe biuro historyczne, 1937, s. 194.

⁴ „*Kioviam... obsederunt et ceperunt, et occiderunt homines civitatis: unde quando per terram illam ibamus, inveniebamus innumerabilia capita et ossa hominum mortuorum super campum iacere; fuerat enim civitas valde magna et minimum populosa; et nunc quasi in nichilum reducta est: vix ducentae domus sunt ibi, modo et illi homines tenentur in maxima sevitute.*“; UMIŃSKI, Józef. *Niebezpieczeństwo tatarskie w połowie VII w. i papież Innocenty IV*. Lwów: Nakładem tow. „Biblioteka Religijna“, 1922, s. 2. Český překlad viz „*Johannes de Plano Carpini antivariensis archiepiscopi Historia Mongalorum quos nos Tartaros appellamus/Cesta bratra Jana de Plano Carpiniho ke dvoru Kujuk-chána 1245–1247*“, In: *Putování k Mongolům*, přel. Knobloch E., Praha 1964, s. 37.

⁵ GUMILEV, Lev Nikolajevič. *Hledání vymyšlené říše*. Praha: Mladá Fronta, 1974. ISBN 23-036-74, s. 189.

⁶ *Jana Długosza Kanonika Krakowskiego Dziejow Polskich ksiąg dwanaście. Ks. VII*. Překlad Karol Mecherzyński. Kraków 1870, s. 264-266.

cest mířících právě na Krym a k deltě Dunaje. Důležitým bodem na obchodní trase je dnes ukrajinské město Lvov, jež v době vlády krále Kazimíra III. Velikého náleželo do Polského království. Lvov ve své době představuje obchodní uzel, skrze nějž proudilo zboží z černomořské oblasti směrem na Krakov a dále do Toruně. Dalším městem, jehož význam vzrostl díky této trase, byl Lublin. Uklidnění politické situace a zejména příměří s Litvou podpořilo vnitřní rozvoj této oblasti, a ta se stala lukrativní pro budování nových hradů a také cílem zájmů menších či větších šlechtických rodů.⁷

Během 15. století v oblasti okolo Lublinu směrem ke Lvovu stoupá význam těžby dřeva a dalších činností s ní souvisejících, dále hutnictví, zemědělství. Objevují se zde mocné rody Gorajských, Tarnovských, Oleśnických, Zborowských a řada dalších menších rodů. O rozvoji oblasti svědčí nově zakládané farnosti a kostely stavěné již ve 14. století. Rozšiřování farní sítě pomohlo obnovit starší nevyužívané trasy a nedaleko křižovatky jedné takové starší cesty a cesty novější, byla založena ves Skokówka, o níž první dochovaná zmínka pochází z roku 1450.⁸ Právě tuto ves, spolu se sousedními vesnicemi získal v roce 1517 rod Zamojských.⁹ Nedaleko Skokówky na soutoku řek Topornice a Łabuńky¹⁰ zbudovali obrannou tvrz. Od roku 1535 tvrz náležela otci Jana Zamojského, Stanislavovi.¹¹ Zde se narodil i Jan Zamojský 19. března 1542.¹²

V průběhu 16. a 17. století narůstal počet obcí, jež nabyly městských práv. Jednalo se převážně o městská práva magdeburského typu.¹³ Během 16. století se oblast lublinského a chelmského¹⁴ vojvodství stala zajímavou pro rozvoj měst z hospodářského pohledu. Svou roli zde sehrála šlechta, jež se věnovala mj. přímému obchodu s obilím, k němuž přímo města nepotřebovala. Šlechta obchodovala napřímo. Tento nezanedbatelný obchod znamenal také prostor pro rozvoj měst, v nichž ona šlechta působila. Vzniklo tak několik center. Například Lubartów (původně Lewartów) byl založen na základě privilegia vydaného králem

⁷ HERBST, *Zamość*, op. cit., s. 7.

⁸ Ibidem, s. 8.

⁹ SOCHANIEWICZ, Kazimierz. *Dzieje Zamościa w dobie przed lokacją na prawie niemieckiem (1450-1580)*. In: *Rozprawy historyczne towarzystwa naukowego warszawskiego*. Lwów, Warszawa: Książnica Polska Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych, 1921-1922, s. 16.

¹⁰ Řeka *Łabuńka* se dříve nazvala *Kalinowica*. Viz Skokówka In: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. X. Warszawa 1889, s. 687.

¹¹ HERBST, *Zamość*, op. cit., s. 9.

¹² GRZYBOWSKI, Stanisław. *Jan Zamojski*. Warszawa, Państwowy Instytut Wydawniczy, 1994. ISBN 83-06-02340-4, s. 14.

¹³ HERBST, Stanisław. *Miasta i mieszczaństwo Renesansu polskiego*. Z prac Sesji Naukowej Odrodzenie w Polsce. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1954, s. 6.

¹⁴ Dnes chelmské vojvodství náleží do vojvodství lublinského.

Zikmundem I. dne 29. května 1543. Privilegium získal vévoda lubelský Piotr Firlej¹⁵ za služby vlasti.¹⁶ Dále například Tarnogród, založený na základě privilegia vydaného králem Zikmundem II. z roku 1567.¹⁷ A v neposlední řadě se k těmto městům řadí i Zámostí.¹⁸

¹⁵ Piotr Firlej – starosta Lublinský, Kazimierzský, Radomský. Od r. 1538 vojevoda Lublinský a od roku 1545 vojevoda Ruský. Zemřel roku 1553. viz BONIECKI, Adam. *Herbarz Polski: wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*. Cz. 1 t. 5. Warszawa, 1902, s. 288.

¹⁶ ROŚCISZEWSKA Zofia. *Lewartów (Lubartów) w latach 1543-1643*. Lublin, 1932, s. 5.

¹⁷ DEPCZYŃSKI, Wincenty. *Tarnogród 1567-1967. Monografia historyczno-gospodarcza*. Tarnogród: Prezydium Gromadzkiej Rady Narodowej, 1970, s. 121.

¹⁸ HERBST, *Miasta i mieszczaństwo...*, op. cit., s. 16.

2. Obecné trendy při výstavbě měst v 16. století

Výchozím modelem pro tvoření středověkých měst byl šachovnicový plán, jenž rozděloval určený prostor pro obchodní účely okolo náměstí. Díky menším majetkovým rozdílům u bohatých měšťanů a společenství cechovních mistrů, stejně tak jako ustálenosti stavebních řemesel, mohla vzniknout jakási standardizovaná městská zástavba, nad níž se budovaly veřejné stavby dle potřeb a velikosti města. Všeobecně lze říci, že v těchto městech byl uplatňován utilitarismus – *commoditas*. Ačkoliv tato města mohla být na pohled hezká, tak tento vzhled nebyl záměrem žádného umělce, nýbrž se jednalo o jev povahy čistě náhodné. Pohled na výstavbu měst změnil až Leon Battista Alberti, který si uvědomil, že je potřeba budovat města nejen v duchu *commoditas*, ale také *voluptas* – touhy po kráse.¹⁹ Jeho pokračovatelé tuto myšlenku dále rozvíjeli a pochopili, že neúmyslná malebnost měst, jež byla čím dál více ovlivňována narůstajícími majetkovými rozdíly obyvatel vzniklými v době rozvoje obchodu, by měla být řešena koncepčněji – racionálně tak, aby byla celkově příjemná na pohled. Dosáhnout takového výsledku bylo možné skrze pečlivé uspořádání jednotlivých částí celků, například pravidelným opakováním totožných architektonických prvků v celém městském komplexu a zakončováním ulic velkolepými stavbami. Tímto z měst vznikala umělecká díla s pečlivě uspořádanými výhledy a monumentální stavby získaly účelově navržený rámeček.²⁰

V pozdním středověku byla města tvořena modulovým bastionovým opevněním, dlouhým přibližně 200 metrů, což byla vzdálenost dostřelu tehdejších děl. Zároveň se uplatňovalo pravidlo co nejkratšího obvodu na co největší využitelný vnitřní prostor. To znamená, kolik měl stran, tolikrát to bylo 200 metrů v požadovaném obvodu. Čili k získání dokonalosti bylo nezbytné, aby měl náčrt výsledného tvaru podobu pravidelného mnohoúhelníku. Náročnost obrany takovéto pevnosti záležela na délce nejkratší cesty k ohroženému obvodu, z čehož vycházel teoretický požadavek na středové uspořádání města s palácem uprostřed a z něho vycházející paprskovité ulice. V centru bylo možné postavit ještě dodatečné obranné prvky, jako jsou kasárna či menší obrannou stavbu (*śródszaniec*), aby bylo možné skrze rovné ulice co nejrychleji a nejjednodušeji vojensky opanovat případnou

¹⁹ Viz ALBERTI, Leon Battista. *Deset knih o stavitelství*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1956. 451 s.

²⁰ HERBST, *Zamość*, op. cit., s. 13.

nebezpečnou situaci, jakou představoval například vpád nepřítele či povstání vlastních obyvatel.²¹

Avšak tento typ města, jenž sice bylo skvěle uzpůsobené k obraně střelbou a také dobře vypadalo z hlediska svého pravidelného tvaru, bylo také poměrně dost nepraktické pro život, jelikož byl vnitřní prostor rozdělen do klínů – ne příliš vhodných pro stavbu domů.²²

Významným dobovým textem vztahujícím se k výstavbám nových měst jsou právní akta vydaná španělským králem Filipem II. v roce 1573, vydaná z důvodu usměrnění španělské kolonizace v Americe. Tato akta předepisovala, jakým způsobem postupovat, například při osidlování jednotlivých parcel bylo důležité, aby na daném místě budoucího domu nejdříve vznikl dočasný přístřešek. Dalším důležitým bodem bylo usídlení rolníků a zahájení zemědělské a chovné činnosti. Teprve posléze bylo možné začít s opravdovou výstavbou města, jež byla provázena předpisem o vzhledové jednotnosti výsledného celku a současně bylo předepsáno, že domy mají spočívat na ose sever-jih, aby tak obydlí poskytovalo maximální možný komfort z povětrnostního hlediska.²³

Města budovaná v období renesance následují trendy uspořádaného prostoru, který dokonale slouží svému účelu ať již hospodářskému či společenskému. Nejen že se zakládají města nová, ale dochází ke stavebním úpravám v již stávajících městech, tak aby co nejlépe sloužila svým účelům a současně se městská zástavba dále rozrůstá podél cest. Ne vždy však byly všechny úpravy důkladně promyšleny jako v případě Zámostí, kde měl víceméně každý člověk a podnik své místo předurčené. Například jiné městské úřady tolerovaly chudinu, městnající se v bídých přístřešcích pod středověkými městskými hradbami.²⁴

Výrok Jana Zamojského z roku 1575 ohledně rozvoje měst v zahraničí, odráží jisté napětí, jež panovalo mezi polskou šlechtou a městy:

*Vzkvétají tam vsi i města, poněvadž městský stav disponuje velkými právy. Ale jelikož ona velkolepost je spojena s poškozením šlechtické svobody, radši ji mít vůbec nebudu, než jí mít za takovou cenu. Ne podle řemeslných výrobků, ne podle zdí a prostorných budov, jež nám nechybí, ale podle svobody, ctnosti a slušnosti je posuzováno lidské štěstí.*²⁵

²¹ HERBST, *Zamość*, op. cit., s. 14.

²² Ibidem, s. 14.

²³ ZARĘBSKA, Teresa. *Zamość – miasto idealne i jego realizacja*. In: *Zamość miasto idealne. Studia z dziejów rozwoju przestrzennego i architektury*, red. Jerzy Kowalczyk. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1980. ISBN 83-222-0125-7, s. 24.

²⁴ HERBST, *Miasta i mieszczaństwo...*, op. cit., s. 18–22.

²⁵ „*Kwitną tam vsi i miasta, bo stan miesjki ma wielkie prawa. Ale ponieważ owa świetność przychodzi z krzywdą szlacheckiej wolności, wolę jej wcale nie mieć, niż mieć za taką cenę. Nie podług rękodzielnych wyrobów, nie podług murów i obszernych budowli, czego i nam nie brak, sądzi się o szczęściu ludzi, ale podług*

ich wolności, cnót i dobrych obyczajów.“ Viz XV. Mowa Jana Zamojskiego, starosty natenczas bełskiego i posła na sejmie elekcyjnym r. 1575. In: zebr. MAŁECKI, Antoni. Wybór mów staropolskych świeckich sejmowych i innych. Kraków: Wydawnictwo biblioteki Polskiej, 1860, s. 77.

3. Založení města

V důsledku rozvoje obchodu jsou v Polsku v druhé polovině 16. století zakládána nová města tzv. magnátského typu, jež jsou budována různými magnátskými rody. Tento trend sledoval Jan Zamojski, jenž měl například pod svou správou 6 *królewsczyzn* (královských domén) a dále pokračoval ve vytváření dědičného panství nazývaným *Ordynacja Zamojska*, za jehož centrum si zvolil již zmíněnou ves Skokówku. Aby překonal ostatní zakladatele nových měst, plánoval vybudovat město zvané *Nowy Zamość*, velice pečlivě, nadčasově a hlavně smysluplně. Jeho cílem bylo zřídit rozvinuté městské centrum pro široké okolí a vytvořit také oázu pro obchodníky a cestující, jelikož nejbližší města byla vzdálena kolem 20 kilometrů či celý den cesty v případě Krasnegostawu.²⁶ Zájem o své město chtěl Jan mimo jiné vzbudit i promyšlenou a nejmodernější fortifikací, jež by zajišťovala bezpečí osobám uvnitř. Neposledním důvodem byl také záměr vytvořit nové kulturní centrum a samozřejmě předvést inovativní moderní město, vystavěné dle posledních trendů.²⁷ Nejenom díky nejmodernější fortifikací mělo město také za úkol bránit hlavní město, kterým byl v té době ještě Krakov²⁸ (do ničivého požáru v roce 1595²⁹; následně se několik let hlavní město přesouvalo do Varšavy, konkrétně do roku 1609³⁰).

Lokační privilegium z roku 1580 znamenalo pro městské obyvatele osvobození od povinnosti platit daně a nájem, zároveň obsahovalo konání tří ročních jarmarků a možnost skladovat a obchodovat se zbožím z Rusi a Volyně, čímž se Zámostí vyrovnalo dalším velkým městům.³¹ Právního ustanovení nového města se týkaly tři dokumenty. Prvním byl tzv. *Mandat królewski do poddanych starostwa zamechskiego*.³² Byl vydán ve Varšavě 2. února 1580 králem Štěpánem Báthorym. Mandát vzdával hold službám vlasti otce Jana Zamojského, čímž zároveň omlouval stav jeho domu a to, že jeho panství zchátralo na úkor polského státu. Z toho důvodu Štěpán dovoluje obnovu panství a poměrně důrazně nabádá poddané k pomoci při výstavbě nového města – konkrétně osoby pracující se dřevem a pálicí cihly. V případě neuposlechnutí žádosti o pomoc by dotčené čekal trest.³³ V témže roce, v

²⁶ HERBST, *Zamość*, op. cit., s. 9.

²⁷ Ibidem, s. 10.

²⁸ KOZIŃSKI, Wiesław. Proces inwestycyjny z roku 1579. In: *Problemy Inwestowania i Rozwoju*. Nr 5, 1966. Warszawa: Instytut Organizacji i Mechanizacji Budownictwa, 1966, s. 41.

²⁹ VAVROUŠEK, Bohumil. *Krakov, Lvov, Vělička, Zakopané, Varšava, Čenstochova*. Praha: Máj, 1910, s. 74.

³⁰ ŘEZŇÍK, Miloš. *Dějiny Polska v datech*. Praha: Libri, 2010. ISBN 978-80-7277-408-1, s. 134.

³¹ HERBST, *Zamość*, op. cit., s. 10.

³² *Archiwum Jana Zamojskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego*. Ed. Józef Siemieński. Tom II 1580-1582. Warszawa: M. Zamojski, 1909, s. 391.

³³ Ibidem.

Jaroslawcu³⁴ 10. dubna vydal Zamojský latinské lokační privilegium pro Zámostí, na něž navazoval poslední, třetí dokument, *latinské Privilegium krále Štěpána pro město Zamość nad Wieprzem*³⁵ ze dne 12. června 1580 vydaný ve Vilně, jímž král schválil záměr Zamojského.³⁶

*Zmíněným obyvatelům uděluji svobodu na věčné časy a taktéž je zbavuji od všech povinností a služeb rolnických a nevolnických, jakož i od všech potahů a od všech šarvarků i robot. Kromě toho dávám uvedeným občanům města a obyvatelům jeho předměstí svobodu a osvobození od nájemného a daní, jež by mně a mým dědicům měli platit během období dvaceti pěti let bezprostředně po sobě jdoucích, od data vydání tohoto dokumentu. [...].*³⁷

Výše uvedený úryvek z *Privilegia krále Štěpána* dokládá zbavení daňové povinnosti pro obyvatele Zámostí na období 25 let ode dne vydání dokumentu, tj. do 12. června roku 1605. Zrušení placení veškerých poplatků a daní mělo poskytnout dostatek času pro vybudování města a minimalizovat překážky v rozvoji města pro budoucí obyvatele.

Vzhledem k úspěšné politické kariéře a vzrůstající majetkové zajištěnosti Zamojského docházelo k rozvíjení původního plánu výstavby, kterému bylo věnováno prvních deset let, přípravě projektu, proměření terénu, rozvržení a výstavbě budov, zhotovení opevnění, získání nových osadníků a jejich zabydlení, na což měla navazovat pětiletá rezerva pro dokončovací práce interiérové.³⁸

Prvotní projekt mohl obsahovat pouze základní dispozice budov budoucího města formou jakéhosi schématu, jelikož nebylo k dispozici reálné proměření a zmapování terénu. Právě ono schéma mělo představovat předlohu k detailnímu propracování budov během druhé etapy. Toto projektování na etapy bylo způsobeno tehdejšími omezenými možnostmi

³⁴ CHLEBOWSKI, Bronisław. Zamość, ordynacja Zamoyskich i powiat zamojski. In: *Teka zamojska*. Rok II, 1919, Nr 1, s. 3.

³⁵ V privilegii zmiňovaná řeka *Wieprz* označuje řeku *Topornici*. Viz Zamość In: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. XIV. Warszawa 1895, s. 375.

³⁶ SZCZYGIEŁ, Ryszard. *Przywilej lokacyjny Zamościa z 1580 roku*. Lublin 1980. nestránkováno. (též *Archiwum Jana Zamoyskiego... (Tom II)*, op. cit., s. 396.).

³⁷ „Wyjmuję także wspomnianych mieszczan i wolnymi ich czynię wiecznymi czasy od wszystkich powinności i posług wieśniaczych oraz poddańczych, a także od podwód i wszystkich innych szarwarków oraz robocizn. Daję ponadto wspomnianym obywatelom miasta i mieszkańcom jego przedmieść wolność i zwolnienie od czynszów i podatków, które by mnie i dziedzicom moim placić mieli na przestrzeni dwudziestu pięciu lat bezpośrednio po sobie następujących, od daty wydania niniejszego listu. [...]” Viz SZCZYGIEŁ, Ryszard. *Przywilej lokacyjny Zamościa z 1580 roku*. Lublin 1980. nestránkováno. Latinský originál: *Excipio item et liberos facio praedictos oppidanos perpetuis temporibus ab omnibus laboribus et operibus rusticanis subuectionibusque ac poduodis et aliis omnibus angariis et praeangariis. Do uero dictis oppidanis ac eis suburbii incolis libertatem ac immunitatem a censibus et contributionibus quibusuis, mihi ac haeredibus meis pendendis ad spatium annorum vinti quinque a data praesentium literarum immediate se subsequendum.*

³⁸ ZARĘBSKA, Zamość – miasto idealne..., op. cit., s. 8.

projektování, kdy nebylo možné do projektu zahrnout přesné výškové rozložení terénu či dvourozměrné mapování krajiny. Proto se později původní schématický plán přizpůsoboval realitě v další fázi výstavby.³⁹

Vyprojektování dokonalého města si žádá několik fází, od prvotního náčrtu do terénu, přes obecný výkres až ke konečnému podrobnému výkresu obsahujícímu detaily, pohledy a celkový finální vzhled tak, aby bylo město v celkové harmonii. V souladu se středověkými stavebními zvyklostmi mělo město vyrůst na pomyslné geometrické mřížce.⁴⁰

V době projektování Zámostí byla nejznámější příručka italského architekta Pietra Catanea, jež poskytovala postupný popis založení a výstavby města, a byla doplněna o četné ilustrace a schémata. Dle Catanea by mělo být město obehnané mnohoúhelníkovým bastionovým opevněním a uvnitř uspořádané pravoúhle.⁴¹

Výstavba města doslova na zelené louce nebyla ničím snadným. Při precizní organizaci práce bylo například při budování opevnění vytvořeno několik tisíc pracovních pozic s velice přísným časovým rozvrhem. S budováním moderního a soukromého města souviselo poměrně dost rizik. Dokonce i sám Zamojski se potýkal s mnoha nevyzpytatelnými záležitostmi, ať už charakteru finančního, technického, sociálního či dokonce politického. K vybudování svého města potřeboval nejen významné finanční prostředky, ale také výbornou organizaci, získat nejlepší odborníky a vytvořit tak místo atraktivní pro nové obyvatele, již budou nejen finančně zajištěni, ale také patričně kvalifikovaní. Hlavní město pro budoucí panství s názvem *Ordynacja Zamojska* nebylo možné vytvořit jen tak. Aby se z nového města mohlo stát hlavní město, bylo zapotřebí pro ideologický a kulturní program získat podporu od domácí vlády, stejně tak podporu mezinárodní, jež byla reprezentována Svatým stolcem.⁴²

Zamojski zvládl velice mistrně rozšířit své državy, mimo jiné díky dvěma majetkově úspěšným manželstvím – prvním s Gryzeldou Batorównou roku 1583. Gryzelda byla neteří krále Štěpána Bathoryho, proto není divu, že jim svatbu vystrojil sám král, dne 12. června a oslavy trvaly celý týden.⁴³ Druhé manželství uzavřel s Barbarou Tarnowskou o 10 let později. Dalším majetkovým přírůstkem byly roku 1588 darované králem „starostwa“ [něco jako okresy] krzeszowské a zamechské, sousedící právě se Zámostím. Zamojski byl velice úspěšný

³⁹ ZAREBSKA, Teresa. *Teoria urbanistyki włoskiej XV i XVI wieku*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1971, s. 218.

⁴⁰ ZAREBSKA, *Teoria urbanistyki...*, op. cit., s. 218-219.

⁴¹ ZAREBSKA, *Zamość – miasto idealne...*, op. cit., s. 9; viz též CATANEO, Pietro. *I quattro primi libri di architettura di Pietro Cataneo senese*. Vinegia: In casa de' figliuoli di Aldo, 1554.

⁴² ZAREBSKA, *Zamość – miasto idealne...*, op. cit., s. 10.

⁴³ TYSZKOWSKI, Kazimierz. *Jan Zamojski, Hetman i Kanclerz Wielki Koronny*. Lwów 1938, s. 29-30.

ve vytváření svého „panství“.⁴⁴ Na jeho území vznikala nová města, další postupně připojoval, až nakonec z „latifundia“ vytvořil hned v dalším roce, tj. 1589 „ordynacj“⁴⁵, která se nadále rozrůstala.⁴⁶ *Ordynacja* Zamojská vážala latifundia do jednotného právního celku. Tato *ordynacja* platila od momentu svého založení v roce 1589 až do pozemkové reformy provedené v roce 1944.⁴⁷ V momentě založení v roce 1589 obsahovala 39 vesnic a dvě města.⁴⁸ O jeho úspěšnosti vypovídají čísla připojených území od založení z „ordynacj“: do své smrti roku 1605 připojil 126 měst a obcí 25 částí vsí.⁴⁹

Zamojský v *ordynacj* dal mimo jiné svým pokračovatelům za úkol starat se o opevnění města:

*Odkazovatel si přeje, aby to, co zůstane po odečtení těch nákladů, bylo znovu obráceno a vynaloženo na další správu a vylepšování zástavby na území Zamojských, které on sám započal či naznačil, stejně tak na opevnění a hradby tvrze a města Zámostí, a také na nákup území, sousedících s jeho výše uvedenými nemovitostmi.*⁵⁰

Zamojského zastihly organizační obtíže hned z počátku projektu. Politické záležitosti ho zaneprazdňovaly natolik, že se nemohl věnovat počátečním plánovacím pracím města. Při služební návštěvě Lvova navázal spolupráci s architektem Bernardem Morandem, s nímž původně plánoval přestavbu tvrze ve Skokówce.⁵¹ Oba muži se spolu se potkali již při výpravě poselstva do Francie roku 1573. Mezitím Morando působil a také se podílel například na přestavbě varšavského hradu. Mimo jiné měl architekt při svém pobytu ve Varšavě

⁴⁴ ZARĘBSKA, *Zamość – miasto idealne...*, op. cit., s. 37.

⁴⁵ Ordynacja: *Ordynacja* je právní institucí, spojující určitý majetek jakožto nedělitelný celek, svázaný s daným rodem. Dědická posloupnost se pak řídí zásadami primogenitury. Viz: „*Pojęcie ordynacji możemy na podstawie postanowień prawa polskiego ustalić w ten sposób. Ordynacja, jest to instytucja prawna, wiążąca pewien majątek, jako całość niepodzielną i niepozbywaną, z pewnym rodem na zawsze, przyczem dziedziczenie majątku przez członków danego rodu następuje w myśl zasad primogenitury.*“ In: MEŁEŃ, Aleksander. *Ordynacje w dawnej Polsce*. Lwów, 1929, s. 20.

⁴⁶ ORŁOWSKI, Ryszard. Ordynacja zamojska. In: MYŚLIŃSKI, Kazimierz. *Zamość i Zamojszczyzna w dziejach i kulturze polskiej*. Zamość: Zamojskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1969, s. 106.

⁴⁷ HERBST, *Miasta i mieszczanstwo...*, op. cit., s. 17.

⁴⁸ TARNAWSKI, Aleksander. *Działalność gospodarcza Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana w. kor. (1572-1605)*. Lwów; Warszawa: skł. gł. Kasa im. Rektora J. Mianowskiego: Instytut Popierania Polskiej Twórczości Naukowej, 1935, s. 20.

⁴⁹ TARNAWSKI, *Działalność gospodarcza...*, op. cit., s. 26.

⁵⁰ „*Co zaś po odtrąceniu tych wydatków pozostanie, zeznający mieć chce, aby to obracane i wydawane było na dalsze prowadzenie u ulepszenie budowli w dobrach Zamojskich, przez niego rozpoczętych lub wskazanych, tudzież na fortyfikacye i szance warowni i miasta Zamościa, oraz na kupno dóbr, przyległych wyżej wymienionym jego posiadłościom.*“ Viz *Statuta Ordynacji Zamojskiej od r. 1589-1848*. Warszawa, 1902, s. 17.

⁵¹ ZARĘBSKA, *Zamość – miasto idealne...*, op. cit., s. 10.

v pronájmu městskou cihelnu.⁵² K samotnému uzavření smlouvy mezi Zamojským a Morandem došlo 1. července 1578 ve Lvově.⁵³

Zamojský původně nezamýšlel vybudování vlastního rezidenčního města, chyběla mu však vlastní rezidence. Tento jeho původní názor však změnilo setkání s Morandem, po němž už začal uvažovat nad nenáročným, jednoduchým městečkem, v němž by byl nějaký skromný rezidenční dům s chrámem, a to, aby bylo doplněno domy pro něco málo přes dvě stě rodin. Bernardo tedy vyhotovil návrh „městečka“ dle přání, avšak rozhodl se ponechat i další volný prostor do rezervy, jenž neměl hned zpočátku určené své využití.⁵⁴

To se vzápětí ukázalo jako velice prozíravé řešení, protože bylo možné později vybudovat například arménský kostel a další budovy sloužící obyvatelům města. Dalším speciálním prostorem byla část dělící rezidenci od zbytku města. Toto území nemělo ještě přesně určenou podobu bytových staveb čili zůstávalo prázdné. Morando zkrátka uměl velmi mistrně spojit představu ideálního a zároveň funkčního města.⁵⁵

Významnou roli od počáteční fáze projektu sehrál Maciej Topornicki, který byl pověřený do funkce správce majetku Zamojského. Z jejich písemné korespondence jsou dochovány pouze fragmenty, nicméně například z dopisu ze dne 4. března 1579 lze vyvodit, že Topornicki mnoho nedůvěřoval schopnostem italského architekta, jelikož za zálohu 1000 zlatých „toho moc neukázal“ a žádal dalších 400 zlatých.⁵⁶ Odpověď na tento dopis se nedochovala, ale v následujícím dopise 2. dubna Topornicki podává informace, že Morando má připravenou spoustu materiálu a rád by bez průtahů zahájil stavbu, proto je nezbytné učinit finální rozhodnutí o jejím přesném umístění.⁵⁷

Vybudování rezidence přímo ve Skokówce nepřipadalo v úvahu z několika důvodů. Tamní tvrz byla postavena na ostrově na soutoku řek a byla špatně přístupná, což je pro tvrz velice příhodné, avšak pro výstavbu města zde bylo málo prostoru a místo bylo zároveň dost podmáčené.⁵⁸ Zamojského tedy napadlo situovat město na jiné své dědičné území – k osadě Zadanów. Topornicki se tam vydal společně s celou skupinou rádců, avšak místo nebylo shledáno vhodným. Nově vybraná lokace se nacházela na území Skokówky. Spolupráce

⁵² BARANOWSKI, Ignacy Tadeusz. *Przemysł Polski XVI wieku*. Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta w Warszawie, 1919, s. 20.

⁵³ KOZIŃSKI, *Proces inwestycyjny z roku 1579*, op. cit., s. 43.

⁵⁴ ZARĘBSKA, *Zamość – miasto idealne...*, op. cit., s. 37.

⁵⁵ ZARĘBSKA, Teresa. O związkach urbanistyki Węgierskiej i Polskiej w drugiej połowie XVI wieku. In: *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*. tom IX, zeszyt 4. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1964, s. 208.

⁵⁶ *Archiwum Jana Zamojskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego*. Ed. Waclaw Sobieski. Tom I 1553–1579. Warszawa: M. Zamoyski, 1904, s. 296.

⁵⁷ ZARĘBSKA, *Zamość – miasto idealne...*, op. cit., s. 10

⁵⁸ *Ibidem*, s. 12.

s rádci z různých oborů byla klíčová pro správnou lokaci města, aby se vyvarovali chyb, jež by v budoucnu nebylo možné napravit.⁵⁹ Tento postup doporučoval v druhé polovině 16. století Francesco De Marchi a výbor se dle něho měl skládat z hlavního architekta, vojenského specialisty, lékaře, horníka a astrologa. V případě lokace Zámostí byl výbor menší a neúčastnila se ho osoba nejdůležitější – Jan, který byl vyřazen z důvodu válečné situace.⁶⁰ To, že bylo vyloučené, aby se mohl osobně účastnit lokace města, dokládá soupis účtů Zamojského, kdy se konkrétně od jara až do léta 1579 zdržoval na území dnešní Litvy a Běloruska, tehdejších územích Polsko-litevské unie.⁶¹ Jeho výprava spadá do polsko-ruské války (1577-1582), jež měla kořeny v roce 1577, kdy napadl Livonsko Ivan IV. (Ivan Hrozný).⁶² Tato válka však byla součástí většího konfliktu známého jako livonské války o pobaltská území.⁶³

Co mohlo vést Zamojského k budování města, ačkoliv se ho nemohl přímo účastnit, je nejasné. Jednou z možností může být vidina získání nové hodnosti *hetmańskiej*. Další teorií může být plán pro vytvoření opevněného sídelního města, z něhož by řídil své pozemkové držby. Případně tento svůj záměr mohl být pomyslným schodem k dosažení další politické kariéry či naopak pouze posílení stávající pozice kancléře. K tomuto skutku ho mohla nasměrovat i vojenská situace.⁶⁴ Na dvoře Štěpána Báthoryho se mohl inspirovat u řady vojenských inženýrů, z nichž byl nejvýznačnější Ottavio Baldigara, autor opevněného města Nové Zámky. Toto město bylo budováno kolem roku 1580 ve tvaru bastionového šestihranu s osovým uspořádáním uvnitř hradeb, což značí určité analogie s později budovaným Zámostí.⁶⁵ Nové Zámky však mají jinou svou specialitu a tou je situovaný kostel s věží na jedné straně náměstí – mimo návaznost na okolní ulice; a na protější straně náměstí byl vystavěn dům s věží, aby se vyvážil celkový symetrický vzhled města.⁶⁶

Tvrzení, ohledně oné příčiny Zamojského rozhodnutí, jsou však nepodloženými teoriemi a bez objevení dosud neznámé korespondence Zamojského, nebo jiných nových informativních dokumentů a zdrojů, zůstává pravý důvod založení města pouze ve spekulativní rovině.⁶⁷

⁵⁹ KOZIŃSKI, *Proces inwestycyjny z roku 1579*, op. cit., s. 43.

⁶⁰ ZARĘBSKA, *Zamość – miasto idealne...*, op. cit., s.12.

⁶¹ SIEMIŃSKA, Halina. Itinerarjum Jana Zamoyskiego w okresie wojen moskewskich (1597-1582), na podstawie rachunków i korespondencji opracowane. In: *Teka Zamojska*. Zamość. Rok III, 1920, Nr 1, s. 9.

⁶² KONOPCZYŃSKI, Władysław. *Dzieje Polski nowożytnej: T. 1, 1506-1648*. Warszawa, Kraków, Łódź, Poznań, Wilno, Zakopane, 1936, s. 152.

⁶³ ŘEZŃÍK, *Dějiny Polska...*, op. cit., s. 114.

⁶⁴ ZARĘBSKA, *Zamość – miasto idealne...*, op. cit., s. 12

⁶⁵ PLAČEK, Miroslav. *Encyklopedie slovenských hradů*. Praha: Libri, 2007. ISBN 978-80-7277-333-6, s. 45.

⁶⁶ ZARĘBSKA, *O związkach urbanistyki...*, op. cit., s. 264.

⁶⁷ ZARĘBSKA, *Zamość – miasto idealne...*, op. cit., s. 12

V období, kdy se nemohl Zamojski osobně věnovat a dohlížet na plánování města, to byl pravděpodobně sám Bernardo Morando, kdo navrhl situovat město poblíž Skokówky, na protější břeh Labuňki a pod ústí Topornice, kde se terén postupně svažoval do údolí. Finální rozhodnutí bylo samozřejmě na zplnomocněncích – M. Urowieckém a P. Orzechowském, tehdejším chelmským vojským.⁶⁸

Architekt musel mít připravený zjednodušený situační plán, díky němuž mohl již v květnu přistoupit k samotnému projektování. Měsíce červen a červenec by byly určeny pro přesné projektování.⁶⁹ Tedy k výběru teoretického schematického uspořádání, přizpůsobení ho reálným podmínkám určeného stavebního místa, navržení konkrétního způsobu spojení města se samotnou rezidencí a dalších budov, patřících k městu.⁷⁰

Soutok říček vytvářel záliv, jenž chránil západní stranu a současně to vytvářelo významný výškový rozdíl důležitý právě pro pozorovací účely na tuto hlavní – západní – stranu. Hlavním záměrem bylo vtělit palác do krajiny tak, aby poskytoval výhled do samotného údolí mezi Hyžou a Płoskem.⁷¹

Korespondence Zamojského s Topornickým vzhledem ke své neúplnosti zcela neumožňuje důkladné sledování jednotlivých fází. Nicméně však z jednoho z dochovaných dopisů, konkrétně ze 3. října 1579, jasně vyplývá, že autorem města je opravdu Bernardo Morando.

Dej mi vědět, zdali už hráz pod Zadanovem dosypal. Přehled nákladů s ní spojenou mi napiš. Také jestli můžeš o druhé, dole k Ploskému, v létě měli dokončit tu první, z které teď potřebuji pracovní sílu na vybudování tamnějšího hostince, aby se městečko rychleji osídlovalo.

Také všechny ty náklady okolo budování, a inventář toho všeho, co nám projde rukama mi, sepiš.

A ať Bernardo pošle namalované rozvržení prostoru pro městečka, protože se mi tu objevili cihlář, kovář, zámečnick, tesař, které tam bude potřeba umístit a prostor jim ukázat,

⁶⁸ HERBST, *Zamość*, op. cit., s. 12.

Wojski (latinsky tribunus) byl ve středověkém Polsku nejprve nižším vojenským úředníkem a v období 1. Rzeczypospolitej jedním ze zemských úředníků. Jeho hlavním úkolem bylo vojensky spravovat sídlo nebo okres či vojvodství, a to především v době války, později měl na starosti rodiny (ženy a děti) šlechticů, kteří byli ve válce. Wikipedia, 15 stycznia 2018 [cit. 07.04.2019].

URL: < <https://pl.wikipedia.org/wiki/Wojski> >.

⁶⁹ ZAREBSKA, *Zamość – miasto idealne...*, op. cit., s. 13.

⁷⁰ ZAREBSKA, *O zwiazkach urbanistyki...*, op. cit., s. 268-269.

⁷¹ HERBST, *Zamość*, op. cit., s. 12.

*musím také já sám několik domů vybudovat, aby na ten způsob budovali i další, kteří by tam měli zájem se tam usídlit; proto je naléhavé, aby ses přes zimu postaral o dostatek dřeva.*⁷²

V úryvku z dopisu Topornickému se také Zamojski zajímá o stav výstavby naspů, které měly řešit nezbytné úpravy vodních toků a tím usměrnit okolní dopravní cesty do blízkosti budoucího města. V další části text dopisu odhaluje úmysl Zamojského vybudovat několik vzorových domů ze dřeva, aby měli budoucí obyvatelé představu, v jakém stylu má být město budováno.

Zahájení výstavby – 80. léta 16. století

Bernardo Morando se při vytváření plánu města a paláce musel řídit současnými podmínkami tehdejší Rzeczypospolité, místními tradicemi a zkušenostmi se stavitelstvím dle italské renesance. Tehdejší polská města za svými obrannými zdmi poskytovala bezpečí pouze zámožným měšťanům a bohatým řemeslníkům. Chudší obyvatelé se pak shromažďovali na otevřených a nechráněných předměstích.⁷³

V tomto případě již nebylo potřeba stavět hrad/zámek oproti měšťanským čtvrtím, tak jak tomu bylo do této doby zvykem s královskými hrady připojenými k městům například z doby Kazimíra Velkého se jednalo o města Lučice (*Łęczycza*), Opoczno, Szydłów. Novinkou je právě oddělení paláce od města pouze plasticky, a nikoliv už jako pevnost.⁷⁴

Morando chtěl vybudovat užitečné město jak z hlediska obrany, vzhledu, ale také pohodlné pro obyvatele. Z tohoto důvodu porovnal výhody města šachovnicového typu s městem typu centrálního. Jeho zadání znělo jasně – umístit do opevněného města přibližně 200 domů s prostorově odděleným hlavním sídlem. Tyto podmínky by splňoval sedmiúhelník – spojení čtyřúhelníku pro rezidenci s pětiúhelníkem městským. Nicméně toto provedení neumožňovaly terénní podmínky, s čímž si architekt poradil skrze zalomení osy do jedné z bran, takže výsledná optická osa zůstala nenarušena.⁷⁵ Palác – jakožto dominantu –

⁷² „*Dai mi snacz, ieslisz iusz grobli dosipal pod Sdanowem. Rachunek kosztu okolo niei vipisz mi. Takze tesz mozes-li druga na dole ku Ploskemu na lato dokonczivsi tej piervei iacz się, na ktori mi sila nalezi dla obrzoczenia tam goszczynca, zaczembi miasteczko richlei osiadalo.*

Wsikich tesz tam vidatkow okolo budowania posli mi inventarz i tego wsego, czo przesz recze nasze idzie. Niech mi malowanie rozmierzenia placzu na miasteczko posle Bernardo, bo mi sie nagadzaiq stricharz, koval, slosarz, stolarz, ktore mi tam trzeba posadzicz i placze iem ukazacz, musse ia sam kilka domow sam zbudowacz, abi na ten fiserunk ini sie budovali, ktorzi-bi tam osiecz ieli vola; dlaczego misl pilnie, abiss drzewa prziczinil zimie.“ Viz *Archiwum Jana Zamoyskiego... (Tom I)*, op. cit., s. 367.

⁷³ HERBST, *Zamość*, op. cit., s. 12.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 13.

⁷⁵ *Ibidem*, s. 16.

s městem spojovala ulice (dnes ulice 3 Maja), jež tvořila vizuální symetrickou osu celého města. Současně byla z hlavního náměstí přesunuta budova radnice do linie okolní zástavby, tak aby právě palác mohl být hlavní dominantou.⁷⁶

Struktura vnitřního uspořádání města byla dle tradice polských středověkých měst přibližně 40 metrů hloubky na stavební blok. Následně se rozlišovaly tři velikosti pozemků – nejbližší náměstí hloubka 40 metrů a šířka 10 metrů (na jižní straně 12 m), další skupinou bylo rozpracování na šířku 8 metrů a poslední skupinu tvořily menší pozemky, široké 10 metrů, avšak vytvořené rozdělením celého bloku na dvě řady parcel. Hlubší parcely byly určeny pro velkoobchodníky, jimž umožnily výstavbu víceúčelových domů a také poskytovaly prostor pro sklady s pohodlným přístupem do zadních ulic.⁷⁷

Hned za městskými valy byly už na počátku stavby vytyčena předměstí – Lvovské a Lublinské. Na těchto pásmových předměstích se společně s chudými řemesly nacházel další „obtěžující“ průmysl, který představovaly pivovary, kovárny a řeznictví.⁷⁸

Výrazným centrem města je hlavní čtvercové náměstí nazývajícím se *Rynek Główny*, se šířkou dvou stavebních bloků a tří okolních ulic, po osmi domech na každé straně, přibližně tedy 100 x 100 metrů.⁷⁹ V souladu se zvyky italské renesance je náměstí rozpuřeno symetrickou osou Palác-Dvorek *Topornického*, kolmo na tuto osu navazuje osa spojující *Rynek Główny*, s dalšími čtvercovými náměstími – *Rynek Wodny* (na straně blíže k říčce Łabuńka) a *Rynek Solny* po druhé straně hlavního náměstí. Tato sekundární pomocná náměstí měly mít ¼ velikost hlavního náměstí a stejně tak jako hlavní náměstí se od klasických vzorů liší uzavřenými rohy a hlavní provoz probíhá podél východo-západního podloubí skrze rohové ulice.⁸⁰

Návrh města nebyl zamýšlen pouze jako projekt, ale také jako geometrické těleso. Na tomto vzhledu Zamojskému velice záleželo. Lze tedy předpokládat, že celý projekt města byl prací jediného architekta Moranda, jenž pro náměstí navrhl patrový nájemní dům zastíněný vysokou členitou atikou a pro boční ulice plánoval budovy menší. Na předměstích vznikaly dřevěné domy, avšak ve městě samotném dřevěná zástavba dlouho nevydržela.⁸¹

Toto nové město pevnostního typu, jež vznikalo na dopravním uzlu, muselo ve svém plánu také vyřešit problém tranzitní dopravy. Hlavní dopravní směry byly vyznačeny třemi

⁷⁶ SOSNOWSKI, Oskar. O planach osiedli sprzężonych w Polsce. In: *Biuletyn Historii Sztuki i Kultury*. R. IV, Nr. 2. Warszawa, Zakład architektury polskiej i historii sztuki politechniki warszawskiej, 1935, s. 74-75.

⁷⁷ HERBST, *Zamość*, op. cit., s. 16.

⁷⁸ Ibidem, s. 16.

⁷⁹ KOWALCZYK, Jerzy. *Zamość: Przewodnik*. Wyd. 2 uzupełnione i poprawione. Warszawa: Sport i Turystyka, 1977, s. 75.

⁸⁰ HERBST, *Zamość*, op. cit., s. 16.

⁸¹ Ibidem, s. 17.

bránami – Lvovskou, Lublinskou a Szczebrzeskou. Zámostí vybavené právem nuceného skladu⁸², jež zakazovalo všem „ruským“⁸³ obchodníkům, vyhnout se městu, se nemuselo zajímat o pohodlí jejich průchodu. Z toho důvodu mohl Zamojski nechat zazdít Lublinskou bránu v roce 1588 na památku průjezdu Zamojského urozeného vězně – arcivévody Maxmiliána III. Habsburského. Tomuto skutku v témže roce předcházela bitva *pod Byczyną*.⁸⁴

Vše začalo smrtí Štěpána Báthoryho v roce⁸⁵ a novým bojem o polský trůn. V téže době se potýkal Zamojský s potížemi způsobovanými rodem Zborowských. Ti ho všemožně napadali a uráželi (stejně tak jako zesnulého krále, jenž byl Janovi přítelem). Události nakonec vyústily v rozdělní polské společnosti na dva tábory. Jedním byl tábor „černých“ podporovatelů Zamojského a druhým tábor *Zborowczyków*. Nevraživost Zborowských ke kancléři Zamojskému a králi Báthorymu pramenila ještě z minulosti, kdy se Zamojský stal přítelem krále a sklízel vojenské úspěchy. To mu měli Zborowští za zlé, že jim právě tímto znemožnil další kariérní růst v králově přízni a také se cítili dotčeni, protože původně byli jedněmi z prvních podporovatelů Báthoryho, jakožto nového polského krále. Dalším jablkem sváru byla historická situace ohledně Samuela Zborowského.⁸⁶

Samuel v afektu zapříčinil smrt *kasztelana* Wapowského, který se původně připejtl do šarvátky Zborowského s Tęczyńským. Tehdejší král Jindřich III. Francouzský ho za tento čin vyhnal ze země. Útočiště zprvu našel na Uhrách, u Štěpána Bathoryho.⁸⁷ Následně, když byl Báthory králem, tak se rodina Zborowských snažila přimět ho ke zmírnění trestu, leč král respektoval zákony a rozsudek měnit nechtěl. Samuel se také odvážil vrátit do Polska, a ačkoliv byl Zamojským přes jejich společné přátele několikrát upozorňován, aby z Polska opět odjel, Samuel si nedal říct. Dokonce se vydal do Krakova, kde se v té době zdržoval i Zamojský. Ten nařídil Zborowského zajmout a následně byl popraven, jakožto exemplární

⁸² Právo skladu neboli nuceného skladu (*Stapel – und Niederlagsrecht*), znamenalo pro kupce povinnost ve městě, v němž toto právo platilo, vyložit své zboží a několik dní je nabízet k prodeji. Účelem mělo být zpestření kupní nabídky; viz ŽEMLIČKA, Josef. *Království v pohybu. Kolonizace města a stříbro v závěru přemyslovské epochy*. Praha: NLN, 2014. ISBN 978-80-7422-333-4.

⁸³ Země nazývané „ruské“ či *Ruś Czerwona* tehdy označovaly území dnešního jihovýchodu Polska a Ukrajiny. Název „Rus“ se váže k původním majitelům těchto území, jimiž byli Rurikovci a jejich Kyjevská Rus. Geograficky se jedná o území od jihovýchodního pásu Karpat a kolem povodí řeky Dněstr. Konkrétně se jednalo o země Przemyslské, Sanocké, Lvovské, Haličské, Chelmské, Bełzské. V 16. století vzniklo *województwo Ruskie*, které zahrnovalo území náležící k městům Przemysl, Sanock, Lvov a Halič. Viz JABLONOWSKI, Aleksander. *Ziemie ruskie. Ruś Czerwona*. Tom VII. Cz. 2. Warszawa, 1903, s. 8-9, 12-15.

⁸⁴ PREK, Franciszek Ksawery. *Czasy (dziennik z lat 1818-1856)*. In: *Czasy i ludzie*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1959, s. 42.

⁸⁵ Stefan (Bahory, Báthory István) 1533 – 1583-12-12. In: *Internetowy Polski słownik biograficzny*, datum neuvedeno [cit. 31.03.2020].

URL: < <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/stefan-batory-bathory-istvan-krol-polski>>. Viz též *Polski Słownik Biograficzny*, tom XLVIII, 2004-2005.

⁸⁶ TYSZKOWSKI, Jan Zamojski..., op. cit., s. 34, 36.

⁸⁷ ŻEGOTA, Pauli. *Pamiętniki do życia i sprawy Samuela i Krzysztofa Zborowskich*. Lwów, 1846, s. 6, 19.

případ a zdůraznění toho, že zákony je třeba cítit.⁸⁸ Následující křivda, jež byla způsobena rodu Zborowských se týkala bratra Samuela, Krzysztofa Zborowského. Ten napsal v roce 1583 dopis, v němž urážel krále i celou zemi, dále proti němu svědčil příslib věrnosti moskevskému knížectví. Za své prohřešky také byl oficiálně vyhnán ze země na soudním varšavském sejmu konaném v roce 1585⁸⁹

Smrt krále Štěpána pro Zborowské znamenala alespoň částečné zadostiučinění, ačkoliv stále měli potřebu se nějakým způsobem pomstít Zamojskému. Začali šířit různé pomlouvačné dopisy na adresu zesnulého krále i Zamojského, a to, že ho chtějí zbavit hetmanského titulu. Nicméně se Zamojský nenechal zastrašit a rozhodl se proti tomu bojovat.⁹⁰

Zborowští dále podporovali kandidaturu arciknížete Maxmiliána Habsburského⁹¹, především touto možností viděli způsob případného omezení vlivu a moci Zamojského. Protikandidátem se stal Zikumund Vasa, jenž nakonec získal více hlasů. Poražená strana se však nechtěla hned vzdát a chtěli bojovat za svůj cíl. Přinejmenším si všichni hleděli svých osobních zájmů a snažili se ze situace vytěžit maximum k vylepšení svého postavení. Tábor Zborowských se s porážkou nesmířil, uznal Maxmiliána za svého krále a vyzvali ho k převzetí polského trůnu. 27. září složil Maxmilián přísahu na *pacta conventa* kyjevskému biskupovi v olomoucké katedrále. Habsburk si však uvědomoval, že se ocitl v pozici proti Zamojskému, jehož vojenské úspěchy znal, ale věřil, že když se nechá vést Prozřetelností, dobře to dopadne.⁹²

Vydal se s vojskem do Krakova. Za spolupráce německých hrobníků propašoval v noci arcivévoda do města své nejlepší mušketýry a ti se schovali po domech. Ráno vyslal do útoku 2 000 pěšců, vedených Krzysztofem Zborowským (předpokládá se, že to byl právě Krzysztof, kdo navedl Maxmiliána k tomuto nápadu – útoku na Krakov).⁹³

Zamojský však byl připraven a již v Krakově čekal, společně se svými zkušenými muži, kteří byli veterány z moskevských válek. Maxmilián byl donucen stáhnout se z Krakova. Ve vzduchu však stále viselo napětí a možnost války, proto Zamojský táhl se svým vojskem zpět za arciknížetem a dohnal ho právě u Byčiny. Zamojský zvítězil, načež

⁸⁸ TYSZKOWSKI, Jan *Zamojski...*, op. cit., s. 34-37.

⁸⁹ Ibidem, s. 152-3, 181.

⁹⁰ SOBIESKI, Waclaw. *Żalobny hetman*. In: *Teka Zamojska*. Rok II, 1919, Nr 2, s. 18.

⁹¹ CHMĘTOWSKI, Władysław. *Książę Maksymilian Rakuski, według dyaryuszów rękopiśmiennych ze zbiorów Konstantego Świdzińskiego*. Warszawa, 1887, s. 519.

⁹² GÓRSKI, Konstanty. *O koronę: bitwa pod Byczyną dnia 24 stycznia 1588 roku: studyum wojenno-historyczne*. Warszawa, 1888, s. 2-6.

⁹³ SOBIESKI, *Żalobny hetman*, op. cit., s. 37.

arciknížete zajal.⁹⁴ Maxmilián hned druhý den, 25. ledna 1588 psal dopis s žádostí svému bratrovi, císařovi Rudolfovi II., aby proti Polsku ne zahajoval žádné nepřátelské jednání, s ohledem na jeho osud svěřený do rukou Zamojského.⁹⁵ Zamojský téhož dne poslal dopis králi.⁹⁶

Bližší informace o pobytu Maxmiliána v Zámostí, v zajetí kanceláře, popisuje Rzeszka, dne 16. března 1588, na základě dopisu, který dostal od Szymona Tretera:

V těchto dnech jsem obdržel dopis od Šimona ze Zámostí. Byl tam arcivévoda Maxmilián, vesele popíjel. S kardinálem Báthorym se velice vřele snášel. Pan kancléř [tj. Zamojský] mu vysvětlil, za koho tu u nás mají každého z těch, kteří následovali jeho stranu [zlomyslná charakteristika strany Zborowských]: ten zrádce, ten marnotratník, ten bandita, ten zloděj, ten lupič atd. A na to odpověděl Maxmilián: „Jak vidím, až na malé výjimky, jsem byl králem lupičů.“ Další tři dny se zabavil popíjením, ale do divokých tanců se pustit nechtěl. Kardinál dostal horečku. Arcivévoda Maxmilián ho navštívil. Na popeleční středu [2. března 1588] byl odveden s velkým průvodem do Krasnystawu. Tam byli drženi ostatní uvězněni příznivci. Kardinál daroval arcivévodovi krásnou „bombardě“, která mu patřila od dob, kdy ji vzal hajdukům. Byla pro něj velice cenná.⁹⁷

⁹⁴ TYSZKOWSKI, Jan Zamojski..., op. cit., s. 38-39.

⁹⁵ NACHER, Teodor. *Bitwa pod Byczyną*. Lwów, 1883, s. 22.

⁹⁶ Text dopisu: „Zaleciwszy wierne służby moje w miłościwą łaskę waszėj królewskiej mości pana mego miłościwego, zdrowia dobrego od Pana Boga Wszecmogącego życzę.

Oznamuję waszėj królewskiej mości, iż dnia wczorajszego przybył arcyksięciu Maksymilianowi Prepostuary z czterestą set Morawców i Szlązaków. Wojska miał sześć tysięcy pewnie, które było większe niż wojsko waszėj królewskiej mości dwoma hufy arkabuzerów; bardzo potężną zwiedliśmy bitwę pod Byczyną; acz było co czynić z tymi rajtarami, ale atoli Bóg dał zwycięstwo. A co najlepsza, iż po bitwie arcyksiężę wstąpił do miasteczka, przy nim ksiądz kijowski, pan wojewoda poznański, marszałek nadworny, Ciołek, Proński, dziekan Czarnkowski, Żołądz, Pękoławski, i jest też arcyksiężę w rękę i ci wszyscy. Zdało mi się z nim humane (po ludzku) obejść, nie chcąc asperitate (srogością) Pana Boga obrażać, folgując temu, aby do rąk arcyksiężę żywo przyszedł, na czém sens belli należał. Brat mój, p. Żółkiewski, potrzelon, Holubek zabity, Czarliński przez obiedwie ręce postrzelony, towarzystwo też z niektórych rot pachotków. Srogie było starcie z temi zwłaszcza hufy arkabuzerskiemi. Nieprzyjaciela na dwie mile bito; jeszcze ciało nie policzono. Impedymenta wszystkie naszym się dostały; Stadnicki, Prepostuary uszedł szerzej potem particularia (szczegóły) i sposób bitwy wypiszę, bo to w skok piszę. Z miasta arcyksiężę wyszedł. Dziękuj tedy wasza królewska mość Panu Bogu za tak hojne dobrodziejstwa, a umiej za nie Panu Bogu chwałę oddawać, wokacyi swojej dosyć czyniąc, a o dobrem Rzeczypospolitej obmyśliwając. Takowego gardłowania rycerstwa swego i przelania krwi racz wasza królewska mość być wdzięcznym. Moje też służby rozumiem, iż od waszėj królewskiej mości lub niegodne, ale życliwe i uprzejme, na stronę nie będą odrzucone.

Z tém potwóre za miłościwą łaskę waszėj królewskiej mości ze służbai memi pilnie zalecam.

Z pod Byczyny d. 25 Jauarii 1588.

Waszėj królewskiej mości swego miłościwego pana rada i służebnik,
Jan Zamojski”

Viz CHMĘTOWSKI, Książę Maksymilian Rakuski..., op. cit., s. 590.

⁹⁷ „Otrzymałem w tych dniach list od Szymona z Zamościa. Był tam arcyksiężę Maxymiljan, popijał wesoło. Z kardynałem Batorym bardzo serdecznie się znosił. Przedstawił mu pan kanclerz (t. j. Zamojski), za kogo to u nas

Dle deníkového záznamu Artura Preka ze dne 27. července 1825, chtěl najít v Krasnymstavě (*Krasnystaw*) palác, v němž byl arcivévoda Maxmilián držen Zamojským, avšak z doby návštěvy Pereka, se na místě paláce nacházely pouze stáje:

*Hledali jsme zámek, do něhož umístil Jan Zamojski Maxmiliána, ale ten byl už úplně zbořen a na jeho místě jsme narazili na velmi pěkné armádní stáje.*⁹⁸

Maxmiliánovo propuštění ze zajetí zajistilo vydání akt *będzińskich*, dne 9. března 1589.⁹⁹ Jednalo se o jeden z výstupů *sejmu pacyfikacyjnego*, který se konal v březnu-dubnu 1589. Na sejmu se projednával, mimo osudu Maxmiliána, jeho přívrženců a dalších vnitřních státních záležitostí, i například návrh Zamojského na reformu způsobu volby krále.¹⁰⁰ K samotnému propuštění arcivévody však došlo až po potvrzení aktu přes všechny zúčastněné strany, tedy po vrácení podepsaných dokumentů od císaře Rudolfa II., českých a rakouských posílů. Maxmilián byl propuštěn 5. září, avšak byl po chvíli znovu zastaven, protože chyběl podpis od stavů uherských. Nakonec králi Zikmundovi stačil příslib, že uherští stavové svůj podpis k dokumentům připojí na nejbližším sejmu, tak tedy již Maxmiliánovi nic nebránilo v návratu domů.¹⁰¹ Sejm roku 1589 udělil milost i Maxmiliánovým přívržencům, avšak museli přísahat věrnost právoplatnému králi Zikmundovi.¹⁰²

Zamojský se také dočkal náležitě odměny, za své služby vlasti a vyhranou bitvu u Byčiny. Získal v dědičné držení země Krzeszowské a Zamechské, jež později tvořily součást nové *ordynacje zamojskiej*.¹⁰³

*mają każdego z tych, którzy szli z jego stronnictwem (złóśliwa charakterystyka stronnictwa Zborowskich): ten zdrajca, ten marnotrawca, ten bandyta, ten złodziej, ten rozbójnik i t. d. A na to Maxymiljan: „Jak widzę, z małymi wyjątkami, byłem królem rozbójników”. Trzy dni tamże popijając zabawił, lecz w płasy puścić się nie chciał. Kardynał wpadł w gorączkę. Arcyxiążę Maxymiljan złożył mu wizytę. W popielec (2-go marca 1588) odprowadzono go z wielkim orszakiem do Krasnystawu. Tutaj zatrzymano pozostałych uwięzionych zwolenników. Kardynał podarował arcyxięciu bardzo piękną „bombardę”, będącą jego własnością, odebraną hajdukom. Była mu bardzo drogą.” Viz SOCHANIEWICZ, Kazimierz. Karnawał w Zamościu w 1588 roku. In: *Teka Zamojska*. Rok II, 1919, Nr 1, s. 14-15.*

⁹⁸ „Szukaliśmy zamku, w którym Jan Zamojski osadził Maksymiliana, lecz już zupełnie był zburzony, a na tym miejscu zastaliśmy bardzo piękne wojskowe stajnie.” Viz PREK, *Czasy...*, op. cit., s. 42

⁹⁹ *Relacje nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690*. Tom 2. Berlin, Poznań: 1864, s. 38.

¹⁰⁰ FILIPCZAK-KOCUR, Anna. Senatorowie i posłowie na sejmie „pacyfikacyjnym“ w 1589 roku. In: *Czasopismo prawno-historyczne*. Tom XXXIV, zeszyt 2, 1982. ISSN 0070-2471, s. 197.

¹⁰¹ CHMĘTOWSKI, *Książę Maksymilian Rakuski...*, op. cit., s. 592.

¹⁰² KOSIŃSKI, Kazimierz. Zamojski jako rokoszaniec. In: *Teka Zamojska*. Rok III, 1920, Nr 9 i 10, s. 130.

¹⁰³ Text sejmového aktu, na jehož základě Zamojský získal nová území: „*Takowe być znajdujemy posługi Jaśnie Wielmożnego Jana Zamojskiego, kanclerza i hetmana koronnego, przeciw tej R. P., że szlusznie wielka, a*

Zazdění Lublinské brány mělo za následek přeměrování veškerého transportu ze směru od Lublinu na Szczebrzeskou bránu. Uvnitř města byla tomuto tranzitu určena ulice Lvovská (3 Maja), jíž se pro odlišení od ostatních nedlážděných ulic přezdívalo „Brukowana“ [Dlážděná]. Pravděpodobně tedy v plánu města nebylo možné oddělit funkci optickou od funkce komunikační (ve smyslu dopravy).¹⁰⁴

Prvotní architektův návrh zahrnoval i velkolepé stavby – zámecký palác, farní kostel, radnici a v neposlední řadě arzenál a varovné brány na opevnění, jež bylo nejdříve pouze zemní. Výsledná forma těchto budov se vyvíjela až v průběhu let v závislosti na tom, jak se přistupovalo k práci. Avšak původní výstavba jednotvárných obytných domků a dalších staveb s nízkými baštami rozšiřovala celkovou velikost města. Navíc tuto širokou siluetu města měl zdůraznit jediný výrazný výškový objekt – radniční věž.¹⁰⁵

Poté co bylo město rozměřeno a vyznačeno v terénu, začal Morando v letech 1581–1583 dle smlouvy s výstavbou paláce zvaným „Wielki“ či „Przedniejszy“, k němuž v téže době byla zahájena stavba dvou „kamienic“.¹⁰⁶ Souběžně se začalo v blízkosti těchto staveb s budováním Arzenálu¹⁰⁷, jenž byl později včleněn do samotného rezidenčního opevnění.¹⁰⁸ První, nejprve dřevěný kostelík *św. Krzyża*, vznikl na Lvovském předměstí během roku

któraby wieczną pamiątkę za sobą niosła, wdzięczność i nagroda jemu za nie pokazana być ma. Bo i przeciw kniazowi wielkiemu moskiewskiemu, dziedzicznemu tej R.P. nieprzyjacielowi, za przodka naszego, świętej pamięci króla Stephana, w wiedzeniu przeciw niemu wojny: w braniu zamków pod nim; w rekuperowaniu od niego Ziemie Inflanckiej; w przyczynieniu niemających accessji do państw Rzeczypospolitej. Także przeciw Tatarzynowi, broniąc od niego granic koronnych, pożytecznie i sławnie służby swe R. P. oddawał. I teraz, gdy szło o pospolitą wolność, o prawa i o całość Rzeczypospolitej: gdy arcyxiąże Maximiljan, imo wszech konsens, za powodem małej liczby ludzi chciał occupować Rzeczypospolitą i królem przez moc zostać, on nie jedno się zastawił potężnie przy pospolitej wolności, ale i Krakowa, miasta stołecznego, od niego czulością i sprawą swą obronił; ludzi jego część nie mała gdy się gwałtem do Krakowa wdrzeć chcieli, nie szanując sam siebie i w osobie swej, aby inszym serca dodał, z nieprzyjacielem się ścierając pogrom i odpędził; działa pobral: tak, że musiał za tym nieprzyjacielem odstępować. I teraz, nakoniec posłany będąc od Nas i R. P. po koronację Naszej przeciw temuż arcyxiążęciu, który przebywając sobie co dzień więcej ludzi i wojska, zamki, miasta i municje R. P. posiadał: ludzi koronne mocą do posłuszeństwa swego przymuszał: i tak tę posługę, jako już nas przy konkludowaniu sejmu tego wiadomość doszła, odprawił; żewygrawszy przeciw niemu bitwę wielką i poraziwszy wojsko jego bardzo potężne, onego samego i z nim część niemająca tych, którzy wolność pospolitą burzyli, poimał: a za dziesięć jeno niemal dni od wyciągnięcia swego R. P. z wielkiej trudności do lepszej o uspokojeniu jej nadzieje przywiódł, z wielką jej u wszech narodów sławą etc.” Viz Ibidem.

¹⁰⁴ HERBST, *Zamość*, op. cit., s. 17–18.

¹⁰⁵ Ibidem, s. 18.

¹⁰⁶ ZAJCZYK, Szymon. Muratorzy zamojscy (1583-1609). In: *Biuletyn Historii Sztuki i Kultury*, R. VII, nr 2, 1939. Warszawa: Zakład architektury polskiej i historii sztuki politechniki warszawskiej, 1939, s. 204.

¹⁰⁷ Budova Arzenálu, je jednou z mála, jíž se nejvíce dochoval původní vzhled, v němž byla budována. Její hlavní vstupní portál až do dnešních dní přibližuje, jak vypadaly původní městské brány, projektované Morandem. Viz: HERBST, Stanisław – ZACHWATOWICZ, Jan. *Twierdza Zamość*. Warszawa: Zakład Architektury Polskiej i Historji Sztuki Politechniki Warszawskiej, 1936, s. 19-20.

¹⁰⁸ ZARĘBSKA, *Zamość – miasto idealne...*, op. cit., s. 22.

1581.¹⁰⁹ Nově vznikající kolegiátní kostel byl umístěn až za měšťanskými domy, byl s nimi spojen opticky. Na jeho apsidě¹¹⁰ končí ulice Žeromského (dříve Szczebrzeska a Tyszowiecka).¹¹¹ Výstavba začala mezi lety 1587-1588. V roce 1593 psal Zamojský Šimonovi Simonidesovi, o vývoji stavby. Ačkoliv píše, že do dvou let by mohl kostel celý stát, jednalo se spíše o zhotovení hrubé stavby a kamenické práce:

*... začal jsem zde v Novém Záměstí stavět kostel, jehož už nemalou část jsem postavil a doufám, že s pomocí Boží přes toto a druhé léto už vše bude stát.*¹¹²

Také ulice Zamenhofa (původně Chełmsko-Horodelska) byla časem uzavřena stavbou školy – pozdější Akademie, jejíž část byla postavena během roku 1590. Výstavba hlavní městské budovy – radnice – byla zahájena roku 1591. Radnice nebyla dle středověkého zvyku umístěna na náměstí, nýbrž byla přesunuta do podloubí v jeho severní části, tak aby tato budova nenarušovala obě hlavní osy města. Významnou úlohu této budovy architekt zdůraznil přistavením věže. Věž díky svému umístění před průčelím radnice vizuálně uzavírá ulici Kołłątaja (dříve Lubelska – Ormiańska). Je tedy nanejvýš pravděpodobné, že k tomuto činu došlo právě po zazdění Lublinské brány, kdy tato ulice ztratila svou původní funkci pro přepravu zboží.¹¹³

O architektuře samotného Moranda se mnoho neví. Je zřejmé, že budoval palác Zamojského, podílel se na vnitřních pracích na Kolegiátě, pravděpodobně i projektoval Szarogród, jenž vykazuje společné rysy se Záměstím (tj. bastionové opevnění), nejspíš byl i autorem Akademie – poněvadž není dochován žádný jiný záznam o autorství někoho jiného, lze předpokládat, že to byl právě Morando.¹¹⁴ V původní podobě se dochovala pouze obyčejná budova arzenálu a interiéry kolegiátního kostela. Dochovaná ikonografická ztvárnění města nám umožňují představit si vzhled městských bran a všeobecné pohledy na město z radniční věže či od sídla. Lze předpokládat, že Morando vytvořil druh zámostského činžovního domu

¹⁰⁹ KOWALCZYK, Jerzy. *Kolegiata w Zamościu*. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1968, s. 17.

¹¹⁰ Apsida: *Chórový závěr – půlkruhový nebo podkovový závěr křesťanského kostela, v němž je umístěn oltář*. Viz DUDÁK, Vladislav. *Encyklopedie světové architektury od menhiru k dekonstruktivismu*. Praha: Baset, 2000. ISBN 80-86223-06-X, s. 23.

¹¹¹ HERBST, *Zamość*, op. cit., s. 18.

¹¹² „...począłem tu kościół w Nowem Zamościu budować, którego już nie małą część postawiłem i mam nadzieję, że za pomocą Bożą przez to, a drugie lato wszystko stanie.” Viz KOWALCZYK, *Kolegiata w Zamościu*, op. cit., s. 31.

¹¹³ HERBST, *Zamość*, op. cit., s. 19.

¹¹⁴ LEWICKA, Maria. Rycina Jakuba Lauro ku czci Jana Zamojskiego. Nowe materiały do ikonografii Szarogrodu i Zamościa. In: *Biuletyn historii sztuki*. XVIII. Warszawa: Państwowy Instytut Sztuki, 1956, s. 134, 137.

(*typ kamienicy zamojskiej*) a byl tvůrcem původní radnice a její věže. Příkladem původního nájemního domu na náměstí byl dům jednopatrový, s podkrovím a průčelím ukončeným atikou – tak jak známe ze staré fotografie *kamienicy Pod Madonną*¹¹⁵

Prvotní vybudované domky sloužily spíše jako vzor konstrukční a technologický než jako příklad renesančního domu. Svolení k tomu to druhu výstavby udělil Zamojski budovat již v roce 1579¹¹⁶. První stavby na již přidělených parcelách byly situovány na vnitřní straně parcely, aby nebylo bráněno výstavbě domu na jejím vnějším okraji.¹¹⁷ Dlouhá léta pak dřevěné provizorní domky zůstávaly a přezdívalo se jim „*izby stare*“.¹¹⁸ Jak již bylo zmíněno, prvotní domky byly zbudované provizorně, čistě z praktických stavebních důvodů a také proto, že parcely také měnily své majitele.

V první fázi výstavby nebyla vybudována žádná typická zamojská *kamenice*, ačkoliv její přesný vzhled byl díky architektu Morandovi tou dobou připravený, což bylo nezbytné ke správnému technickému provedení domu, aniž by byla narušena jeho praktičnost a celkový soulad se stavební parcelou. Dalším důvodem, proč nebyly hned budované ony pevné domy ihned v první fázi byla snaha nechat si „volné ruce“ k možným přesunům obyvatel tak, aby se osidlování konalo dle představ a potřeb zakladatele města. Z tohoto samého důvodu se tedy hlídalo, aby daný obyvatel příliš do „své“ parcely neinvestoval a tím ji neblokoval k možným změnám. Stejně tak z výše uvedených příčin se v první fázi výstavby upouštělo od budování obecních staveb.¹¹⁹

Následná výstavba zděných domů probíhala směrem od náměstí k vnitřnímu bloku, kdy se nejprve vybudovaly první dvě klenby, aby pasovaly do okolní zástavby. Konečnou fází byla výstavba horních pater domů, jež se uskutečnila až později, většinou během první poloviny 17. století a některé domy byly dokončeny až ke konci století. Domy budované na přelomu 16. a 17. století mají společné rysy v úzké vstupní chodbě, která vedla mezi dvěma obytnými místnostmi. Následně z let 1600–1610 pochází další typ vnitřního uspořádání, kdy se na jedné straně nachází široká chodba a na straně druhé dvě až tři místnosti. Další dispoziční variantou je kratší široký dvouklenbý prostor [*dwutraktowy*], rozdělený na dvě stejné přední místnosti s povahou rezidenční a reprezentativní.¹²⁰

¹¹⁵ HERBST, *Zamość*, op. cit., s. 19.

¹¹⁶ Viz dopis Zamojského ze dne 3. 10. 1579. In: *Archiwum Jana Zamojskiego... (Tom I)*, op. cit., s. 308.

¹¹⁷ BARANOWSKA, Zofia – SYGIETYŃSKA, Hanna. *Kamienice Rynkowe w Zamościu w świetle archiwaliów*. In: *Biuletyn Historii Sztuki*. Nr 1, Rok XXCI, Warszawa: 1964, s. 318.

¹¹⁸ ZARĘBSKA, *Zamość – miasto idealne...*, op. cit., s. 31.

¹¹⁹ *Ibidem*, s. 31-32.

¹²⁰ BARANOWSKA – SYGIETYŃSKA, *Kamienice Rynkowe...*, op. cit., s. 318.

Hlavní dominantou města, s níž musely být v souladu všechny ostatní stavby, byl palác. Jeho původní vzhled se dochoval na obraze *Bukowińskiem*, který se dosud nachází v kostelíku v Bukowinie¹²¹. Samotné základy paláce ležely na přivezených masivních dřevěných trámech. Novinkou bylo plastické osově propojení této dominanty s náměstím a hlavní ulicí. Těch městských os bylo několik – obvodová stěna paláce a její dekorační brána, další byla horizontální brána paláce a rizalitová dvoupatrová lodžie paláce, poslední perspektivou byla čtyřpatrová věž vybudovaná uprostřed, na ose paláce. Byla zároveň kontrastem k samotnému paláci – její styl byl více do věže středověké, zatímco rezidence už byla stavbou moderní.¹²² Věž však byla také praktická – bylo z ní možné pozorovat město jako na dlani či v případě opačného směru umožňovala výhled 8 až 20 kilometrů do dálky, což bylo velice praktické pro vojenské účely.¹²³

Celkové umístění rezidenčního palácového komplexu u strany města sousedící s vybudovanou vodní nádrží bylo strategické i z jiných než vojenských účelů a to estetických, které bylo možné pozorovat po zasdění původní lubelské brány. Ta byla umístěna na severní straně města, nedaleko rezidence a zbudována byla na základě smlouvy s Morandem z roku 1599.¹²⁴ Jedním z důvodů k jejímu zasdění bylo bezpečí, poněvadž brána představovala bezpečnostní riziko pro město – narušovala celistvost městského opevnění ze severní strany a v případě útoku by ji nebylo možné bránit tak snadno, jako například bránu Szczebrzeszynskou (jenž byla chráněna vodou). Následujícím důvodem mohl být obyčejný záměr nechat ony cestující obdivovat rezidenční celek za hradbami a zapůsobit jím svou exkluzivitou na pocestné, kteří museli obcházet město ze západní strany. A v neposlední řadě, jako připomínka průjezdu urozeného vězně, arcivévody Maxmiliána Habsburského.¹²⁵

¹²¹ KLIMEK, Adam. Nieznany widok Zamościa. In: *Ochrona Zabytków*. 10/1 (36). Warszawa, 1957, s. 48.

¹²² ZARĘBSKA, *Zamość – miasto idealne...*, op. cit., s. 34.

¹²³ HERBST – ZACHWATOWICZ, *Twierdza Zamość*, op. cit., s. 22.

¹²⁴ *Ibidem*, s. 18.

¹²⁵ ZARĘBSKA, *Zamość – miasto idealne...*, op. cit., s. 36.

Vývoj města na sklonku 16. století

Město se rozvíjelo velice rychle. Na počátku roku 1591 čítalo již 217 domů a 26 volných parcel v důsledku spekulací. Lidé ochotně kupovali parcely, jež byly na dobu 20 let osvobozené od daní, avšak ti samí lidé už nespěchali na investování do majetku v podobě domů či se snad na tato místa trvale přesídlit. Dalším faktorem, jenž zpomaloval rozvoj města, mohlo být znehodnocování peněz a epidemie v letech 1591 a 1592. Dokonce ani architekt Morando nešel měšťanům správným příkladem, jelikož nebyl schopen řádně využít potenciál svých dvou parcel přímo na náměstí – na jedné stál pouze přízemní obchod a na druhé parcele stály dlouhá léta pouze základy.¹²⁶

Městský přehled z roku 1591 ukazuje vzhled města z období jeho budování. Tento oficiální přehled zástavby dokládá, že osídlení v centru města čítalo celkem zmíněných 217 domů a dále 32 domů na předměstí Krakovském a na Lubelském 26. Město se i nadál rozšiřovalo a za nedlouho vzniklo i třetí předměstí za bránou Szczebrzeskou.¹²⁷

Z roku 1592 pochází nejstarší „vyhláška“ (*wilkierz*), na základě usnesení městské rady společně se starostou (*wójt*).

Actum feria quarta post festum saneti Jacobi apostoli proscima. Conventus utriusque officii consularis et advocatialis et totius communitatis celebratus est ob periculum pestis in civitatibus sub eo tempore viciniis apparens, quo evitari in hac civitate possit.

CONSTITUTIO PER OFFICIA et COMMUNITATEM FACTA

- 1) *Postanawiamy i zakazujemy, aby żaden gospodarz tak in civitate, jako i na przedmieścia do domów swych ludzie obcych nieznanomie przychodzących, hultajów, dziadom (!), żaków i wszelakich osób utriusque sexus krom wiadomości i rozkazania urzędowego nie śmiał przyjmować, pod winą nieodpustną 3 florenów i siedzeniem w kaźni tak długo, aż trzy floreny odda i wygonieniem z miasta.*
- 2) *Straż dniowa i nocna w bramiech i po walech, aby była; w dzień 10 gospodarzów według kolejey domów, a w nocy 6 do tej służącej nocnej mają być przydawani i mają strzec w bramach i po wale, a cześć w mieście.*

¹²⁶ HERBST, *Zamość*, op. cit., s. 20.

¹²⁷ HORODYSKI, Bohdan. Najstarsza lustracja Zamościa [1591 r.]. In: *Teka Zamojska: kwartalnik regionalny*. Rok I (V), 1938, Nr 4, s. 202.

3) *O tych, którzy przez wał przechodzą a wał psują, tak postanawiamy: ktobysię-
kolwiek utriusque sexus śmiał przechodzić po wale – nie bramą, tedy sześć groszy
nieodpustnie winy ma oddać i do kaźniej ma być oddawany i z niej niema być
wypuszczony, aż te sześć groszy odda, czego słudzy miesjcy mają pilnować i
przestrzegać, którym sługom szósty grosz ma iść.*¹²⁸

Jelikož se blížil konec dvacetiletého období osvobození od placení daní, Zamojský se rozhodl vydat nařízení, které by zajistilo, aby vzhled města nehyzdila prázdna prostranství a všelijaké přístřešky. Nařídil tedy v roce 1599 všem obyvatelům města, aby postavili a dokončili své stavby s lhůtou do 24. června 1601 pod pohrůzkou konfiskace jejich pozemkových majetků. Jelikož kancléř měl možnosti, jak svou výstrahu uskutečnit, mělo toto nařízení svůj účinek. Není ani vyloučeno, že od začátku mohly být stavěny domy vyšší než jednopatrové a hlubší než dvou klenbové [*dwutraktowe*]. V neposlední řadě je důležité zdůraznit, že původní zamostské domy nebyly barevně malovány, avšak svého půvabu dosahovaly díky hře stínů ze sádrových dekorací, zejména z vlysu nad arkádami a také sgrafity.¹²⁹ Např. *kamienice Ormiańskie* [arménské kamenice] nacházející se v severní části náměstí, stejně tak jako *Ratusz*, tvoří velice zajímavý architektonický prvek, jenž má také vysoký estetický význam. Ačkoliv se do dnes nedochovaly bohaté střešní atiky, lze stále pozorovat bohaté štukatérské umění, jež zdobí průčelí těchto domů. Jde převážně o květinové vzory, které vznikly v průběhu 17. století.¹³⁰

Jak již víme, po prvotním rozdělení země na parcely byly budovány jen prozatímní domy, nejčastěji dřevěné. O tom vypovídá i již výše citovaná část dopisu Zamojského zaslaného Topornickému. Připomeňme si znovu jeho slova:

*At' Bernardo pošle namalované rozvržení prostoru pro městečka, protože se mi tu objevili cihlář, kovář, zámečnick, tesař, které tam bude potřeba umístit a prostor jim ukázat, musím také já sám několik domů vybudovat, aby na ten způsob budovali i další, kteří by tam měli zájem se tam usídlit; proto je naléhavé, aby ses přes zimu postaral o dostatek dřeva.*¹³¹

¹²⁸ SOCHANIEWICZ, Kazimierz. Miscellanea archiwalne do dziejów Zamościa. II. Najstarszy wilkirz m. Zamościa. In: *Teka Zamojska*. Rok II, 1919, Nr 5, s. 80. (Viz též: Rps. bibl. Zamoyskich nr 1622. str. 136).

¹²⁹ HERBST, Zamość, op. cit., s. 20.

¹³⁰ PAWLICKI, Maciej. Kamienice ormiańskie w Zamościu. In: *Zamość miasto idealne. Studia z dziejów rozwoju przestrzennego i architektury*, red. Jerzy Kowalczyk. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1980. ISBN 83-222-0125-7, s. 79

¹³¹ „Niech mi malowanie rosmierzenia placzu na miasteczko posle Bernardo, bo mi sie nagadzaią stricharz, koval, slosarz, stolarz, ktore mi tam trzeba posadzicz i placze iem ukazacz, musse ia sam kilka domow sam zbudowacz, abi na ten fiserunk ini sie budovali, ktorzi-bi tam osiescz mieli vola; dlaczego misl pilnie, abiss

Zamojský, po svolení k usídlování různých dalších národností a jinověrců oslovil například židovského kupce Mosze Kohena, který o konkrétní nabídce od Zamojského psal svému bratrovi:

... osídlit své nové město, které bude o mnoho lepší nežli Lvov, jelikož se nachází uprostřed království a v krásné krajině a čtyři míle od přístavu, který vede do Varšavy a do Gdaňsku, a je zde i možnost získat místo na vybudování domů a pozemků je k tomu dostatek zdarma, a ve Lvově je draho, a chce (kancléř), aby Židé Frankové, a ty „domaszchne“ (Židy) nechce, a obyvatelé mají práva, jaká chtějí, a Pán je tak laskavým člověkem, že se k němu hrnou i kameny, natož pak lidé. A mě ukazuje milost tím, že mi dal místo, abych vybudoval jeden dům, který mě bude stát 400 zlotých a může být velice skvělý, a pokud dobře prodám „małmazye“, pak ho určitě postavím... A pokud by tam byli lidé, kteří by se chtěli usídlit v Zámostí, budou mít prostor a všechny svobody, co chtějí, a to nejen naši, ale každý turecký člověk.¹³²

Avšak ne veškerá výstavba probíhala tak jak měla a neunikla některým problémům. Urychlování výstavby domů a záměrné zmenšování původních velkých parcel na menší dílky kvůli vidině většího zisku v polovině 17. století zapříčinily například provalení zdi, jelikož zdi byly stavěny pouze na šířku jedné cihly, což bylo nedostačující.¹³³

Typickým domem budovaným v Zámostí se stal úzký štítový měšťanský dům s podloubím, ačkoliv do té doby se v Polsku uplatňovala spíše výstavba klasických domů s jednoduchou trámovou střechou. Domy navržené Morandem, jež byly budovány po jeho smrti, představovaly tedy moderní reprezentativní a umělecký dům, jenž v sobě pojil umění

drzeza przyczynil zimie.“ Viz dopis č. 349 Zamoyski do Macieja Topornickiego, podstarościego zamechskiego, Wilno 3 X 1579 r. In: *Archiwum Jana Zamoyskiego... (Tom I)*, op. cit., s. 367.

¹³² „...obsadzić swoje nowe miasto, które bardzo będzie lepsze aniżeli Lwów, abowiem jest pośród królestwa i jest w pięknem położeniu i cztery mile od portu, który bieży do Warszawy i do Gdańska, i miesjca tu dostać można na budowanie domów i pola do tego dostatek darmo, a we Lwowie to bardzo drogo, i chce (kanclerz), aby ówdzie osadzili się żydowie Frankowie, a tych domasznych (żydów) nie chce, a mieszczenie mają przywilejów, co chcą i Pan jest tak dobry człowiek, że i kamienie się garną do niego, a coż ludzie. A mnie pokazuje laskę i dał mi miesjce, abym zbudował jeden dom, który mnie będzie kosztował 400 zł. i może stanąć bardzo cudny, a jeśli przedam dobrze małmazję, tedy go pewnie zbuduję... A jeśliżeby tam byli którzyby sie chcieli osadzić w Zamościu, tedy będą mieli plac i wszelakie wolności, co zechcą, nietylko z naszych ale każdy turecki człowiek.” Viz LOZIŃSKI, Władysław. *Patrycjat i mieszczaństwo lwowskie*. Lwów 1902, s. 53-54.

¹³³ PAWLICKI, Kamienice ormiańskie..., op. cit., s. 82-83.

italské renesance v podobě podloubí, polské atiky a orientální dědictví východních zemí znázorněné na fasádách a stropech.¹³⁴

Následné přestavby domů na náměstí si vyžádaly zbourání původního sloupů podloubí a nové opěrné body se přesunuly o 1,5 metru dále od původního rámce. Vznikla tak nová čelní strana domu a stejně tak vznikl větší prostor k bydlení v prvním patře nad průčelím.

Dle těchto nových vzorů byla vybudována *kamenice* Gabriela Bartoszewica, vznikající v 30. letech 17. století. Dům měl různé názvy „Pod Lwami“, „Pod Aniołem“ či „Święta Małgorzata“ (dnešní poloha na ul. Ormiańskiej č. 26).¹³⁵ Dle dochovaných informací patřil dům rodině od roku 1591.¹³⁶ Nicméně již nezaujímal původní půdorys z dob původního majitele Bartosza Ormiana. Z důvodu významného zchátrání stavby Gabriel převzal pouze polovinu původního domu a později od souseda na západní straně – Zachariasza – pořídil další část domu. Z východní strany vznikaly další takové *kamenice* přibližně od roku 1642 a nesly také své názvy – *kamenice* Gabriela Areywowicza „Pod Małżeństwem“ či „Szafirowa“ (ul. Ormiańska č. 24), *kamenice* Sołtana Sachwelowicza nazývaná „Pod Madonną“ (ul. Ormiańska č. 22). Později byly vybudovány ještě další *kamenice* – Rudomiczowska (čp. 28) a Wilczkowska (čp. 30).¹³⁷

Vnitřní uspořádání domů bylo různé, místnosti byly také různě veliké. Co však mělo stejné proporce bylo arkádové rozpětí podloubí, stejně vysoké, avšak jejich rozestupy jsou odlišné v závislosti od velikosti dané parcely. O vnitřním členění domů také vypovídají nepravidelně umístěná okna, z nichž lze vyčíst stavební dispozici daného domu.¹³⁸

Osídlování města

Zamojski na první zvací-osídlovací fázi vyčlenil 10 let, tj. do roku 1591. Informace k tomu, jakým způsobem lákal osadníky ze zahraničí, nejsou k dispozici. Noví „polští“ obyvatelé pocházeli převážně z malopolské oblasti. Ti byli ve městě z počátku usídlováni v souladu s tehdejšími zvyklostmi, to znamená na okraji města. Zapříčiněno to bylo právě z důvodu jejich řemeslnických činností, jejichž provozování v centru nebylo zcela žádoucí ať

¹³⁴ Ibidem, s. 83-84.

¹³⁵ KEDZIORA, Andrzej. *Kamienica Bartoszewiczowska, ul. Ormiańska 26*. Zamościopedia, marzec 26, 2013 [cit. 28.03.2020].

URL: <<https://www.zamosciopedia.pl/index.php/kaa-kan/item/4308-kamienica-bartoszewiczowska-ul-ormianska-26>>.

¹³⁶ HORODYSKI, *Najstarsza lustracja...*, op. cit., s. 211.

¹³⁷ PAWLICKI, *Kamienice ormiańskie...*, op. cit., s. 85-86.

¹³⁸ Ibidem, s. 89.

už z důvodu hluku či zápachu. Pravděpodobně jedna z takovýchto činností byla inspirací k pojmenování jedné okrajové ulice na Szewska [ševcovská].¹³⁹

Z dochovaných *ksiąg wójtowskich Zamościa*, jež Józef Dutkiewicz zpracoval do svého příspěvku *Notatki z ksiąg wójtowskich Zamościa w latach 1583-1591*, publikované v *Teka Zamoyska*, se lze dočíst o přeprořádání majetku za stále se zvyšující cenu. V citaci níže se první prodej uskutečnil za cenu 9 marek, načež poslední kupec zaplatil za ten samý majetek 16 marek:

*V aktu z roku 1589 Anna, žena Jana Ševce, prodala chalupu se zahradou, umístěnou u Ševské ulice, vedle domu Jana Chirurga, řezníkovi Jakubovi Wilkowiczovi za cenu devíti marek v přepočtu za 48 grošů jednu. Ihned poté, v následujícím aktu, jmenovaný Wilkowicz přeprořádá tuto nemovitost Stanislawu Lisovi již za cenu jedenácti marek – a ten ji následně dle třetího aktu prodal – za konečnou cenu šestnácti marek Jakubovi Budajovi.*¹⁴⁰

Tradiční způsob rozmišřování obyvatel ve městě v případě Zámostí narušil také fakt, že z důvodu nízkého zalidnění města, byl Zamojský nucen opustit svou původní myšlenku vytvoření města pouze s jedním náboženstvím. V roce 1585 oficiálně vydal *Privilegium*, díky němuž se mohla ve městě zabydlet národnostní skupina Arménů. Byla jim přidělena oblast dvou bloků okolo ulice *Orimiańskiej*, zároveň dostali možnost vytvořit si vlastní společenství, a v neposlední řadě jim bylo umožněno provozovat jejich náboženství, jelikož se dle Zamojského nijak zásadně nelišilo od katolického vyznání. V návaznosti na toto prohlášení svolil Arménům vybudovat si vlastní kostel. Jejich měšťanská práva se nijak nelišila od práv původních obyvatel, takže byli také na 20 let zbaveni jakékoliv daňové povinnosti.¹⁴¹ Jejich

¹³⁹ ZAREBSKA, *Zamość – miasto idealne...*, op. cit., s. 26.

¹⁴⁰ „W akcie z r. 1589 Anna, żona Jana Szewca, sprzedaje chatę wraz z ogrodem, położoną przy ul. Szewskiej obok domu Jana Chirurga, rzeźnikowi Jakubowi Wilkowiczowi, za cenę dziewięciu marek licząc po 48 groszy każda. Bezpośrednio po tym, w następnym akcie, wspomniany Wilkowicz odstępuje tę nieruchomość Stanislawowi Lisowi już za cenę jedenastu marek – po to, aby ten w trzecim z kolei akcie odsprzedał ją – za ostateczną cenę szesnastu marek Jakubowi Budajowi.“ Viz DUTKIEWICZ, Józef. *Notatki z ksiąg wójtowskich Zamościa w latach 1583-1591*. In: *Teka Zamoyska: kwartalnik regionalny*. Rok I (V), 1938, Nr 1, s. 52.

¹⁴¹ SOCHANIEWICZ, Kazimierz. *Miscellanea archiwalne do dziejów Zamościa: Najstarszy przywilej dla ormian zamojskich z roku 1585*. In: *Teka Zamoyska*. Rok II, 1920, Nr 2, s. 32. Text privilegia:

„Jan na Zamościu Kanclerz Wielki Koronny i Hetman Generalny, Krakowski, Magdeburski, Knyszyński, Międzyrzecki etc. starosta.

Wiadomo czynię tym listem moim, komu to wiedzieć należy, wszem wobec i każdemu z osobna: i gdy z nacyej ormiejski niektóry wielebny xiądz Krzysztof Kalast, tei nacyej i pocziwy Murad Jakubowicz Ormienin, z państwa tureckiego, przyjechawszy do miasta mego Zamościa, a do niego się przenieść, swe zabawy, handle, rzemiosło odprawować umyślił i przedemną to jaśnie wypowiedzieli, gdym ich do tychże praw i wolności, któremi się inni mieszczanie szczygą przyjął: Ja, aby tym łatwiej miasto odemnie założone krzewiło się i handlami kupieckimi bogaciło, dobrowolnie i chętnie to uczynić umyśliłem, aby wszystkich tych wolności i praw, które tak od J. K. Mości, tak odemnie samemu pomienionemu miastu przedtym nadane są, uczestnikami sami i potomkowie ich

příchod však nebyl zcela hladký právě z důvodu jim přidělené lokace. Obyvatelé, jež žili na daných parcelách, museli nově příchozím uvolnit místo. Výše uvedené však neznamená, že by zástupci tohoto národu nežili ve městě ještě před vydáním *Privilegia*. Tuto skutečnost dokládá fakt, že v městském přehledu z roku 1591 se dva arménské domy nacházejí mimo *Privilegiem* určenou oblast.¹⁴²

Dalším důvodem, proč Zamojski umožnil vstoupit do města zrovna Arménům, byl až nečekaně nízký zájem obchodníků ze západu, a takto se snažil vzniklou situaci stabilizovat. Zároveň viděl potenciál v jejich dovednostech, například roku 1585 vyjednal u krále privilegium na monopol k výrobě vytlačovaných a Saffiano kůží pro Murata Jakubowicze.¹⁴³ Produkce těchto kůží přímo v Zámostí byla cenově velice výhodná i při zachování kvality, jakou měly kůže původně vyráběné a dovážené z Turecka. Cena jedné kůže nejdříve vycházela na 1 zlotý, ale později se snížila dokonce jen na 24 grošů. Tím se toto zboží stalo zajímavým nejen pro lokální trh, ale také pro export do zahraničí.¹⁴⁴

... Dále, co se týká domácích záležitostí, je potřeba pozastavit iuxum. Takže by bylo dobré také k nám přilákat zahraniční dělníky, kteří by nám po obdržení materyej, poté draze každou věc prodávali. Já už jsem do svého Zámostí přivedl řemeslníky, kteří vyráběli sáfiany natolik dobře, stejně jako v Turecku, a to ta kůže nebyla drahá, stála jenom jeden zlotý. Poté Arméni, aby je dostali z Polska, prodávali své kůže jen za 24 grošů; a tím je z Polska vyhnali.

byli. Jakož ich tym listę czynię: Osobliwie, aby od nikogo krzywdy nie mieli, będę się starał i bronil, nie tylko w domach ich, ale też na wszelkim miejscu bezprawia i krzywdy nie dam im czynić, a okrom tych placów, które już odemnie otrzymali, w rynku wielkim, osobliwa pierzej albo ulicę, gdzie by swe place i budynki dla swego wczasu mieć mogli, z tymże prawem, jako inni mieszczanie otrzymali, pomienionej nacyej jako najprędzej obiecuję naznaczyć i wydzielić, dla których tak wolności jako placów i pół niewieksze ciężary i podatki powinni ponosić tylko takie, jak inni mieszczanie: to jest, aby także przez dwadzieścia lat od podatków wolnemi zostawali, które, gdy się skończą, natenczas od domu i ćwierci roli (która będzie do domu przyłączona) po jednemu zlotemu co rok mnie i sukcesorom moim płacić powinni będą. Także od myta koronnego, jako insi mieszczanie z łaski J. K. Mości uwolnieni są i oni wolni będą. Kiedy zaś ciż pomienieni Ormienie o wolne zażywanie nabożeństwa swego prosili: lubom to był przed tym przywilejem danym mieszczanom obwarował, aby żadne okrom katolickiego nabożeństwa w tym mieście nie odprawowało się, jednak, żem to dobrze zrozumiał, że i niewiele nabożeństwo ormięskie od katolickiego różne i nie trzeba się obawiać, aby się katolicy ich religja gorszyć mieli, albo jaką mieć przeszkodę, tedy na tej ulicy, którą dla ich mieszkania naznaczę, kościół także, gdzie im wolno będzie nabożeństwo swoje odprawiać, skoro się zjadą, zbudować obiecuję pozwolić. Przy którymże Wielebny xiądz Krzysztof Kalast ma być, tedy temu dla pożywienia sześćdziesiąt złotych jurgieltu rocznego naznaczam. do kościoła zaś pole i łąki, dom i ogród będzie naznaczono i wydzielono odemnie. Co wiecznemi czasy przy kościele ma zostawać i od tych, którzy będą przełożeni przy kościele ormięskim, w posesyey trzymane. A dla większej wiary i doskonałego świadectwa ręką swą podpisałem się i pieczęć przycisnąc rozkazałem. Dan w Belzie, dnia ostatniego miesiąca kwietnia Roku Pańskiego 1585.

Jan Zamojski”.

¹⁴² ZARĘBSKA, Zamość – miasto idealne..., op. cit., s. 27.

¹⁴³ ZAKRZEWSKA-DUBASOWA, Mirosława. Handel se Wschodem. In: *Zamość i Zamojszczyzna w dziejach i kulturze polskiej*. Zamość: 1969, s. 182. Viz též: *Archiwum Jana Zamojskiego... (Tom IV)*, op. cit., s. 407.

¹⁴⁴ TARNAWSKI, *Działalność gospodarcza...*, op. cit., s. 249.

*Ted', po jejich odjezdu vidíme, jak draho Arméni své safiány prodávají; měli tu raději setrvat.*¹⁴⁵

Arménský kostel vznikl nejdříve ze dřeva a následně v letech 1626-1633 byl předělán na zděný. Jeho zajímavostí je situace, za níž vznikl. V roce 1630 Lvovský arménský biskup Toroszewicz souhlasil s vytvořením unie s katolickou církví. Nový arménský kostel v Zámostí tedy po svém dokončení již nebyl vysvěcen Lvovským arménským biskupem. Zamojští Arméni však zůstali u své původní arménské víry až do roku 1665 (jelikož se řídili dle platného privilegia o náboženské toleranci z roku 1585).¹⁴⁶

Jako příklad Arménů prchajících z Krymu¹⁴⁷ do nově vznikajícího města zde uvedu Šimona Polského, jenž se narodil do arménské rodiny, která právě využila nabídky vrchního polského hejtmana, k osídlení nově vznikajícího města, jež jim mimo jiné nabízel ekonomické výhody.¹⁴⁸

Další národnostní skupinu představovali Židé. Prostředníkem pro vyjednávání se Zamojským byl Mosze Kohen, jenž zastupoval Sefardské Židy. Výsledkem byl dokument z roku 1588, umožňující Židům z Portugalska, Španělska, Itálie a Turecka se nastěhovat do určené části města okolo ulice Szewské.

Jan ze Zámostí Zamojski, Nejvyšší kancléř Království Polského, a Generál vojsk, Belzki, Mageburski, Derpatowski, Knyszynski, Mieryrzycki, Grodzinski, Jaworowski atd. starosta. Dávám tímto dopisem na vědomost všem lidem současným a každému ze století budoucích. Že já, byl jsem prošen jménem některých Židů národnosti španělské a sefardijské, abych jim dovolil v mém Zámostí žít a bydlet, jichž v pravdě z několika rodinami, tak jako z východu, tak i ze západu přicházejících, zde přijímáno, [...] Kdyby do mého města Zámostí

¹⁴⁵ „...Dalej co do spraw domowych należy, luxum pohamować potrzeba. Więc i dobrzeby do nas rzemieślników cudzoziemskich przyciągnąć, którzy od nas dostawszy materyej, drogo nam potym każdą rzecz przedawają. Jużem ja był do swego Zamościa przywiódł rzemieślniki, co safiány robili tak dobrze, jako kiedy w Turcech, a nie kosztowała skóra, tylko złoty. Potym Ormianie, żeby ich z Polski zbyli, spuścili byli skóry swe po groszy 24; i tak ich wygnali z Polski. Teraz, skoro po odjachaniu ich jako drogo Ormianie safiány swe przedają, widzimy; trzeba im było na wytrwaną iść.“ Viz CZUBEK, Jan. *Pisma polityczne z czasów rokoszu Zebrzydowskiego 1606-1608*. T. 2. Kraków: 1911, s. 91.

¹⁴⁶ LEWICKI, Tadeusz. O ormianach zamojskich. In: *Kwartalnik historyczny*. Rocznik LXXIII, 1966. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1966, s. 410-411.

¹⁴⁷ Krym v té době náležel do Krymského chanátu, jenž podléhal turecké nadvládě. Viz REDGATE, Anne Elizabeth. *Arméni*. Praha: Nakladatelství Lidové Noviny, 2003. ISBN 80-7016-350-9, s. 274.

¹⁴⁸ ŠIMON POLSKÝ, *Putování 1608-1618: cestopis a kroniky arménského poutníka*. Košťálová, Petra (ed.), Praha: Argo, 2016. Itineraria., svazek 3. ISBN 978-80-257-1934-3, s. 43. Viz též YAROSLAV DACHKÉVYTCH, *L'établissement des Arméniens en Ukraine*, *Revue des Études Arméniennes* 5/1968, s. 329-366.

*jmenování Židé sefardijští a španělští, stejně z Itálie, a stejně tak z Tureckého nevolnictví, přijeli, budou moci v celosti využívat těch samých práv a svobod, jakožto i ostatní obyvatelé Zámostí...*¹⁴⁹

*...Určuji jim tedy ulici, která se běžně nazývá Ševská, a bok či stranu, která vede od téže ulice u Náměstí menšího, které se nazývá Solné, naproti základům, které jsou připravené na „Sklad Publiczny Przadaży“. Na kteréžto ulici a straně náměstí jim bude umožněno na parcelách domy stavět a budovat, které jim i potomkům jejich věčnými časy patřit budou se souhlasem těchto závazků...*¹⁵⁰

Bohatí řeční obchodníci se do města dostali díky *Privilegiu* vydanému v roce 1589. Usídlování byli na *Rynku Wielkim* a v blízkém okolí, jenž do této doby bylo neobsazené. Vzhledem k jejich poloze v centru města jim bylo umožněno postavit si, zprvu dřevěný, kostelík na kraji města, do něhož vedla přímo z náměstí ulice Grecka. V letech 1625-1633 byl kostelík nahrazen zděnou stavbou. Avšak z důvodu klesajícího počtu věřících během 18. století chátral a v současnosti na jeho místě stojí hotel „Renesans“ vybudovaný v 60. letech 20. století.¹⁵¹

Vzhledem ke z počátku častým změnám majitelů jednotlivých parcel byla prvotní zástavba zhotovena z lehkých a levnějších materiálů čili nejčastěji ze dřeva. Dle prvotního záměru měly být jednotlivé skupiny řemeslníků situovány k sobě, avšak v průběhu osídlování města došlo k dalšímu odchýlení od tohoto plánu a například ševci z ulice Szewské bydleli v různých okolních ulicích.¹⁵² Například na ulici *Chelmskiej, Lwowskiej*.¹⁵³

¹⁴⁹ „Jan na Zamościu Zamoyski Krolestwa Polskiego, Naywyszszy Kanclerz y Woysk General Bełzki, Mageburski, Derpatowski, Knyszynski, Mieryrzycki, Grodzinski, Jaworowski etc. Starosta. Znać daie lym listem Wszystkim i każdemu terazniejszego y Potomnego Wieku Ludziom. Że ia będąc proszony Jmieniem niektórych Żydów Nacyi Hyszpanskey y Lazytanskiey aby im moc mieszkania y obywatnia w Mieście moim Zamościu Pozwolił, których w Prawdzie z kilku Rodzaiami tak od Wschodu iako y Zachodu przychodzących tu przyimowano. [...] Gdy by do Zamościa Miasta mego Pomieni Żydzi Luzytansky y Hyszpanscy, tak z Włoch iako tesz z Poddanstwa Tureckiego przyiechali tegoż Prawa Przywileiów Wolności Całości używać będą którego y Jnni Mieszczanie Zamoyscy...“ *Viz Jutrzenka. Tygodnik dla Izraelitów Polskich*. Warszawa: 23. 10. 1863, č. 43, s. 433.

¹⁵⁰ „...Naznaczam im tedy Vlice która się pospolicie Szewską nazywa, y bok albo strone, która pochodzi od tyiże Ulicy w Rynku mnieyszym, który się nazywa Solny naprzeciw Fundamentów, które na Skład Publicznym Przadaży założone są. Na którey to Ulicy y Stronie Rynku wolno im będzie Place y Domy budować, wystawiać, które im i Potomkom ich Wiecznemi czasy nalezyć będą z dozwoleнием tychże obligowania...“ *Viz Ibidem*.

¹⁵¹ KOWALCZYK, *Zamość: Przewodnik*, op. cit., s. 128-129.

¹⁵² ZARĘBSKA, *Zamość – miasto idealne...*, op. cit., s. 28.

¹⁵³ HORÓDYSKI, *Najstarsza lustracja...*, op. cit., s. 204, 205.

Osídlování parcel na *Rynku Wielkim* bylo prováděno velice důkladně. Dlouhá léta byly ony parcely prázdné, než byly nabídnuty vhodným osobám, jimiž se nakonec většinou stali arménští a řečtí kupci. Neznamená to, že na náměstí měli domy pouze oni.¹⁵⁴

Hlavní náměstí, *Rynek Wielki*, měl mít za úkol hlavně veřejnou reprezentativní funkci, *dle antického „forum publicum“ či italské „piazza“*.¹⁵⁵ Ačkoliv přesný vzhled hlavního náměstí se formuloval až v pozdějších letech výstavby, mimo jiné z důvodu dodržení jednotného architektonického vzhledu, měla částečně své místo již několik let dopředu určené budova samotné radnice (*Ratusz*), dle zmínky v *Roxolanii* napsané Sebastianem Fabianem Klonowicem, roku 1584.¹⁵⁶

Naopak další dvě náměstí *Rynek Wodny* a *Rynek Solny*¹⁵⁷, jež se nacházela na symetrické ose procházející hlavním náměstím, měla trochu jiný účel. *Rynek Solny* byl předurčen ke každodennímu obchodování. Z tohoto důvodu také v jeho blízkosti vznikla Židovská čtvrť, neboť hlavně Židé se zabývali obchodem. Jak už samotný název náměstí napovídá, hlavním předmětem obchodu byla sůl.¹⁵⁸ Zamojski se zajímal o tento druh obchodu a měl záměr v Zámostí podnikat ve zpracovávání soli – založit tzv. *warzelniu*, jež by zpracovávala kamennou sůl na sůl jedlou. K tomu potřeboval souhlas k odběru surové soli, tzv. *rumu*¹⁵⁹, vytěženého z krakovských žup, tj. ze solného dolu ve Věličce (*Wieliczka*).¹⁶⁰

21. října 1586 zaslal Zamojský svou žádost královskému sekretáři Tylickému:

*Stěžuji si VM, že sůl, kterou mi předtím z těchto žup Ruských dáváno, teď mi ji nedávají. Mívali to tak Kancléři, kteří tu na Rusi měli nějaké majetky, že jim na potřeby usedlosti sůl z těchto žup dáváno, které nebožtík p. Ocieski, který měl v držení Sambor i Tarnogóre i já také dříve měl. Prosím, když mi to bylo uzmu, žádám VM. Kr. J. M. aby mi bylo dovoleno kupovat rum z žup Krakovských, a posléze v Zámostí z něho sůl vařit, abych městečku svému claritatem pomoci mohl...*¹⁶¹

¹⁵⁴ ZARĘBSKA, *Zamość – miasto idealne...*, op. cit., s. 28.

¹⁵⁵ KOWALCZYK, *Zamość: Przewodnik*, op. cit., s. 75.

¹⁵⁶ ZARĘBSKA, *Zamość – miasto idealne...*, op. cit., s. 29.

¹⁵⁷ Názvy těchto dvou náměstí jsou dochovány na dokumentech z roku 1583. Viz ŁĘPICKI, Stanisław. *Szymon Szymonowicz i jego czasy: rozprawy i studja*. Zamość, 1929, s. 176.

¹⁵⁸ ZARĘBSKA, *Zamość – miasto idealne...*, op. cit., s. 29.

¹⁵⁹ Jednalo se o úlomky ze solných kamenů, a solný prach, jenž vznikl při opracovávání surové, vytěžené soli. Viz RYBARSKI, Roman. *Wielickie żupy solne w latach 1497-1594*. Warszawa: Skład główny w domu książki polskiej, 1932, s. 24.

¹⁶⁰ TARNAWSKI, *Działalność gospodarcza...*, op. cit., s. 255.

¹⁶¹ *Skarże się WM, iż soli, która mi przedtem tu z Żup Ruskich dawano, teraz mi nie dają. Miewali to Canclerze, którzy tu w Rusi dobra jakie mieli, że im na potrzeby folwarków sól z tych to żup dawano, co i nieboszczyk p. Ocieski, który dzierzał Sambor i Tarnogóre i jam przedtem miewał. Proszę, gdyż mi to odjęto, racz WM. Kr. J. M. prosić, aby mi było wolno kupować rum z Żup Crakowskich, a potem z niego tu w Zamościu sól warzyć,*

Nicméně, lze soudit, že se svou žádostí Zamojský neuspěl, jelikož se zásoboval solí z *Drohobycza*.¹⁶²

Rynek Wodny získal své jméno díky blízkosti k vodní nádrži, jež se nacházela hned za hradbami.¹⁶³ Z tohoto důvodu se jednalo o atraktivní lokalitu, jež byla z vnější strany chráněna stejně dobře, jako okolí paláce. V případě rozvoje duchovenstva čili například vznikem biskupství mohla být celá tato oblast náměstí připojena k sousední Kolegiatě a tím by vznikla velká duchovní čtvrť. Kolegiata se od roku 1604 stala sídlem nově vzniklého děkanátu, a ještě syn prvního ordináta, Tomasz Zamojský, se snažil pokračovat v otcově myšlence na přeměnu kostela na katedru a přenesení sídla chełmského biskupa právě do Zámostí.¹⁶⁴ Reálně zde však bydleli dvorní úředníci a jejich rodiny, sekretář a několik dělníků. Nakonec jak z duchovních, tak rezidenčních plánů sešlo a na místě původně určeném pro výstavbu budov k výše zmíněným účelům, byl vybudován klášter klarisek.¹⁶⁵

żebym tem miasteczku memu claritatem przydać mógł...” Viz TARNAWSKI, *Działalność gospodarcza...*, op. cit., s. 255.

¹⁶² ZAKRZEWSKA-DUBASOWA, Mirosława. *Polityka handlowa Jana Zamojskiego i jego następców*. In: *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*. Vol. 38/39, 6. Sectio F. Lublin, 1983/1984, s. 99.

¹⁶³ KOWALCZYK, *Zamość: Przewodnik*, op. cit., s. 106.

¹⁶⁴ KOWALCZYK, *Kolegiata w Zamościu*, op. cit., s. 106.

¹⁶⁵ ZARĘBSKA, *Zamość – miasto idealne...*, op. cit., s. 30.

4. Významné architektonické stavby

Mezi nejstarší budovy města patřila také fara vedle kostela, jež časem získala přezdívku „Infułatka“. Původně jednopatrová budova „burza“ pro obchodníky stála nedaleko Lvovské brány, mimo dosah měšťanských domů. Morando tuto budovu postavil na sklonku svého života. Následně byla budova okolo roku 1620 přestavěna a zvýšena o další patro *infulatem* [apoštolským pronotářem] a děkanem Zamojské Akademie Mikołajem Kiślickim.¹⁶⁶

Stavby duchovního charakteru představoval zpočátku pouze kolegiátní kostel tzv. *kolegiata*, současně se jednalo o architektovo reprezentativní dílo – bohatě členěná trojlodní pětisloupová bazilika vyrůstající na vysokých štíhlých pilířích. Její kapacita 3 000 lidí odpovídala očekávané populaci města. Štuk na jejích klenbách pochází z pozdějšího období, využívá také tesaných trámů s klasickými motivy – perel a listů (ze starších staveb je obsahovala třeba „infułatka“), které představovaly východisko pro styl výzdoby celé pozdně renesanční polské architektury. Nelze však pochybovat o tom, že původní architektova kamenná výzdoba byla vynikající, dochovaly se také náčrty oltářů, jejichž realizace však nikdy nebyla uskutečněna.¹⁶⁷ Tento Morandův kolegiátní kostel, a zejména jeho výzdoba v italském stylu, udělal na lidi takový dojem, že měl dokonce v 1. polovině 17. století vliv na styl nově budovaných pozdně renesančních kostelů v Polsku.¹⁶⁸

Další velkolepou sakrální stavbou byla sgrafitová synagoga s nádhernou atikou, nacházela se na rohu Zamenhofovy ulice a ulice Bazyliánské, vystavěna byla na základě privilegia z roku 1588. Dalšími stavbami náboženského charakteru byl dřevěný arménský kostelík, zbudovaný na základě privilegia z roku 1585. Do města přicházeli již roku 1585. Určeny pro ně byly hojně zdobené domy na severovýchod od hlavního náměstí.¹⁶⁹

Stejně tak privilegium z roku 1589 umožnilo vystavět kostelík řecké pravoslavné církve. Další stavby, kterými byl dřevěný kostelík svatého Kříže se školou a františkánským klášterem, stejně tak jako kostel ruské pravoslavné církve, byly dominantami skromné zástavby na Lvovském předměstí. Město bylo jinak obeháno opevněním v novo-italském stylu s prostornými bastiony. Valy, původně zbudované jen ze zeminy, byly na přelomu 16. a

¹⁶⁶ KOWALCZYK, *Zamość: Przewodnik*, op. cit., s. 74.

¹⁶⁷ HERBST, *Zamość*, op. cit., s. 21.

¹⁶⁸ TATARKIEWICZ, Władysław. *O pewnej grupie kościołów polskich z pocz. XVII w.* In: *Sztuki piękne*. R. 2, nr 6. Kraków, 1926, s. 246.

¹⁶⁹ ŠIMON POLSKÝ, *Putování...*, op. cit., s. 23. Viz též KONDRACIUK Piotr, *Armenian Art in Zamosc*, Series Byzantina 9, Warsaw 2011, s. 159-166.

17. století vylepšovány cihlovým obložením.¹⁷⁰ Jejich důležitým prvkem byly Morandovy brány – s dvěma pilastry držícími architráv s nápisem a s plastikou ve štítu.¹⁷¹

Stará Lublinská brána, zazděná roku 1588, byla sice jednodušší, ale za to na sobě měla více nápisů. Na základě smlouvy z roku 1599 byla vybudována Lvovská brána, na níž je znát promyšlenost a pečlivost stavby. Její prostorový tvar dodává hojně užití prvku zvaný rizalit – vystouplé části stavby po celé ose. Obě tyto brány jsou příkladem polských pevnostních bran a tvoří článek z vývoje pevnostního Sanmichelioho¹⁷² stavitelství.¹⁷³

Po smrti Moranda vybudoval třetí bránu architekt a sochař Błażej Gocman roku 1603. Vnější fasáda této brány již obsahuje prvky polské pozdní renesance. Jedná se o širokou dvoupatrovou budovu se třemi klenutými loďmi (prostřední je nejširší a určena k projíždění, boční prostory sloužily k hlídání prostoru před bránou, podobně jako plocha zastíněná atikou.¹⁷⁴

Hlavní charakteristickou činností Zámostí byl obchod, o němž vypovídá i 41 jmen cizinců – majitelů domů (19 Arménů, 12 Řeků, 5 Němců, 3 Maďaři, 2 Italové).¹⁷⁵ Nejbohatším z nich byl Hanus Bartel, který měl v pronájmu například mlýny¹⁷⁶ a také obchodoval s Gdaňskem. Z dalších obchodníků to byli především perští Arméni, Řekové z Kaffy, levantští a portugalské Židé, což poukazuje na obchodní trend ve směru jih – východ. Jedním z nejvýznamnějších dovážených produktů bylo víno řecké a hned za ním uherské.¹⁷⁷ Mezi obyvateli města bylo na sto řemeslníků. Z nich pak nejvíce vyčnívá skupina 11 kožešníků a 11 ševců a následně 9 pláteníků.¹⁷⁸ Díky snaze Zamojského se povedlo Arménu Muratu Jakubowiczovi získat monopol na výrobu a prodej safiánu, kurdybanů, tureckých kobereců a také otevřel manufakturu na výrobu těchto přepychových produktů.¹⁷⁹ Velkým výrobním závodem byla i Zamojská tiskárna na Akademii, velice dobře vybavená, produkující mnoho výtisků, včetně vědeckých prací na mezinárodní úrovni.¹⁸⁰

¹⁷⁰ HERBST, *Zamość*, op. cit., s. 21.

¹⁷¹ Ibidem, s. 22.

¹⁷² Michele Sanmicheli (1484-1559), významný italský stavitel, proslavený pevnostními stavbami v Benátkách a Veroně, kde právě využil své bastionové opevnění s velkými branami. Viz *Ottův slovník naučný*. 22. díl. Rozkošný-Schloppe. Praha: J. Otto, 1904, s. 608.

¹⁷³ HERBST, *Zamość*, op. cit., s. 22.

¹⁷⁴ Ibidem.

¹⁷⁵ HORODYSKI, *Najstarsza lustracja...*, op. cit., s. 203.

¹⁷⁶ TARNAWSKI, *Działalność gospodarcza...*, op. cit., s. 217.

¹⁷⁷ HERBST, *Zamość*, op. cit., s. 22.

¹⁷⁸ HORODYSKI, *Najstarsza lustracja...*, op. cit., s. 203.

¹⁷⁹ *Przywilej dla Murata Jakubowicza osiadłego w Zamościu, na wyłączne, na przeciąg 20 lat, prawo wyrobu i sprzedaży safianów i dywanów „tureckich“ w Polsce z dnia 24 V 1585*. In: *Archiwum Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego*. Ed. Kazimierz Lepszy. Tom IV 1585-1588. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1948, s. 407.

¹⁸⁰ HERBST, *Zamość*, op. cit., s. 23.

Se vznikem Akademie se také pojí hledání jejích budoucích profesorů. Toto dokládá dopis *Simona Simonidesa*¹⁸¹ adresovaný Janu Zamojskému:

Vážený, mně velice laskavý Pane Korunní Hetmane!

Pokorné služebník v milostivé lásce WM mého MP naléhavě doporučivší.

Na základě rozkazu VM mého milostivého pána piši oněm profesorům [Jana Ursina, Wawrzyńca Starnigeliusza a Melchiora Stefanidesa], v pondělí odesílám dopis do Krakova. Informoval jsem je i předtím, aby se do Zámostí přestěhovali co nejdříve. Patrně váhali nad nabídnutými platy. Nyní jim znovu připomenu podmínky, které jim VM ráčíš sdělit.

Sám jsem také zrozuměl, že zahájení výuky budou muset odložit až na jaro. Koneckonců čím dříve sem dorazí, tím lépe se na to budou moci připravit, protože to také nějaký čas zabere. Snažil jsem se a nadále se snažím o dva mládence ad inferiores classes [do nižších tříd]. Adamus Bursius, jehož úsudku věřím, mi takové dva doporučuje a v dopise, který mi teď napsal, o nich píše. Jsou to dobří integenia [schopnosti], ne zle se učí a asi by se na to hodili. Já jsem pro sebe zvolil jiné dva – nějakého Matheum Turscium, který teď udržuje školu v Piotrkově a Siomenum Bircovium, který [působí] v Bieczy. Turscius mi je dobře známý a dobře to zvládne, a co navíc, zvyky má rozvázné a k tomu i náležitou krásu. Bircovius je ještě schopnější a způsobilejší, pro posouzení jeho specimen indolis [speciálních schopností] posílám dopis, který poslal tady našemu městskému písaři z Bieczy. Především jde tedy o to, aby se rozhodli odstěhovat ze svých stávajících míst. Oba rozumějí řeckému jazyku.

Jelikož VM se rozhodl dát pěti profesorům tisíc zlotých na platové odměny, tamtěm třem naznačil sedmset, pro ty dva poslední by mohlo být tři sta. Pokud se VM rozhodneš svěřit mi conditione [podmínky] určitě s nimi budu zacházet podle rozkazu VM, jestli by s tím byli spokojeni. Těchto pět integenia, když budou pohromadě, téměř nic chybět nebude. Obzvláště, když se objeví dobrý důvod. O Dreznerových hloupých činech jsem poslouchal i předtím a styděl jsem se, že prošel mýma rukama, napomínal jsem ho a pokáral více než jednou, ale ta diskuze ho velice rozrušila. Tohle je už vážný případ, myslím, že už ho potrestám, pokud stále Milostivou svou laskavost od něho neráčíš odvrátit. Podle rozkazu VM mu o tom piši, uvidí se, vydá-li se na lepší cestu.

¹⁸¹ Celým jménem Szymon Bedoński ze Lwowa. Viz KOWALCZYK, *Zamość: Przewodnik*, op. cit., s. 49.

Budu zjišťovat to, co je potřeba zařídit do tiskárny. Co s tím udělám, nezanedbám VM informovat, teď se s tím musí co nejrychleji něco udělat.

Moji chudobu, že VM máš na své milostivé paměti, ať to sám Pán Bůh VM zaplatí. Je mi dobře známo, že se to neděje ve spojitosti s mými službami, jelikož do té doby žádné nebyly. Ale že i Pán Bůh za našich časů chtěl mít skvělé lidi jako VM, a taková to byla vhodná [věc], nás maličké, zabavující se nad knihami, si k sobě bere, pokud mě také to štěstí pod milostivým okem VM potká, budu to považovat za velký dar od Pana Boha a vždy si zdvořile přeji, abych se takovýmito službami mými WM mohl svému MPanu nejposlušnější a nejpokornější ukázat. Doporučuji se znovu v Milostivou přízeň WM svého MPana. Ve Lvově, november 18 [listopad], anno 93.

VM svého milostivého Pána nejpokornější

*Simon Simonides*¹⁸²

¹⁸² „Jaśnie wielmożny, mnie wielce Mciwy, Panie Hetmanie Koronny!

Uniżone służby moje w Mciwą łaskę WM mego MP pilnie zaleciwszy.

Za rozkazaniem WM mego MPana piszę do profesorów tamtych [Jana Ursina, Wawrzyńca Starnigeliusza i Melchiora Stefanidesa], w poniedziałek list do Krakowa odsyłam. Oznajmiłem im i przed tym, aby się co najprędzy do Zamościa przeprowadzili. Podobno się na upewnione salaria [opłaty] swe ociągali. Teraz tesz im powtórzę i o warunku, który im WM raczysz omieniać, upewnię.

Sam także rozumiem, że zaczęcie uczenia do wiosny odłożyć muszę. Wszakże im naprędzej tu będą, tym lepsze przygotowanie do tego uczynić mogą, co czas swój musi wziąć. O dwu młodzieńcach ad inferiores classes [do młodszych klas] czyniłem starania i czynię. Zaleca mi dwu Adamus Bursius, którego rozsądkowi ja w tym wiele daję i w liście tym, który teras do mnie pisał, mianuje o nich. Dobrze to są integenia [zdolności] i uczą się nieźle i podobająby podobno temu. Jam inszych dwu desygnował u siebie – niejakiemu Matheum Turscium, który teras szkołę trzyma w Piotrkowie, i Siomenum Bircovium, który w Bieczu. Turscius dobrze mnie jest wiadomy i przystojnie temu podola, znać i czemu większemu, obyczaje także ma stateczne i urodę do tego przystojną. Bircovius snać jeszcze we wszystko wprawniejszy i polerowańszy dla wzięcia specimen indolis [specjalnych uzdolnień] jego posyłam list, który tu do pisarza naszego miejskiego z Biecza pisał. Tylko o to idzie, aby się z swych miesc ruszyć dali. Grecki język obaj rozumieją.

Żeś mi WM raczył był pięciom profesorom tysiąc złotych na salaria omienić, tamtym trzem siedemset naznaczywszy, tym dwiema ostatnie trzysta mogłoby być. Jeśli WM raczysz mi zlecić conditione [warunki] ista z niemi traktować, wedle rozkazania WM uczynie, aza się tym kontentować będą mogli. Te pięć integenia, gdy w kupie będą, mało co brakować z sobą dadzą. Zwłaszcza gdy dobry powód przystąpi. O Dreznerowych głupich postępkach słuchałem przed tym i sromywałem się pomniąc, że był z ręki moi wyszedł, napominałem i strofowałem nieraz, ale bardzo go była konwersatia tamta nadruszyła. Teraz tak srogi przypadek, mniemam, że go nakarże, iż jeszcze Mciwej łaski swej nie raczysz WM od niego odwracać. Wedle rozkazania WM piszę do niego o tym, aza się obaczy i na lepszą drogę pójdzie.

O potrzebach do drukarnie należących będę pytanie czynił. Co w tym sprawię, nie omieszkać WM oznajmić, teraz napredzce musi się tym latać, co jest.

Chudobkę moję, że WM na Mściwym baczeniu raczysz mieć, niechaj to Pan Bóg sam WM płaci. Wiadomem tego dobrze, że to się usługami memi nie dzieje, które żadne do tego czasu nie były. Lecz isz Pan Bóg czasów naszych wielkich ludzi wizerunkiem WM chciał mieć, a przyzwoita to [rzecz] takowym bywała, nas pomniejsze, zabawiające się nad księgami, przygarnywać ku sobie, jeśli mnie też to szczęście pod Mciwym okiem WM potka, za wielki dar od Pana Boga to poczytać będę i zawsze tego uprzejmię pragnę, abym jakimi takimi służbami memi WM swemu MPanu najpowolniejszym i najuniżeńszym się pokazywać umiał. Zalecam się powtóre w Mciwą łaskę WM swego MPana. We Lwowie, november 18 [listopad], anno 93.

WM swego miłościwego Pana naniższy

Pověření od Zamojského, aby mohl *Simonides* oslovit budoucí profesory, bylo oficiálně vydáno 30. srpna 1593:

Jan Zamojský ze Zámostí, Kancléř a Korunní Hetman, Starosta Belský Malborský Derptský Knyszynský Miedzerzecký Grodecký Jaworowský.

Oznamuji tomu, komu to znát náleží, že jsem dovolil rozeným Simonu Simonidesovi a Kryštofovi Dłuskému, služebníkům svým jednat a vytvořit Smlouvy s profesory, kteří budou přijati do školy Zamojské, vyjednat roční platy a provize jim náležící. Cokoliv s nimi v tomto ohledu mým jménem rozhodnou, se vším souhlasím a slibuji každému z nich, že dodržím. Pro větší důvěryhodnot svou vlastní rukou podepsavši a pečetí mou zapečetit jsem přikázal. V Zámostí dne 30 měsíce Srpna. Léta Páňě 1593. Jan Zamojský¹⁸³

Simonides v listopadu 1593 informuje Zamojského o dalším vývoji tiskárny při Akademii a žádá o svolení k zadání zakázky na výrobu písmen u Konrada Forstera:

Vážený, mě velice laskavý, Pane Korunní Hetmane!

Pokorné mé služby laskavé milosti VM mého MP naléhavě doporučivši atd.

Počastoval jste mě VM péčí o tiskárnu; dostávajíc rady z různých místo, ti jenž ukazují do Německa pro matrices, souhlasí s tím, že především a zvláště co je obtížné získat, protože si každý doma své schovává; nějaké jiné dostanu a ne lacino, byl by i ten, který by pro to jel. Někteří radí, abych zde doma nechal nové vyrobiť, což může být za stejné náklady, k tomu podle libosti: i mně by se více líbilo, byla-li by stejná Vaše VM vůle. Doporučují k tomu řemeslníka v Krakově, jistého Konrada Forstera, který žije v domě pana Łazińského v Židovské ulici; je to člověk, jak o něm piší, stálý a velice zručný na takovéto vyřezávání. Januszowski přes něho svou tiskárnu vybavil, přes něho ruskou a řeckou, tu, co je ve Lvově;

Simon Simonides.“ Viz WIŚNIEWSKA, Halina. *Ludzie i zdarzenia w ludzbarokowym Zamościu*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1966. ISBN 83-227-0899-8, s. 12-13.

¹⁸³ „Jan Zamojski z Zamoscia Kanclerz y Hetman koronny Belski Malborski Derptski Knyszynski Miedzerzecki Grodecki Jaworowski Starosta.

Oznamuje komu to wiedziec należy zem pozwolil Vrodzonym Symonowi Symonidesowi y Krzysztoffowi Dłuskiemu slugom Swym czynic y stanowic Contracty z Professorami których do szkoły Zamoyskiej vzye będą rozumieli strony iurgieltow y prowizy onym należących. To cokolwiek oni z niemi wtey mierze imieniem mym postanowią na wszystko zezwole y każdemu z nich dotrzymać obiecuię. Dla lepszey wiary ręką swą własną podpisawszy się pieczęcią mą zapieczętować rozkazatem. Z Zamoscia dnia 30 miesiąca Sierpnia Roku Panskiego 1593. Jan Zamojski.“ Viz WADOWSKI, Jan Ambroży. *Wiadomość o profesorach Akademii Zamojskiej*. Warszawa: Dukarnia Gazety Rolniczej, 1899-1900, s. 32.

Vroclavští i Frakforští tiskaři od něho mají své matryces. Už jsem ho zkusil oslovit, jestli by se byl ochotný pustit do takovéto práce v Zámostí. Neodmítá. Má u sebe dva společníky: jednoho, který řeže dřevěné formy; druhého, který listery odlévá. Bez toho, co písmena odlévá, se neobejde; formsznajdler není až tak potřebný. S tím stejným, který vyřezává razítka, vyjednávám o celém písmu či o každém písmenu zvlášť či o práci na týden.

Na všechna písmena či na písmeno sjednaný řemeslník, rád si stěžuje, že oprava i poškození časté bývají, a rád se [práci] rozmetá. Když je týden pod dozorem, tak ho velmi chválí i s tím, který písmena odlévá. Polská písmena by mohla být podle ortografie pana Kochanowského; pouze bych je změnil z německého charakteru na italský, jako Dalmatinci své slovinské tisknou. Řecké bych nechtěl lepší než Henrici Stephani, nebo jako typy statní regii, latinské, jako Niveliusowe, nebo Gorbinowe v Paříži: a mezi italskými najde spoustu pěkných. Každé z nich dokáže ten stejný Konrad. Jakou informaci od VMP v této záležitosti dostanu, tak budu postupovat. Ve Lvově také křísíme chromou tiskárnu, ve které se teď trochu tiskne moje báseň, kterou VM mému MPánu k přečtení zasílám. Znovu se doporučuji se svými pokornými službami do laskavé milosti VM mého MPána.

Ve Lvově roku 1593. Prosinec 13

VM svého MPána nejnižší sluha

Simon Simonides¹⁸⁴

¹⁸⁴ „Jaśnie wielmożny mnie wiele miłościwy panie hetmanie koronny.

Uniżone służby me w miłościwą łaskę WM. mego MPana pilnie zaleciwszy etc.

Raczyleś mi WM. zlecić staranie o drukarni; dosięgając z różnych miejsc rady, ci co ukazują do Niemiec po matrices, zgadzają się na to, że przedniego i osobnego co z trudnością dostać, bo każdy się doma z swym kryje; insze leda jakie dostanie i to nie tanio, byłby i ten, coby po to jechał. Niektórzy radzą, ab tu doma nowe dać robić, co za takimże kosztem może być, k'temu według upodobania: i mnieby się to bardziej zdało, byłaliby też wola WMPana. Ukazują rzemieśnika na to w Krakowie, niejakięgo Konrada Forstera, mieszka w domu pana Łazińskiego na żydowskiej ulicy; człowiek, jako o nim piszą, stateczny i rzezania takowęgo dobrze umięjny. Januszowski drukarnią swoję przezeń sprawował, przezeń ruska i grecka co tu we Lwowie jest; śnać i Wroclawscy i Frankforscy drukarzue od niego matryces swoje miewają. Jużem go dał skusić, jeśliby się dla roboty takowęj chciał dać do Zamościa przewabić. Nie odmawia. Ma przy sobie dwu towarzyszu: jednego co formy rzeże na drzewie; drugiego co listery odlewa. Bez tego być nie może co litery odlewa; formsznajdler nie tak potrzebny. Z tym samym co stemple rzeże, targują abo na cale pismo, abo na jednę literę z osobna, abo robotę na tydzień.

Na cale pismo lub na literę umówiwszy, iż poprawa i psowanie szęste bywa, rad rzemieśnik narzeka i rad się rozmiata. Na tydzień barziej chwałę przy dozorze; także i z tym co litery odlewa. Polskie pismo niechajby było według ortografii pana Kochanowskiego; tyłkoby ja z niemieckiego charakteru na włoski raczej odmienił, jako Dalmatowie swoje słowieńskie drukują. Greckiego niechiałbym lepszego, jako Henrici Stephani, abo jak typi regii pańskie, łacińskie, jako Plantinowe, abo Niveliusowe, abo Gorbinowe w Paryżu: i między włoskimi wiele pięknych najdzie. W każde z tych potrafi ten isty Konrad. Jaka naukę od WMP. będę miał w tój mierze, tak postąpię. We Lwowie też chromą drukarnią krzesimy, w której tę trochę wiersza mego teraz drukowano, który WM. memu MPanu do przeczytania posyłam. Zalecając się powtóre z uniżonemi służbami memi w miłościwą łaskę WM. mego MPana.

We Lwowie roku 1593. Decembris 13

WM. swego MPana naniższy sługa

Simon Simonides.” Viz BIEŁOWSKI, Andrzej. Szymon Szymonowicz. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1875, s. 15-16.

Písmena vyrobená Forsterem však nakonec zajistil pro tiskárnu Jan Januszowski a knihy vytištěné v roce 1597 jsou právě vytištěny za pomoci těchto nových raznic.¹⁸⁵

V rámci propagace nově vznikajícího centra vědy, nechal Zamojský vytisknout a rozeslat prospekty, jež měly pravděpodobně za úkol představit podrobnosti o podmínkách studia a studijního plánu. Bohužel se však žádný exemplář těchto propagačních materiálů nedochoval, či nebyl zatím nalezen. Je ale zřejmé, že tyto dokumenty vznikly v březnu 1594.¹⁸⁶

Oficiálními dokumenty, vztahujícími se ke vzniku Akademie a tiskárny je Bula papeže Klementa VIII. vydaná 29. října 1594.¹⁸⁷

¹⁸⁵ MYK, Sławomir. *Drukarnia Akademii Zamojskiej: jej dzieje i wydawnictwa przy obchodzie czterechsetlecia Akademii Zamojskiej*. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie Nowe, 1994. ISBN 83-85766-11-1, s. 11.

¹⁸⁶ ŁEMPICKI, Stanisław. *Działalność Jana Zamoyskiego na polu szkolnictwa: 1573-1605*. Kraków: Książnica Polska, 1921, s. 114.

¹⁸⁷ BUCHWALD-PELCOWA, Paulina. *Drukarnia Akademii Zamojskiej*. In: *Czteryście lat Zamościa: materiały sesji naukowej*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1983, s. 70.

5. Židé

Informace, kdy se poprvé objevili Židé na území Polska, nejsou zcela jasné. Jisté je, že Židé na území Evropy působili od 7. století do století 10. jakožto výhradní zprostředkovatelé obchodu mezi Evropou na straně západní a Asií na straně východní. V polovině 10. století se do jejich obchodů ve Středozeří připojují nová obchodní města v Itálii, v nichž bylo právě zboží dopravené po moři překládáno a dále směřovalo na pevninskou obchodní stezku procházející územím Slovanů. Z druhé poloviny 10. století nám o této stezce vypovídá deník severoafrického Žida Ibrahima ibn Jákuba, jenž se vydal ze své domoviny na cestu do střední Evropy, kde při zastávce v Praze podává informace mimo jiné i o dalších židovských obchodnících, jež mají obchodní znalosti o území Polska.¹⁸⁸

Židovští obchodníci získali na konci 12. století a v průběhu 13. století možnost provozovat mincovny a tím pádem i možnost razit mince pro významná polská knížata té doby. Celkově se Židé v této době těšili dobré ochraně od knížat. Nejen, že provozovali mincovny, ale také mohli obchodovat s otroky a v neposlední řadě je podstatné zmínit, že komukoli, kdo chtěl Židům nějakým způsobem ublížit, hrozil velký trest. Například za jejich obtěžování byla udělena pokuta, která, nebyla-li uhrazena, měnila se na trest práce v dole.¹⁸⁹

Během 13. a 14. století byly hlavními místy, kde se soustřeďovali Židé, města na nových obchodních trasách. Těmi městy byly ve Velkopolsku Kališ a Poznaň a z měst při Visle šlo o Krakov, Sandoměř, Płock a Varszavu. Příčinou většího zájmu Židů právě o tyto oblasti byl vývoj obchodu v západní Evropě, v níž obchodní města během 12. století sílila a již ztratila zájem o židovský maloobchod. Z tohoto důvodu se Židé spojovali v různé obchodní společenství a zaměřovali svůj obchod na východ, především na slovanské země. Neznamená to, že by v západní Evropě skončili úplně se svým obchodem, pouze zůstal zájem jen o jejich velkoobchodní, distributorské služby.¹⁹⁰

Postupem času se jejich počet v Polsku zvyšoval na přibližně 5% populace v 17. století. V polovině 16. století šlechta židovskou menšinu podporovala jakožto protiváhu k tehdejšímu měšťanstvu, s nímž tehdy zažívala časté spory.¹⁹¹

¹⁸⁸ SCHIPER, Ignacy. *Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich*. Warszawa: 1937, s. 2-3.

¹⁸⁹ Ibidem, s. 9.

¹⁹⁰ Ibidem, s. 10-11.

¹⁹¹ FIGURNIAK, Magdalena Liliana. The History of the Jewish Population on the Zamoyski Latifundium During the Period of the Chancellor Line (Jan „Sariusz“, Tomasz and Jan „Sobiepan“ Zamoyski): Contribution to the research. In: *Biuletyn Polskiej Misji Historycznej*. Nr 09/2019. ISSN 2083-7755, s. 184.

Útočiště jim poskytovala především velká panství typu *latyfundia* Zamojských či nově zakládaná města jako například Zámostí díky tomu, že pro šlechtu představovali významný ekonomický článek svými obchodními a organizačními dovednostmi.¹⁹²

Přesné datum příchodu Židů do oblasti panství Zamojských není k dispozici. Lze pouze usuzovat na základě nepřímých zpráv a důkazů. Jedním z nejsilnějších impulzů, jenž dal Židy do pohybu, byla situace na území dnešního Španělska a Portugalska, kdy došlo v polovině 16. století k vyhnání Marránů, a ti nacházeli nová útočiště v Itálii a Turecku. Zamojski díky svému umu dokázal tyto lidi namotivovat, aby se přistěhovali do Polska.¹⁹³ Záznam o nejstarší židovské obci v državě Zamojských hovoří o Turobině z roku 1567.¹⁹⁴

Zamojski měl původně v plánu osídlit město pouze katolickým obyvatelstvem. Nicméně tento jeho záměr nebyl zcela úspěšný, populace nenarůstala dle předpokladů, a proto byl Zamojski nucen přehodnotit své záměry a zrušit omezení. Jako prvním nekatolickým obyvatelům se otevřely brány města Arménům (privilegium z 30. dubna 1585), o tři roky později se přestěhovali i sefardští Židé ze Lvova (privilegium z 26. února 1588) a Řekům bylo umožněno se ve městě usazovat na základě privilegia vydaného dne 10. ledna 1589.¹⁹⁵

Zamojski se je snažil podpořit svou vlastní jurisdikcí, čímž získali stejná práva jako ostatní občané. Bylo jim umožněno postavit synagogu (jež vznikala mezi lety 1610-1620)¹⁹⁶, školu, provádět rituální koupele a stejně tak mohli nakládat se svým majetkem dle vlastního uvážení, neměli omezený pohyb – čili mohli dle vlastní vůle opouštět i samotné město, a tím nejdůležitějším byla vůbec možnost praktikovat své náboženství.¹⁹⁷

Aškenázští Židé se také vyskytovali na území *latyfundia*, avšak přibližně do první poloviny 17. století se živili například pronajímáním mlýnů. Ve 20. letech 17. století bylo několika aškenázským Židům umožněno, zakoupit si dům ve městě a pomalu jejich počet narůstal. Výrazný nárůst jejich počtu v roce 1648 způsobilo hledání bezpečného útočiště před povstáním Chmelnického a s tím spojeným ohrožením. Role aškenázských židů rostla, stejně tak rostl jejich majetek a zároveň uzavírali manželské svazky i se sefardskými židy.¹⁹⁸

¹⁹² Ibidem, s. 85.

¹⁹³ BAŁABAN, Majer. *Żydzi lwowscy na przełomie XVI i XVII wieku*. Lwów: 1906, s. 39.

¹⁹⁴ MORGENSZTERN, Janina. Podatki żydów ordynacji zamojskiej w XVI i XVII w. In: *Biuletyn Żydowskiego instytutu historycznego*. 1969, Nr 71-72, s. 9.

¹⁹⁵ WITUSIK, Adam Andrzej. *O Zamojskich, Zamościu i Akademii Zamojskiej*. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1978, s. 41.

¹⁹⁶ ZEŹTAR, Joanna. Architektura sakralna lubelszczyzny jako przejaw wielokulturowych tradycji regionu. In: *Teka Komisji architektury, urbanistyki, i studiów krajobrazowych*. T. 3. Lublin: 2007.

¹⁹⁷ FIGURNIAK, *The history of...*, op. cit., s. 186.

¹⁹⁸ MORGENSZTERN, Janina. O osadnictwie Żydów w Zamościu na przełomie XVI i XVII w. In: *Biuletyn Żydowskiego instytutu historycznego*. 1962, Nr 43-44, s. 12-14.

Za zmínku určitě stojí působení zamojských židů také na *Sejmu Czterech Ziem*, na němž zpočátku tvořili společně s chełmskými a bełskými židy jednu okresní část. Později, na počátku 18. století reprezentovali sami zamošští židé jeden okres, což dokládá z roku 1724 podpis zamojského rabína na sjezdu *kahalów*.¹⁹⁹

Sejm czterech ziem byl židovskou centrální institucí, fungující od 16. do 18. století. Sdružoval Židy na území Polsko-litevské unie (*Rzeczpospolita Obojga Narodów*). Sejm fungoval prostřednictvím sjezdů, konajícími se jednou za dva roky. Na sjezdu se volili představitelé, jež měli za úkol hájit židovské zájmy.²⁰⁰ *Sejm Żydów Litewskich* se oficiálně oddělil v roce 1623, a tak Sejm Żydów Korony spojoval oficiálně pouze čtyři země – *ziemstwa wielkopolskie, małopolskie, ruskie i wołyńskie*.²⁰¹

Dalšími městy náležícími do zamojského *latyfundia*, v nichž se vyskytovala židovská populace byl například Szczebrzeszyn. Dle údajů v daňových registrech lze zde vypátrat toto etnikum již na počátku 16. století, kdy nejstarší dochovaná zmínka pochází z roku 1507.²⁰² Nicméně do *latyfundia* bylo toto město připojeno až roku 1593 a během tohoto posledního desetiletí 16. století Jan Zamojski zbavil místní Židy povinnosti platit nájemné za synagogu a hřbitov. Za zmínku rozhodně stojí, že početná skupina aškenázských Židů byla napojena na obchodní trasu Krakov > Lvov.²⁰³

Židé v Szczebrzeszynie v porovnání s jinými Židy na území *latyfundia* neměli až takové povinnosti. Například nemuseli platit církevní daň (*columbiata*), nemuseli pracovat a byli zbaveni povinnosti vlastního nasazení při obraně města v případě napadení, a dokonce v případě války nemuseli platit další mimořádné daně. Protiváhu k těmto výhodám představovalo nájemné „Na Vypořádání“ *od osiadłości*, jež bylo vůbec nejvyšší v celé Ordynacji.²⁰⁴

Dalším městem byl dnešní Tomaszów Lubelski – v té době s názvem jen Tomaszów, který byl roku 25. května 1621 založen Janovým synem Tomaszem, a následně potvrzen

¹⁹⁹ SZACKI, Jakub. Znakomici Żydzi rodem z Zamościa. In: *Teka Zamojska*. Rok IV, 1921, Nr 1 i 2, s. 19-20.

²⁰⁰ ETTINGER, Shmuel. Sejm czterech ziem. In: *Żydzi w dawnej Rzeczpospolitej. Materiały z konferencji „Autonomia Żydów w Rzeczpospolitej szlacheckiej“ międzywydziałowy zakład historii i kultury Żydów w Polsce. Uniwersytet Jagielloński 22-26 IX 1986*. Wrocław etc.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1991, s. 35.

²⁰¹ LESZCZYŃSKI, Anatol. *Sejm Żydów Korony 1623-1764*. Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny w Polsce, 1994. ISBN 83-85888-06-3, s. 67.

²⁰² SIDOROWSKA, Agnieszka. Szczebrzeszyńska gmina żydowska w XVI-XVIII wieku. In: *Res Historica*. Tom 20. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2005. ISBN 83-227-2458-6, s. 189.

²⁰³ FIGURNIAK, *The history of...*, op. cit., s. 187.

²⁰⁴ SIDOROWSKA, Agnieszka Beata. *Klucz szczebrzeskiej Ordynacji Zamojskiej w XVII i XVIII wieku*. Lublin, wydawnictwo Olech, 2009. ISBN 98-83-928472-9-8, s. 86.

králem Zikmundem II. Dne 7. října 1621, kdyměsto vybavil právem magdeburským²⁰⁵ (nelze ale vyloučit, že město nebylo dříve založené právě samotným Janem Zamojským²⁰⁶, ačkoliv Szczygieł ve svém článku došel k závěru, že Jan Zamojský pravděpodobně inicioval přípravnou fázi pro vznik tohoto města výběrem lokalizace, od Moranda získal plán a následně zakladatelem byl Tomasz, který se staral o průběh stavby, což dokládají i různé prameny z let 1609-1621²⁰⁷). Tomasz Židům vytvořil velice komfortní podmínky – privilegium jim dávalo dostatek svobody, mohli si vybudovat synagogu, dům pro rabína, a dokonce dostali možnost si koupit půdu na předměstí za účelem vybudování hřbitova. Bylo jim dovoleno obchodovat s řemesly, avšak nebyli zbaveni povinnosti platit daně šlechtě.²⁰⁸

Díky úsilí Jana Zamojského bylo k jeho území připojeno v roce 1604 i město Kraśnik. Židé se zde vyskytovali již ve třicátých letech 16. století²⁰⁹ a dle informací pocházejících z konce století, měli svou plnou náboženskou vybavenost – synagogu, dům rabína a hřbitov. Zprávy o židovské nemocnici jsou doloženy až z roku 1631. Všeobecně se zabývali obchodem, ačkoliv jsou o nich také zmínky jako o řemeslnících a provozovateli zájezdních hostinců. Zároveň měli dovoleno vyrábět alkohol, takže se zde vyskytovali například i židovští vinaři. Dalším řemeslem bylo řeznictví a s ním spojená rituální jatka.²¹⁰ Tento rozvoj přerušil v roce 1637 požár a nařčení, že právě Židé jsou za něj zodpovědní. Následovalo vydání dekretu Tomaszem Zamojským dne 10. listopadu 1637, jenž zakazoval obnovení židovských domů a tržních stánků, což mělo dopad na zásobování společnosti.²¹¹ Zničená synagoga byla postavena už blízko městských hradeb. Mezi daňové povinnosti patřila církevní daň (*columbiata*)²¹² a daň z hlavy.²¹³

Než bylo město Tarnogród společně s dalšími 14 vesnicemi bylo připojeno k majetku Zamojského roku 1588, mělo za sebou poměrně složitý vývoj židovského obyvatelstva.²¹⁴ Když bylo město v druhé polovině 16. století založeno, král Zikmund II. August zakázal Židům žít v prostoru města.²¹⁵ Jejich znevýhodnění zmínil v roce 1580 Štěpán Báthory, který

²⁰⁵ SZCZYGIEŁ, Ryszard. Prawda i fikcja o początkach miasta Tomaszowa. In: *Res Historica*. Tom 20. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2005. ISBN 83-227-2458-6, s. 80.

²⁰⁶ ŚLIWIŃSKI, Artur. *Jan Zamojski: kanclerz i hetman wielki koronny*. Warszawa, 1947, s. 351.

²⁰⁷ SZCZYGIEŁ, *Prawda i fikcja...*, op. cit., s. 89.

²⁰⁸ FIGURNIAK, *The history of...*, op. cit., s. 188-189.

²⁰⁹ MORGENSZTERN, Janina. Z dziejów żydów w Kraśniku do połowy XVII w. In: *Biuletyn żydowskiego instytutu historycznego*. 1960, Nr 33, s. 74.

²¹⁰ FIGURNIAK, *The history of...*, op. cit., s. 189-190.

²¹¹ MORGENSZTERN, *Z dziejów żydów w Kraśniku...*, op. cit., s. 82.

²¹² SIDOROWSKA, *Klucz szczebrzeskiej...*, op. cit., s. 86.

²¹³ FIGURNIAK, *The history of...*, op. cit., s. 190-191.

²¹⁴ TARNAWSKI, *Działalność gospodarcza...*, op. cit., s. 19.

²¹⁵ SCHIPER, *Dzieje handlu żydowskiego...*, op. cit., s. 105.

jim umožnil volný obchod především, co se týká alkoholu.²¹⁶ Sám Zamojski, když město získal, dovolil dvěma Židům usadit se v Tarnogrodě i přes nesouhlas místního měšťanstva.²¹⁷ Po tomto činu se začala rozvíjet místní židovská menšina a na konci 16. století již měli svou synagogu, zprvu dřevěnou.²¹⁸ V průběhu první poloviny 17. století dosahovala židovská populace přibližně 15% obyvatel. Její výrazné snížení zapříčinily kozácké nájezdy v roce 1648.²¹⁹ V roce 1686 pak tarnogrodští židé získali privilegium od Marcina Zamojského, který jim tímto dokumentem zajistil naprostou volnost v obchodu a řemeslné výrobě s výjimkou obchodování s nemovitostmi. Výjimku mohli získat pouze po výslovném schválení ordynata a pokud by toto nařízení ignorovali, byli vystaveni riziku hrdelního trestu.²²⁰

Masivní úbytek židovského obyvatelstva, nejen na výše jmenovaných územích, zapříčinilo Chmelnického povstání v roce 1648. Dle některých měly odhadů kozácké útoky na svědomí smrt až 100 000 Židů.²²¹ Židé pak utrpěli další velké ztráty během švédské Potopy v roce 1655. Tyto události zapříčinily výrazné zpomalení rozvoje židovské komunity a obchodu v polovině 17. století.²²² Více se těmto událostem věnuji v další kapitole.

²¹⁶ MORGENSZTERN, Janina. Regesty z Metriki Koronnej (1574-1586). In: *Biuletyn żydowskiego instytutu historycznego*. 1963, Nr 47-48, s. 121.

²¹⁷ TARNAWSKI, *Działalność gospodarcza...*, op. cit., s. 382.

²¹⁸ TRZCIŃSKI, Andrzej. *Śladami zabytków kultury żydowskiej na lubelszczyźnie*. Lublin: Wojewódzki Ośrodek Informacji Turystycznej, 1990, s. 19.

²¹⁹ FIGURNIAK, *The history of...*, op. cit., s. 191-192.

²²⁰ DEPCZYŃSKI, *Tarnogród 1567-1967...*, op. cit., s. 35.

²²¹ TAZBIR, Janusz. Żydzi w opinii staropolskiej. In: *Świat panów Pasków: eseje i studia*. Łódź, 1986. ISBN 83-218-04241, s. 226.

²²² FIGURNIAK, *The history of...*, op. cit., s. 193.

6. Město v 17. století

Zámostí 17. století je reprezentativním místem, jež může sloužit ve své době jako příklad typických problémů jak sociálních, tak obecně polských, v důsledku čehož lze poznatky z tohoto města aplikovat na polskou kulturu a společnost všeobecně. Informace jsou dochovány především díky široké škále sbírek Zamojského panství (*Ordynacji Zamojskiej*) v Hlavním archivu starých listin (*Archiw Główny Akt Dawnych*), Polské národní knihovně a dalších knihovnách a archivech.²²³

Smrtí Moranda a Jana Zamojského končí první období dějin města. Za tuto dobu se nepodařilo uskutečnit všechny plány a také je dotáhnout do úplného konce, načež v letech následujících se rozvoj pozastavil, což se napravilo teprve ve 20. letech 17. století, kdy se rozprostřel relativní klid na ukrajinských latifundiích a turecké hranici. Vzkvétá obchod s levantským luxusním zbožím, jenž doplňuje dovoz koloniálního zboží ze severu. Toruňský velkoobchodník Edwards do Zámostí umístil jednu svou faktorii.²²⁴

Dále pokračuje výstavba města. Mezi stavební materiály, užívané pro trvalou zástavbu nově vznikajícího města, patřily nejčastěji cihly, pak kámen a v menším zastoupení bylo využíváno dřevo. Cihly se pálily v okolních cihelnách, jež byly jak městské, tak soukromé, ale vznikla i například tzv. *cegielnia zamkowa*, v níž vznikaly převážně cihly pro výstavbu opevnění. Tyto pálené cihly, přezdívané *ordynackie* měly své stanovené rozměry podle jejich následného využití, stejně tak získávaly své pojmenování, např. cihla *wielka* neboli *forteczna* byla určena k výstavbě opevnění a další druh, jímž byla cihla *mala*, která sloužila k budování samotných městských domů/staveb. Pro porovnání objemů výroby cihel, je k dispozici informace týkající se pouze *cegielni zamkowej* z roku 1605, kdy:

... *Stanisław Stryczarz, provádějící v ní výrobu cihel, v období od 1. ledna do 22. listopadu vypálil 580 tisíc kusů, za které obdržel 696 zlotých, počítajíc 12 za 1000 cihel.*²²⁵

Následně můžeme tento údaj porovnat s produkcí všech cihelen z druhé poloviny 18. století, kdy celkový roční objem vyrobených cihel dosahoval počtu kolem 300 tisíc kusů.²²⁶

²²³ WIŚNIEWSKA, Halina. *Kulturalna polszczyzna XVII wieku: na przykładzie Zamościa*. Lublin: Uniw. M. Curie-Skłodowskiej, 1994, s. 12.

²²⁴ HERBST, Zamość, op. cit., s. 23.

²²⁵ „...prowadzący w niej wyrób cegły Stanisław Strycharz od 1 stycznia do 22 listopada wypalił 580 tys. sztuk, za które otrzymał 696 zł, licząc po 12 za 1000 cegieł.“ Viz SZCZYGIEŁ, Ryszard. Ruch budowlany w Zamościu w XVII. w. In: *Zamość miasto idealne. Studia z dziejów rozwoju przestrzennego i architektury*, red. Jerzy Kowalczyk. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1980. ISBN 83-222-0125-7, s. 104.

Z těchto údajů vyplývá, že na počátku 17. století byla mnohonásobně vyšší spotřeba cihel, což je logické vzhledem k tomu, kolik staveb bylo nezbytné zpočátku vybudovat. Ačkoliv měly cihelny na počátku 17. století velké kapacity, nebyly zdaleka dostačující, aby zcela uspokojily poptávku. Dokládá to například nález cihel v Arsenálu, jež nesly iniciály „JW“ (objeveno v 70. letech 20. století).²²⁷ Pravděpodobně se jednalo o dodávky cihel z Turobina, kde provozoval cihelnu Jan Wolf. Ten získal právo se v Turobině usadit od Tomasze Zamojského v roce 1623.²²⁸

Další stavební materiály, jakými byly například střešní tašky, byly vyráběny na místě. Vápno také nejčastěji pocházelo z lokální výroby, avšak v době zvýšené poptávky se dováželo z okolních měst. Největší problém byl nejspíš se stavebním kamenem, který se nejvíce dovážel z okolí Lvova a okolí Nowego Korczyna (vzdálený více jak 200 kilometrů). Když Zamojský v roce 1594 odkoupil szczebrzeské území, Morando v lesích objevil pískovec, který by se výborně hodil na stavbu města²²⁹. Jelikož se ale toto území nacházelo na hranici, Zamojský se tak nevyhnul sporům se sousedy, již si pískovec také nárokovali. Horníci se tedy přesunuli z území, nárokovanými Latyczyńskými, na území patřící do biłorajské správy pod Adamem Groajským, *podkomorzym lubelskim*. Ten napsal v květnu 1597 Zamojskému dopis s žádostí, zda by v rámci zachování dobrých vztahů, mohl být alespoň dopředu informován o těžebních záměrech zakladatele vznikajícího města Zámostí.²³⁰

Vztahy Gorajského a Zamojského nebyly zcela bez problému. Jan v roce 1595 získal ves Goraj, kterou chtěl původně pro svou rodinu odkoupit právě Adam Gorajský. Předcházela tomu smrt Stanisława Górki, majitele Goraje, jenž území odkázal svému příteli Pawłowi Trojanowskému. Paweł však Goraj neprodal Adamovi, nýbrž Janovi. Na počátku následujícího roku 1596 Zamojský získal i město Turobin. Právně tuto situaci dokládají i knihy *grodzkie lubelskie*, v nichž je uveden zápis tohoto majetku 17. srpna 1596.²³¹

²²⁶ KASPEREK, Józef. *Gospodarka folwarczna ordynacji zamojskiej w drugiej połowie XVIII wieku*. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1972, s. 128.

²²⁷ SZCZYGIEŁ, *Ruch budowlany...*, op. cit., s. 104.

²²⁸ KOWALCZYK, Jerzy. Turobińsko-zamojski murator Jan Wolff oraz jego dzieła na lubelszczyźnie. In: *Biuletyn Historii Sztuki*. Warszawa: Polska akademia nauk, instytut sztuki, 1962, s. 123.

²²⁹ Úryvek z dopisu Moranda Zamojskému, ze dne 23. dubna 1594: ... *Facilmentente [sic] potra V.S. Ill-ma in travenir o dalli Javorani, overo da quelli di Grodka, e si fosse possibile che V.S. Ill-ma fesce condur dalla montagna li archi e maggiormente che mi manca sei pezzi di arco che va in la intrata del choro, a menato (?) da undici pezzi, resta ancora sei pezzi piccoli, li qualli ogni uno cavallo ne puol menar un pezzo, e se potria condur senza molestia nisuna, perche se feniria poi tutto il coro comeaa da essere. Quelli altri pezzi di archo si non se puol condurgli adesso se spetarano in fina che fara l'herba, che sara piu facil alli vilani, cosi anche in restante delle pietre e potremo far qualche buona opera questo anno piacendo a iddio. ...* Viz KOWALCZYK, *Kolegiata w Zamościu*, op. cit., s. 196.

²³⁰ SZCZYGIEŁ, *Ruch budowlany...*, op. cit., s. 104-105.

²³¹ MARKIEWICZ, Jerzy. SZCZYGIEŁ, Ryszard. ŚLADKOWSKI, Wiesław. *Dzieje Biłgoraja*. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1985, s. 20.

Stavební materiál získávaný z ložisek v *trzęsińskim* lese, ležících přibližně 33 kilometrů daleko, nejen že zrychlil tempo výstavby, ale také velice výrazně snížil náklady (nacházel se čtyřikrát blíže než v Mikołajowie).²³² Nicméně spory o těžební ložiska přetrvávaly ještě po celou první polovinu 17. století. Rozuzlení této zapeklité situace přineslo až odkoupení všech sporných území na základě verdiktu *Trybunału Koronnego* z roku 1643, v období panování již třetího ordináta Jana Sobiepana Zamojského, vnuka zakladatele.²³³

Dalším důležitým stavebním materiálem bylo dřevo. Dřevo užívané jako stavební materiál (ať už na základy, či na trámy) se těžilo v bezprostřední blízkosti stavby, ale také v sousedních okresech (například *rzeczyckém, zamechském, krzeszowském, księżpolském, solském a tarnogrodzkém*). Vytěžené dřevo se dále zpracovávalo nejčastěji na pilách v blízkosti ordinátských mlýnů a následně se přepravovalo na stavbu.²³⁴ Dalším významným odvětvím dřevozpracování byla výroba střešních šindelů. Pro potřeby *ordynacje* ji zajišťovali převážně poddaní na vsích *Rogoźna* a *Szara Wola*.²³⁵ Všeobecně se pak ke konci 16. století výrobou dřevěných šindelů zabývaly podhorské vsi náležící do krakovského vojevodství.²³⁶

Mezi další materiály potřebné k budování města patřil kov. Nejvíce bylo dodáváno železa z Krakova a Gdaňsku. Lokální těžba a zpracování kovu fungovala převážně v první polovině 17. století, právě před kozáckými nájezdy a následným vpádem švédských vojsk. Dále výroba skla probíhala v hutích na území *ordynacji*. Na konci 16. století fungovaly čtyři sklářské hutě nedaleko Zámostí, ale z důvodu nedostatku dřeva ukončily svou výrobu na počátku 17. století. Vznikaly tak nové hutě, například v *Obroczy* či v *Lipowci*.²³⁷

Budování města v 17. století bylo převážně ve znamení třech jmen, a to *Andrzeje Nalejwaka*, který řídil stavební práce po smrti *Moranda*.²³⁸ Následně od roku 1610 vedl práce *Jan Jaroszewicz* a v posledních desetiletích 17. století tvrz modernizoval učeň *Jan Jaroszewicz* a *Jan Michał Link*.²³⁹

Průběh výstavby během první poloviny 17. století byl charakteristický zejména tím, že byla dokončena opevnění města a také všechny dřevěné domy byly nahrazeny již zděnými.

²³² KOWALCZYK, *Kolegiata w Zamościu*, op. cit., s. 32.

²³³ SZCZYGIEŁ, *Ruch budowlany...*, op. cit., s. 105.

²³⁴ Ibidem, s. 106.

²³⁵ TARNAWSKI, *Działalność gospodarcza...*, op. cit., s. 234.

²³⁶ BARANOWSKI, *Przemysł Polski...*, op. cit., s. 125.

²³⁷ SZCZYGIEŁ, *Ruch budowlany...*, op. cit., s. 107.

²³⁸ HERBST – ZACHWATOWICZ, *Twierdza Zamość*, op. cit., s. 25.

²³⁹ SZCZYGIEŁ, *Ruch budowlany...*, op. cit., s. 108.

Období od úmrtí Moranda (v druhém pololetí roku 1600 či v prvním pololetí 1601²⁴⁰) do smrti Jana Zamojského (1605) je považován za počátek nové etapy v dějinách města. Práce na městě však nepřestaly a byly ukončeny až v období druhého *ordynata* syna Tomasza v roce 1618.²⁴¹ Po dokončení opevnění města se Tomasz soustředil na dokončení prací na Kolegiatě²⁴², v roce 1622 předělání budovy radnice²⁴³. O několik let později se dočkaly přestavby i městské brány a celkově se tento *ordynat* snažil o sjednocení vzhledu uvnitř města.²⁴⁴

V roce 1622 začínají nové práce kolem radnice (vedené novým dvorním architektem Zamojských – Janem Jaroszewiczem).²⁴⁵ Lze se domnívat, že radnice byla až o několik let později oddělena od podloubí uličkou a získala svůj dnešní vzhled, arkády na třech stranách, dekoraci, barokní zakončení zvýšené věže a novou atiku. Může to být spojeno s novým silným architektonickým důrazem na nový kostel s rozlehlým františkánským klášteřem, vybudovaným roku 1637. Klášterní věž umístěna na ose ulice Tyszowieské (Žeromské) ji uzavírala od jihu jako protiváha kolegiátního kostela. Štít františkánského kostela a radniční atika by pravděpodobně mohly být dílem architekta jménem Wolff. Na konci ulice Ormiańskiej stával v letech 1628–1633 výše zmíněný okázalý arménský kostel s vysokou věží. Z té samé doby pochází zvonice u kostela řecké církve, s charakteristickými rysy obranného stavitelství.²⁴⁶

Tomasz, stejně tak jeho nástupce Jan II. se snažili všemožnými nařízeními přimět obyvatele města, aby dodrželi svůj závazek na přestavbu domů z dřevěných na zděné. V případě, že ani na základě nařízení nedošlo k nápravě, přistoupilo se k ráznějšímu kroku – soupisu těchto nemovitostí a jejich následné vyvlastnění. Tento krok se v praxi velice osvědčil, a právě až po jeho vykonání došlo k budování zděných domů.²⁴⁷

Další překážkou při dokončování města byly také požáry. První velký požár vypukl 6. června 1627 a pohltil severozápadní část města, kdy byly nejvíce zasaženy koleje Akademie, tiskárna, palác a přibližně 100 domů. Další velký požár přišel o šest let později a podlehla mu

²⁴⁰ KOWALCZYK, *Kolegiata w Zamościu*, op. cit., s. 27.

²⁴¹ HERBST – ZACHWATOWICZ, *Twierdza Zamość*, op. cit., s. 26.

²⁴² KOWALCZYK, *Kolegiata w Zamościu*, op. cit., s. 34.

²⁴³ ZAJCZYK, *Muratorzy zamojscy*, op. cit., s. 208.

²⁴⁴ SZCZYGIEŁ, *Ruch budowlany...*, op. cit., s. 109.

²⁴⁵ HERBST – ZACHWATOWICZ, *Twierdza Zamość*, op. cit., s. 30.

²⁴⁶ HERBST, *Zamość*, op. cit., s. 24.

²⁴⁷ SZCZYGIEŁ, *Ruch budowlany...*, op. cit., s. 110.

Akademie a značná část města²⁴⁸. Právě tento druhý požár zafungoval na obyvatele města nejúčinněji, a ti se konečně zaměřili na přestavbu dřevěných domů na zděné²⁴⁹, mimo jiné hlavně proto, aby jejich příbytky měly větší šanci na zachování při dalším možném požáru.²⁵⁰

Ve třicátých letech byla zahájena přestavba radnice, začaly práce na kostele a klášteře františkánů. V téže době byl do města zaveden vodovod. V roce 1639 byla zahájena přístavba Akademie. Na dokončení přestavby radnice pravděpodobně odkazuje praporek radniční věže s rokem 1656.²⁵¹

Největší městskou budovou se tedy stala Akademie, v roce 1639 byla rozšířena do dnešních rozměrů, tj. 65 x 72 metrů, opticky uzavírající ulici Chełmską. Vedle, mezi ulicemi Kołłątaja a Pereca, stanula samotná budova teologické fakulty.²⁵²

Nové církevní budovy se budovaly na úkor parcel měšťanů, a to i v období přetrvávajícího přírůstku obyvatel, což vedlo k intenzivnějšímu rozvoji zbylých parcel jak do hloubky, tak do výšky – čili jak do třetího nadzemního podlaží, tak do třetí klenební hloubky. Právě tomuto období dnešní Záměstí vděčí v největší míře za svůj vzhled.²⁵³

Rychle se začala rozvíjet i předměstí, i když ne vždy v souladu s nařízením – se zděnými stavbami. Lvovské předměstí se během čtyřicátých let stalo nezanedbatelnou konkurencí pro město, co se týká vaření piva a obchodem s obilovinami.²⁵⁴ Role předměstí byla v Polsku od konce 15. století nezanedbatelná. Starší města měla problém s transportem zboží na své vnitřní tržiště například kvůli úzkým ulicím, a tak se mnohdy trhy konaly právě na předměstích.²⁵⁵ Například v Lublinu jsou doložené spory, týkající se obchodu, mezi obyvateli města a předměstí již z poloviny 16. století.²⁵⁶ Situace byla pro město natolik nepříjemná, že 16. září 1646, že ve vyhláše Jan II Zamojský píše:

²⁴⁸ Kowalczyk však zde vyjadřuje jisté pochybnosti o tom, že by požár nějak zásadně ublížil Kolegiatě. Dle něho došlo k prvotnímu nepochopení u Lipiňského a Baliňského, kteří v díle *Starożytna Polska II*, s. 800, si myslí, že popisují požár z roku 1633, Kowalczyk se dle popisu domnívá, že se jedná o požár z roku 1658. Závěry Lipiňského a Baliňského pak převzali další autoři. Jako další argument Kowalczyk dokládá, že při návštěvě Kolegiaty ks. Janem Sasinem dne 9. 9. 1638, nebyla zaznamenána žádná zmínka o požáru. Viz KOWALCZYK, *Kolegiata w Zamościu*, op. cit., s. 35.

²⁴⁹ BARANOWSKA, Zofia – SYGIETYŃSKA, Hanna. Kamienice rynku zamojskiego w XVII wieku. In: *Zamość i Zamojszczyzna w dziejach i kulturze polskiej*. Zamość: Zamojskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1969, s. 146.

²⁵⁰ SZCZYGIEŁ, *Ruch budowlany...*, op. cit., s. 110.

²⁵¹ KALINOWSKI, Wojciech. *Rynek w Zamościu*. Warszawa: Instytut Urbanistyki i Architektury, 1954, s. 17.

²⁵² HERBST, *Zamość*, op. cit., s. 24.

²⁵³ *Ibidem*, s. 25.

²⁵⁴ SZCZYGIEŁ, *Ruch budowlany...*, op. cit., s. 110.

²⁵⁵ SZCZYGIEŁ, Ryszard. *Konflikty społeczne w Lublinie w pierwszej połowie XVI wieku*. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1977, s. 136-137.

²⁵⁶ MAZURKIEWICZ, Józef. *Jurydyki lubelskie*. Wrocław: Zakład imienia Ossolińskich wydawnictwo polskiej akademii nauk, 1956, s. 27

„... přes svatokřížské náměstí na lvovském předměstí se nedějí dobré věci, ublížení a ničení měšťanů, neboť lidé prostí, z předměstí, utíkající z nevolnictví, lepící si domky z bahna (lepianki), uzmuli městu všechny výhody. Obiloviny skupují a do města je dojit nenechají, pole, zahrady, statky poskupovali, že nakonec se město stalo jejich nevolníkem...“²⁵⁷

Konflikt se nadále vyostřoval, což bylo mimo jiné také důsledkem vypálení předměstí, jakožto aktu ochrany před kozácko-tatarskými vojsky 5. listopadu 1648. Vypálení předměstí mělo být preventivním přípravným prvkem, který měl zlepšit výhled na okolí opevnění a zároveň také nenechat nepříteli případný úkryt.²⁵⁸ Prchající obyvatelé, kteří hledali úkryt v opevněném městě, nacházeli jej v různých kůlnách, chlévech či v rychle budovaných provizorních příbytcích na volných prostorech, nejčastěji podél hradeb. Ačkoliv se tyto provizorní útulky přes den ničily z nařízení vedení města i samotného Jana II. Zamojského, v noci si je lidé znovu dávali dohromady. Nejčastěji se jednalo o lokalitu kolem arménského hřbitova a hlavního náměstí.²⁵⁹

Ačkoliv se město potýkalo s válečnými útoky během poloviny 17. století, nacházelo se stále v královské přízni, což dokládá například privilegium vydané králem Janem Kazimírem v roce 1646:

„Vladislav IV z Boží lásky král Polska, V. Kníže Litevský, Ruský, Pruský, Mazovský, Žmudzký, Livonský, Smolenský, Černiechovský a Švédský, Gótský, Vandalský král dědičný.

Všem okolo a každému osobně, komu to vědět náleží, a jmenovitě celníkům, mýtníkům a jejich náměstkům, písařům, strážcům a dalším na celních komorách a mýtnicích vybírajících poplatky, správcům a jejich podřízeným oznamujeme: maje ve vysoké úctě všechny zásluhy v našem státě Velmožného kdysi Jana ze Zámostí Zamojského, velkého korunního kancléře a maje zvláštní ohled na jmenovaného našeho kaluského starostu jako potomka tohoto urozeného domu, rozhodli jsme se, že Zámostí a Tarnow, jeho dědičná města, od placení poplatků nedávno přijatého korunními stavy in partem nostram náležitých zprostíme; jakož i od univerzálu, dříve platného k výběru těchto poplatků, vydaného

²⁵⁷ „... przez świętokrzyski rynek na lwowskim przedmieściu niedobrze się dzieje, krzywda i zniszczenie mieszczan, bo ludzie prości, okoliczni, po przedmieściach, pociągawszy z poddaństwa, lepianki sobie polepiwszy, wszystkie pożytki miastu odjęli. Zboże skupują, a do miasta nie dopuszczają, pola, ogrody, folwarki pokupywali, że prawie w niewoli miasto u nich...“ Viz SZCZYGIEŁ, *Ruch budowlany...*, op. cit., s. 111.

²⁵⁸ WITUSIK, Adam Andrzej. Oblężenie i obrona Zamościa w 1648 r. In: *Zamość i Zamojszczyzna w dziejach i kulturze polskiej*. Zamość: Zamojskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1969, s. 195.

²⁵⁹ SZCZYGIEŁ, *Ruch budowlany...*, op. cit., s. 111.

*Velkomožným korunním pokladníkem, a také k osvobození od všech určených exactii těchto měst, jež byly blahé paměti našimi předchůdci posvátně stanoveny, se nyní milostivě uvolujeme a od placení zmíněných, nám náležejících poplatků osvobozujeme také města a jejich kupce, tak to chceme a nařizujeme vám, abyste od nynějška od všech zmíněných kupců zámostských a tarowských na všech celních komorách a mýtnicích, kdekoliv jsou poplatky vybírány, nevybírali více než dva zlaté ze sta, což je příjmem Rzeczypospolitej a to na základě tohoto univerzálu a výslovného našeho prohlášení. Kromě toho upozorňujeme všechny administrátory poplatků a nařizujeme jim, aby všechny zaznamenané a do registrů zapsané pohledávky od kupců z uvedených měst už více neupomínali a nevybírali je, na základě čehož všechna impedimenta a pokuty, pokud nějaké in contrarium existují, de facto tímto dopisem rušíme a ničíme. Což učiníte z vaší věrnosti pro naši milost i výslovný příkaz. K čemuž jsme pro lepší víru podepsali naši rukou, a nařídili sejmu korunní pečeť přitisknout. Dáno ve Varšavě, dne 6. měsíce června léta Páně 1646. Vlady v našich království Polském a Švédském 15. roku. Wladislaus Rex Joannes Franciscus Lubowicki Secretarius Regiae Maiestatis.*²⁶⁰

Chmelnického povstání a Zámostí

Kořeny Chmelnického povstání se vztahují k přelomu 16. a 17. století. V roce 1596 byla v Brestu uzavřena unie dvou dominujících náboženství v Polsku a na Litvě, tedy římskokatolického a pravoslavného, jež tímto měla oslabit moc ortodoxního pravoslaví a s tím

²⁶⁰ „Władysław IV z Bożej łaski król Polski, W. Xiążę Litewskie, Ruskie, Pruskie, Mazowieckie, Żmudzkie, Inflanckie, Smoleńskie, Czerniechowskie i Szwedzki, Gotski, Wandalski dziedziczny król.

*Wszem wobec i każdemu z osobna, komu to wiedzieć należy, a mianowicie Celnikom, Mytnikom i ich namiestkom, Pisarzom, Strażnikom i innym na komorach i przykomorkach celnych do odbierania indukty postanowionym administratorom i ich sukkollektorom oznajmujemy: mając w wysokiej naszej konsideracyej wielkie merita w tej Ojczyźnie Wielmożnego niegdy Jana na Zamościu Zamojskiego, Kanclerza wielkiego koronnego i na pozostałego starostę naszego Kaluskiego jako niewyrodnego domu tego potomka osobliwy względ mając, umyśliliśmy na ten Zamoście i Tarnów miasta jego dziedziczne, od płacenia indukty in partem nostram należącej przez Stany koronne niedawno uchwalone uwolnić; jakoż i do uniwersału, przedtym od Wielmożnego Podskarbiego koronnego onym względem tejże indukty nam należącej danego i do wolności od wszelkich exactii tymże miastom od Świętej Pamięci Antecessorów naszych świątobliwie nadanych przychylają się miłościwie na ten czas od płacenia pominiętej nam należącej indukty też miasta i kupców ich uwalniamy, chcąc to mieć i rozkazując abyście odtychczas od pomienionych kupców Zamojskich i Tarnowskich na wszelkich komorach i przykomorkach celnych, gdziekolwiek indukty wybierają, nie brali więcej tylko dwa złote od sta, co jest dochód Rzeczypospolitej a to mocą tego uniwersału i wyraźnej deklaracyej naszej. Nadto i to do wiadomości wszystkich administratorów indukty przywodziemy i rozkazujemy, aby tych kredytów, któreści temi czasy konnotowali i w registra pisali, od pomienionych miast kupców więcej się nie u pominali i onych niewybiali, względem czego wszystkie impedimenta i mandaty nasze, jeżeli jakie in contrarium wyszły, de facto tym listem kasujemy i annihilujemy. Co uczynicie wierności wasze dla łaski naszej i wyraźnego rozkazania naszego. Na co dla lepszej wiary ręką naszą podpisawszy się, pieczęć koronną przycisnąć rozkazaliśmy. Dan w Warszawie dnia VI miesiąca czerwca Roku Pańskiego M. D. CXLVI Panowania królestw naszych Polskiego i Szwedzkiego XV Roku. Wladislaus Rex Joannes Franciscus Lubowicki Secretarius Regiae Maiestatis.”. Viz SOCHANIEWICZ, Kazimierz. Miscellanea archiwalne do dziejów Zamościa. In: *Teka Zamojska*. Rok II, 1919, Nr 3, s. 47-48.*

spojených vlivů Moskvy.²⁶¹ Tehdy se západoruská šlechta (část šlechty volyňské a ukrajinské) postavila na obranu pravoslaví. Další část oné šlechty zvolila popoštění například skrze uzavírání manželských svazků s polskými magnáty a tím si zajistili společenský růst. Poláci se tedy na území dnešní Ukrajiny dostávali skrze tato manželství či přes získání území od krále. Zde však operovali a žili kozáci, s nimiž měli noví obyvatelé problémy, protože nezapadli do jejich naučeného schématu šlechta – poddaní, a tudíž měli zájem o degradaci kozáků mezi nevojníky.²⁶² Kozáci totiž představovali nezanedbatelnou vojenskou sílu. Jejich služby již od počátku 16. století využívali nejen polští králové, ale třeba i někteří magnáti, kteří si je najímali dle potřeby.²⁶³ Vzniká tedy nejen napětí mocenské o postavení kozáků, ale také náboženské, jež souvisí s církevní unií a nesouhlasem s ní.

Rod Wiśniowieckých měl na Rusi dlouhou tradici. Rodiče Jeremiáše Wiśniowieckého byli stoupenci pravoslaví. Mladý Jeremiáš však přestoupil na víru katolickou, protože byla vnímána jako součást západní kultury.²⁶⁴ Studoval ve Lvově, a mimo jiné se dostal ke studiu vojenského umění. Proto, když se v roce 1634 vrátil, vytvořil si malé vojsko o 5 000 lidí a vytáhl na Moskvu. To byl začátek jeho válečných tažení.²⁶⁵

Jeremiáš Wiśniowiecki, který měl během útků Chmelického se svou armádou bránit Lvov, dostal kolem 2. října 1648 zprávu o blížící se kozácko-tatarské armádě, čítající 40 000 bojovníků. Načež se 5. října rozhodl se svou armádou město opustit a vydat se bránit Zámostí. Obyvatelé Lvova se cítili podvedeni, avšak Wiśniowiecki město neopustil proto, že by se bál, nebo že by snad spěchal za svou ženou, jak byl Lvovany nařknut. Jako zkušený bojovník došel k závěru, že je lepší se bránit v dobře opevněném městě, než zůstat ve Lvově a ztratit tak muže i šanci na přesun do dalšího obranného bodu. Za další se nabízela podpora jednotek Wejhera, jehož jednotky byly roztroušeny po kraji. Wiśniowiecki považoval Zámostí za poslední obranný bod před Varšavou čili poslední možnost zachránit celou zemi, a proto se zcela logicky rozhodl neopevněný Lvov opustit.²⁶⁶ Avšak město opustil tiše, a k obraně Lvova nechal pouhých 252 vojáků.²⁶⁷

²⁶¹ ŘEZNÍK, *Dějiny Polska...*, op. cit., s. 131.

²⁶² RUCZAJ, Maciej. *Jagellonské dědictví. Kapitoly z dějin středovýchodní Evropy*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2012. ISBN 978-80-7325-274-8, s. 124-125.

²⁶³ MELICHAR, Václav. *Dějiny Polska*. Praha: Svoboda, 1975, s. 152.

²⁶⁴ TOMKIEWICZ, Władysław. *Jeremi Wiśniowiecki: (1612-1651)*. Warszawa: Nakładem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, 1933, s. 1, 6, 8,

²⁶⁵ ZIELIŃSKI, Ludwik. *Lwovianin, czyli zbór potrzebnych i użytecznych wiadomości*. Tom III. i IV. Lwów, 1836, s. 89, 90.

²⁶⁶ TOMKIEWICZ, *Jeremi Wiśniowiecki...*, op. cit., s. 255-256.

²⁶⁷ HERBST – ZACHWATOWICZ, *Twierdza Zamość*, op. cit., s. 31.

Stejně tak vysvětloval své činy v dopise korunním stavům:

*Po konání společné rady, jsme dali přednost zachování posledního zbytku armády nežli se octnout ve městě, v němž jsme neviděli žádný způsob obrany, bez přechoty, jídla, ani zajištěných zdí a s uvážením mnoha dalších nedostatků. Utíkali jsme tedy, dragony jsme nechali u města, na Jaworově k Zámostí, abychom od milostivého panstva pomoc získali a abychom z té blízkosti mohli rychle odrazit obléhání Lvova. Prosíme tedy, na všechny svátosti milostivé panstvo, abyste nám okamžitě pomohli svými lidmi.*²⁶⁸

Jednotky *kasztelana elbląskiego* Ludwika Wejhera dorazily do Zámostí kolem 10. října, čítající 300 *ratajów* [jezdců] a 1200 zahraničních pěšáků.²⁶⁹ Wiśniowiecki do 27. října zvládl shromáždit 11 *chorągwi* celkem o 1100 kozácích lehké jízdy.²⁷⁰ Mezitím se k Wiśniowieckému 20. října dostala zpráva, že byl sejmem *elekcyjnym* zvolen *naczelnym wódczem*²⁷¹, a následně se k němu dostala zpráva, že se posouvá termín volby nového krále – již na 4. listopadu.²⁷²

Zámostí tehdy bylo vybaveno opevněním se sedmi bastiony po svém obvodu, z jižní strany se rozprostíral záliv, od západu bažinaté louky a severovýchodní strana byla chráněna širokým příkopem. Město se však i nadále připravovalo na svou obranu – zesilovaly se zdi, a především se shromažďovalo jídlo, s jehož sháněním to nebylo úplně zcela snadné. Tuto situaci zachytil dopis Jerzyho Szornela ze dne 25. října:

*...máme obavy z nedostatku jídla, které nelze čerpat z dálky před všudypřítomným nepřítelem, z blízka je zase velká spousta uprchlých lidí z Ukrajiny, z Podola, z Volyně, takže už i současně shromážděné jednotky jsou o všechno připraveny; pokud to nepřítel dovolí, naděje zůstává už jen v blízkých panských a šlechtických stodolách.*²⁷³

²⁶⁸ „Uczyniwszy radę zobopólną, woleliśmy ostatek pozostalego zachować wojska, niżeli w mieście takim się zawierać, w którym żadnego do obrony nie widzieliśmy sposobu, nie mając w piechocie, żywności, ani opatrzonych murów i sila innych uważając defektów. Zemknęliśmy się tedy, dragony przy mieście zostawiwszy, na Jaworowie ku Zamościu, abyśmy, wzięwszy od WPaństwa pomoc, oblężeniu Lwowa z tej bliskości prędko odsiecz dać mogli. Prosimy tedy na wszystkie świętości WPaństwa, abyście bez zwłoki nas ludźmi ratowali.” Viz TOMKIEWICZ, Jeremi Wiśniowiecki..., op. cit., s. 257.

²⁶⁹ WITUSIK, *Oblężenie i obrona Zamościa ...*, op. cit., s. 193.

²⁷⁰ TOMKIEWICZ, *Jeremi Wiśniowiecki...*, op. cit., s. 258.

²⁷¹ WITUSIK, Andrzej. Chrząst bojowy zamojskiej twierdzy. In: *Zamość z przeszłości twierdzy i miasta*. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1980. ISBN 83-222-0046-3, s. 10.

²⁷² HERBST – ZACHWATOWICZ, *Twierdza Zamość*, op. cit., s. 35.

²⁷³ „...żywności defectu obawiamy się, której z daleka zaciągać przed nieprzyjacielem wszędzie rozproszonym nie można, z bliska zaś wielkie mnóstwo ludu z Ukrainy, z Podola, z Wołynia zbieżalego także i wojsk terażniejszych

Wiśniowiecki, jakmile zjistil, že kromě posunutí data volby krále, jeho favorit na nového Karel Ferdinand Vasa ztrácí ve prospěch protikandidáta Jana Kazimíra Vasy, rozhodl se vyrazit Ferdinandovi na pomoc. Pevnost opustil 27. října a obranu Zámostí svěřil Wejherovi a *margrabiemu* Władysławowi Myszkowskiemu. Bohužel je však opustil nedostatečně zabezpečené, nedostatečně zásobené jídlem a neevakuoval přebytečné civilisty, což následně vedlo k hladomoru a s ním spojeným epidemiím.²⁷⁴

27. října psal Szornel Rzeczyckiemu:

*Stáhli se do města nejdříve z Ukrajiny, z Podola, z Volyně, z vojvodství belského, Chelmska, Włodzimirska i okolní šlechtici se ženami a čeledí, a když někdo buď za Vislu, nebo do Varšavy odjel, po staru zde nechal ženu, děti, čeled'; do toho lidé ze vsí i městeček, kteří se namačkali do předměstí, vešli do města i z předměstí, jakmile byly předměstí vypalovány. Shromáždilo se tolik lidí, že nejen v domech jich bylo více jak tři sta, ale i po ulicích, pod zdmi, pod ploty, na střechách, pod střechami jich je plno...*²⁷⁵

Jak se k městu-pevnosti přibližoval Chmelnický se svým vojskem, vrcholily obranné přípravy. Jak již bylo zmíněno, 5. listopadu došlo k preventivnímu vypálení předměstí pro zvýšení dohledu z tvrze ven a zničení případných úkrytů.²⁷⁶ Den předtím ještě noví velitelé pevnosti poslali dopis Wiśniowieckému s žádostí o pomoc, jelikož napětí uvnitř vzrůstalo s tím, jak se blížilo nebezpečí. Celkové počty obránců Zámostí byly 2 120 pěšců, 200 jezdců, okolo 1 400 šlechticů a přibližně 1 000 měšťanů. Celkem tedy něco přes 4 500 lidí.²⁷⁷ V Zámostí se v této době také nacházel i další budoucí polský král, jenž zde měl svou matku, Jan Sobieski.²⁷⁸

Následující den, tedy 6. listopadu, dorazil Chmelnický k připravenému městu a nejdříve vyslal dopis s nabídkou na výkupné:

skupionych już ogolociło; w gumnach tylko pańskich i szlacheckich bliskich zostawa nadzieja jeśli nieprzyjaciel pozwoli... Viz WITUSIK, *Oblężenie i obrona Zamościa ...*, op. cit., s. 193.

²⁷⁴ WITUSIK, *Chrzest bojowy zamojskiej...*, op. cit., s. 11.

²⁷⁵ „Ściągnęli się do miasta najpierw z Ukrainy, z Podola, z Wołynia, z województwa belskiego, Chelmska, Włodzimirska i okoliczna szlachta z żonami i czeladką, a jeśli kto sam albo za Wisłę albo do Warszawy odjechał, tu po staremu żonę, dzieci, czeladź zostawił; do tego ludzie ze wsiów i z miasteczek, którzy po przedmieściach nacisnęli się byli do miasta z przedmieściami weszli, gdy ogniem przedmieścia popalono. Zniosło się tak wiele tedy ludu, że nie tylko w domach po trzechset i więcej, ale po ulicach, pod murami, pod plotami, na dachach, pod dachami pełno tego jest...” Viz WITUSIK, *Oblężenie i obrona Zamościa ...*, op. cit., s. 195.

²⁷⁶ HERBST – ZACHWATOWICZ, *Twierdza Zamość*, op. cit., s. 35.

²⁷⁷ WITUSIK, *Chrzest bojowy zamojskiej...*, op. cit., s. 12.

²⁷⁸ KORZON, Tadeusz. *Dola i niedola Jana Sobieskiego 1629-1674*. Kraków 1898, t. 1, s. 14.

Jejich milosti pánům senátorům, jakož i ctihodným rytířům, korunní šlechtě, jakožto i pánům občanům města Zámostí a všemu lidu v Zámostí v této době přebývajícím, upřímně a věrně přejeme dobré zdraví od Pána Boha a mír.

Pán Bůh je toho svědkem, že jsme si to nepřáli, aby se prolévala křesťanská krev; jakož i našich poslů, poslů deklarujících naši nevinu a neodtrhli se od našich běžných služeb, k jeho královské výsosti a do celé Rzeczypospolité jsme je vyslali s nejnižší pokorou, chtě se vrátit s vojskem na Záporoží, přejíc si mír. Ale jeho milost kníže Wiśniowiecki, nad vůli Rzeczypospolitej, na nás zrádně nastoupil, jemuž Pán Bůh nepožehnal a nedopomohl k pravdě. A teď, když jsme rozbili vojsko kwarciane, proto jsme sledovali knížete s celou záporožskou armádou a hordami jsme se přesouvali, aby nás znovu nezradil. Kdyby zde nebyl on, ani my bychom zde nebyli. A poněvadž z města utekl, tedy vzhledem k nevinnosti vašich milostí a celé společnosti přejeme, abyste s námi v milost bojovat nechtěli a stejně jako Lvované dobrou vůli souhlasili; a my vám slibujeme, že okamžitě se všemi armádami a hordami od města ustoupíme a ani vlas z hlavy vám nepadne. O čem jsme psali i německým oddílům, tak i jim pod přísahou slibujeme, ať k nám přijedou a zůstali našimi společníky. A vy nám dejte co nejdřív vědět přes toho Němce, či prostřednictvím svých lidí, jak s námi zamýšlíte postupovat, jestli mírem, jestli válkou. A kdybyste si mír nepřáli, který my si přejeme, o což i Pana Boha prosíme, aby toho bylo už dost: tak od města neustoupíme do té doby, dokud se nevykoná nařízení boží, ačkoliv bychom neradi, musíme, pokud s námi začnete válku. At se stane všechno podle vůle boží. A bude lepší, když se s námi milostivě obejdete, a my s radostí čekáme na vaši rozhodující zprávu. Tím vaše milosti Pánu Bohu poroučíme.

Datum 6 listopad, roku 1648.

V.m. pánů a veškerého vojska a poselstva dobrosrdečný přítel a ke všemu svolný. Bohdan Chmelnický, hetman záporožského vojska.

Na což k vám úmyslně vysíláme několik tisíc svých lidí a Tatarů, abyste k nám co nejrychleji vyslali své, s jistými a určitými podmínkami, s kterými jste ochotni souhlasit: když je Pán Bůh, je jeden Pán Bůh, jedna křesťanská víra. Co nám je strašně líto, tak že kvůli dvěma neřádným lidem, knížeti Wiśniowieckému a korunního praporčíka, jejich mladého rozumu, vlast naše je ničena. Co je smutné Pane Bože, aby k vám dorazil a stanul mír z lásky boží, a abychom se šťastně dočkali v Koruně Polské pána, kterého nám Pán Bůh požehná. A jmenovitě bychom si Bože přáli, abychom jako blahé paměti jeho otci i blahé paměti jeho

rodnému bratru jeho bratru Vladislavovi IV., pánu našemu milostivému dali naše poddanství skrze naše služby, to si věrně přejeme.

*Bohdan Chmelnický*²⁷⁹

Chmelnický tedy údajně dorazil kvůli Wiśniowieckému, jenž v tu dobu byl již ve Varšavě. Bohdanovi vadilo hlavně jeho „zrádcovské jednání“, a sám tvrdí, že chce mír a klid, který vidí ve vládě Jana Kazimíra.

Z téhož dne pochází ještě jeden Chmelnického dopis adresovaný Wejherovi, v němž se ho snaží přimět ke spolupráci:

J. m. p. Wajerovi, obersterovi, kapitanovi a všem důstojníkům, cizineckým německým oddílům, dobrého zdraví od Pana Boha a laskavého přátelství upřímně přeji.

Cokoliv na světě, ať už zlé, nebo dobré, a konkrétně v takovémto případě, co my sobě jako živí nepřáli, aby křesťanská krev se za vinného nevinně prolévala, všechno se to nejspíš stalo z prozřetelnosti boží: z obou stran to musíme přičítat svým hříchům. Přitom viníme

²⁷⁹ „Ichmość panom senatorom, tak przezacnemu rycerstwu, szlachcie koronnej, jako i panom obywatelom miasta Zamościa i wszystkimu pospółstwu w Zamościu na ten czas będącemu, zdrowia dobrego od pana boga i pokoju uprzejmie i wiernie życzymy.

Pan bóg na to świadkiem, żeśmy tego nie życzyli, aby się krew chrześcijańska lala; jakoż i posłów naszych, oświadczając niewinność naszą i nie wyłamując się z usług naszych zwyczajnych, do jego królewskiej mości i wszystkiej Rzeczypospolitej postaliśmy z najniższą pokorą, chcąc się na Zaporozie z wojskiem wrócić, życząc pokoju. Ale jegomość książę Wiśniowiecki, nad wolą Rzeczypospolitej, zdradziecko na nas nastąpił, któremu pan bóg nie pomoże i nie dopomógł w prawdzie. I teraz, jakośmy rozbili wojsko kwarciane, dlatego w trop za książęciem ze wszystkim Wojskiem Zaporoskim i ordami ruszyliśmy się, aby znowu zdrady nad nami nie uczynił. Gdy by on tu nie był i my by tu nie byli. A ponieważ z miasta uciekł, tedy względem niewinności waszmościów, wmościom państwu i wszystkimu pospółstwu życzymy tego, abyście wojny w. mość z nami nie chcieli i dobrą wolą, jako Lwowianie, zgodzili się; a my wmościom ślubujemy, że zaraz ze wszystkimi wojskami i ordami od miasta odstąpiemy i włos z głowy wmościom nie spadnie. O czym pisaliśmy i do kompanij niemieckich, także im ślubujemy pod przysięgą, aby do nas wjechali i towarzyszami nam zostawali. A waszmość nam jako najprędzej wiadomość przez tego Niemca, albo przez swoich osób, jako sobie z nami myślicie postąpić, lubo spokojem, lubo z wojną, dajcie. A gdyby w. m nie życzyli sobie pokoju, którego my życzymy, o co i pana boga prosimy, aby już na tym dosyć: od miasta nie odstąpiemy póty, póki się dekret boski nie wykona; choćbyśmy nieradzi, musimy, kiedy wojnę z nami zaczniecie. Niech się stanie wszystko według woli boskiej. A lepiej będzie, gdy się waszmość z nami łaskawie obejdziecie, a my z ochotą w. m. czekamy i wiadomości pewnej od w. mości. Za tym w. m. panu bogu poruszamy.

Datum 6 novembris, 1648 roku.

W. m. panów i wszystkiego wojska i pospółstwa dobrze życzyliwy przyjaciel i we wszem powolny, Bohdan Chmielnicki, hetman Wojska Zaporoskiego.

Dla czego umyślnie posyłamy do waszmościów kilka tysięcy ludzi swoich i Tatarów, abyście do nas przerzeczonych jako najprędzej wysłali swoich, z pewnemi i wiernemi kondygnacjami swemi, na czym zachecie zezwalać: gdyż jest pan bóg, jeden jest pan bóg, jedna wiara chrześcijańska. Czego bardzo żałujemy, że dla dwóch ladajakich ludzi, książęcia Wiśniowieckiego i chorążego koronnego, młodego ich rozumu, ojczyzna nasza wniwecz się obraca. Czego żal się panie boże, aby was doszedszy, z laski bożej pokój stanął, i abyśmy się szczęśliwie doczekali w Koronie Polskiej pana, którego nam pan bóg pobłogosławi. A mianowicie życzylibyśmy sobie boże, abyśmy jako świętej pamięci ojcu jego i świętej pamięci rodzonemu jego bratu Władysławowi IV, panu naszemu miłościwemu, oddawali poddanstwo pod usługami swemi, wiernie życzytu.

Bohdan Chmielnicki.” Viz КРИПЯКЕВИЧ Іван (ed.), Документи Богдана Хмельницького 1648-1657. Київ 1961, s. 71-72.

pouze dva, jeho milost knížete Wiśniowieckého a pana korunního praporčíka, kteří nás tehdy násilím podvedli, i my musíme stát při sobě, dokud žijeme, prosíme Pana Boha, aby nás chtěl v naší nevinnosti bránit od takovýchto útočníků až do konce z milosti své svaté. Dostali jsme tu zprávu od vězňů, které jsme z vašeho německého oddílu dostali, že i vy jste toho hodně litovali, že neřádný ten kníže Wiśniowiecki velkou pohromu vyvolal; ale my, jelikož nejsme všichni synové Koruny, ale jako naši předkové vojáci rovní si v rytířství jako vy, rádi bychom vzájemně uzavřeli přátelství, než abychom měli nadarmo na obou stranách umírat. Jelikož kníže Wiśniowicki vaše milosti v tomto zradil, prosíme vaše milosti o vzájemné společenství a společné přátelství; pod přísahou na boha všemohoucího nejen nějaké zhouby, ale i nejmenší škody od nás nečekejte. Jako jste vaše milosti teď někteří při svých oddílech, i u nás každý u svého regimentu i velení zůstane. Což tomu tak také rozumíme, že i Rzeczpospolita to přijme s vděkem, že jste nakloněni míru nežli k prolévání naší křesťanské krve. Nebudete ani hladoví a nazí, ani chodit pěšky, a samozřejmě budete mít prospěch i ze vzájemné naší spolupráce. Poté co se smíříme s Rzeczpospolitou, a přijmeme mír, najdeme takový způsob, že s vámi budeme prospěch, jako ti lidé, kteří vždy pracovali a svou šavli na chléb si vydělávali, jakož i my se tímto na světě živíme. Upokojíce své, najdeme cizí země, které jsou nepřáteli naší vlasti, Koruně Polské a společně si budeme skývu chleba získávat. Bud' náš posel a společník našem Piotr Niemec, kterého k vašim milostem vysíláme, nebo někdo, koho si vyberete a pošlete, nám [poví] vše, co nám co nejrychleji, upřímně a věrně vypíšete. Proč předtím úmyslně vysíláme několik tisíc našich záporožských vojáků, jakož i Tatarů, abychom to mohli mít co nejdříve, dej Pane Bože, abychom se s vámi bratrsky přivítali, za což by byl rád Pan Bůh a lid křesťanský by zůstal v míru.

Dáno na cestě u Zámostí, 6. listopadu roku 1648

*V. m. pánům a bratrům všeho dobrého přející přítel, Bohdan Chmelnický s vojskem záporožským.*²⁸⁰

²⁸⁰ „J. m. p. Wajerowi, obersterowi, kapitanowi i wszystkim oficerom, kompanii cudzoziemskiej niemieckiej, zdrowia dobrego od pana boga i uprzejmie towarzystwa wiernie życzym.

Cokolwiek się na świecie, lubo źle, lubo dobrze, a mianowicie w takim razie, czego my sobie, jako żyw, nie życzyli, aby krew chrześcijańska za winnym niewinnie lać się miał, wszystko to podobno stało się z przejrzenia bożego: z obu stron grzechem swoim przyczytać musimy. Zaczyn jemy, tylko dwóch, księżęcia jegomości Wiśniowieckiego i pana chorążego koronnego, którzy nas ówdzie gwałtem zawiedli, i my musimy stać przy sobie, póki nas stanie, prosząc pana boga, aby nas i do końca z laski swej świętej w niewinnościach naszych od takich następców bronić raczył. Doszła nas ta wiadomość od więźniów, którycheśmy z kompanii waszmości niemieckiej dostali, że i waszmość tego bardzo żalujecie, że tak ladajeko tenże książę Wiśniowiecki na ladajaką zgubę przyprowadził; ale my, lubośmy nie wszyscy synowie koronni, ale jako z przodków naszych wojenni, takichże równych sobie w rycerstwie, jako waszmość, bardzobychmy radzi zobopólnie przyjąć w towarzystwo, aniżeli nadaremnie z obu stron mielibychmy umierać. Ponieważ książę Wiśniowiecki waszmości w tym wydał,

Již 7. listopadu bylo Chmelnického vojsko všude kolem města. Opuštěné okolí jim poskytlo stáda dobytka, koní a také i dým z dohořívajících předměstí jim poskytoval maskování při přibližování se ke zdem města. Nicméně i přesto během útoku doznali významných ztrát.²⁸¹

Útočníkům se podařilo vcelku brzy najít slabé místo, jímž byl násyp *traktu szczebrzeszinskiego*. Ten překopali, tím došlo k vypuštění vody a celá jižní část města přišla o svou obranu. Uvnitř tvrze muselo dojít ke změně rozložení sil, protože se původně s velkou obranou této částí města nepočítalo. K obraně jižního a východního bastionu tedy bylo nově určeno přibližně 1000 měšťanů.²⁸²

Nepříznivé listopadové počasí donutilo kozácko-tatarská vojska hledat jakoukoliv ochranu, jež našli v nedaleké vsi Janowice, avšak ne na dlouho. Jamile se o tom dozvěděli v pevnosti, byla 8. listopadu vyslána jednotka, aby odtamtud nepřítel vyhnala a ves poté, stejně jako předměstí, lehla popelem. Mezitím se Chmelnický stále snažil dojednat možnost výkupného a Zámostí obdrželo další dopis²⁸³:

Vážení milostiví pánové s veškerým rytířstvem v této chvíli v Zámostí přebývajícím.

Ráčíte nám psát, přejít míru a ne války, a si přejeme to samé a ve všem vám věříme, ale je těžké pro nás uvěřit knížeti Wiśniowieckému, který s námi zrádně postupoval a přivedl všechno zlé na naše křesťanstvo a na vás, kvůli němuž jsme se museli vydat na cesty. A jelikož vaše milosti očekáváte novinky z Varšavy, tak i my musíme zabavit tak, že mu to Rzezpospolita

myž prosíme waszmość w jednę kompanią do siebie i w jedno towarzystwo; pod przysięgą boga wszechmogącego, nie tylko jakiej zguby, ale i najmniejszej krzywdy od nas się waszmość nie spodziewajcie. Jakoście waszmość teraz są którzy regimentarzami, i przy nas każdy przy swoim regimencie i uwadze zostawiać będzie. Zaczym tak rozumiemy, że i Rzeczpospolita wdzięcznie to będzie przyjmowała, że jesteśmy skłonniejsi do pokoju, aniżeli do rozlania krwi naszej chrześcijańskiej. Nie będziecie waszmość głodni i nadzy, ani pieszy, i owszem będziecie waszmość z nas kontenci i z obupólnego towarzystwa naszego. Pomierzywszy się z Rzeczpospolitą i wziąwszy pokój, znajdziemy sposób taki, że waszmość z nas kontenci będziecie, jako ci ludzie, którzy się zwykli zawsze przez prace, swą szablą, sztuki chleba zarabiać, jako i my tymże na świecie żywiemy. Uspokoivszy swoich, najdziemy cudzoziemskie kraje, którzy są nieprzyjaciółmi ojczyźnie naszej, Koronie Polskiej, zobopólnie z sobą sztuki chleba zdobywać. Lub przez tego posłańca naszego, a kompana naszego Piotra Niemca, którego do w. m. posyłamy, albo przez kogo wola w. m. będzie do nas o wszystkim, czym prędeż, szczerze a wiernie wypisawszy, przysylajcie. Dłaczego za nim umyślnie posyłamy kilka tysięcy wojskowych naszych zaporoskich, jako i Tatarów, abychmy jako najprędeż mogli mieć daj panie boże, abychmy z waszmościami bratersko się witali, z czego by był pan bóg pochwalon i lud chrześcijański w pokoju zostawał. Dan w drodze pod Zamościem, 6-o novembris 1648 roku.

W. m. panów i braciej wszego dobrego życziwy przyjaciel, Bohdan Chmielnicki, hetman z Wojskiem Zaporoskim.” Viz Документу Богдана Хмельницького ..., op. cit., s. 69-70.

²⁸¹ WITUSIK, *Chrzest bojowy zamojskiej...*, op. cit., s. 14.

²⁸² HERBST – ZACHWATOWICZ, *Twierdza Zamość*, op. cit., s. 36.

²⁸³ WITUSIK, *Oblężenie i obrona Zamościa* ..., op. cit., s. 198.

a panu praporčíku [Aleksander Koniecpolski] nebude děkovat, ale raději bychom si přáli, aby se už více krev křesťanská neprolévala a abychom naše společné síly spojily proti nepříteli Rzeczypospolitej, a dovol Pane Bože, aby se to stalo co nejdříve a aby to už stačilo. Ačkoliv jsem dorazil pod město s více než tuctem tisíc vojáků, avšak ne proto, abychom měli přístup do města. Zatím pokorně oddávám laskavosti vm. Mému milostivému panstvu.

Datum na předměstí zámostském, roku 1648 v sobotu.

Vm. M. p. a veškeré společnosti přející všeho dobrého, přítel a povolný sluha, Bohdan Chmelnický, hetman s Armádou záporožskou.

Určitě v. m. uděláte dobře, když s námi budete jednat stejně jako Lvované, k zachování celistvosti vašeho zdraví.²⁸⁴

Téhož dne poslal Chmielnicki ještě jeden dopis:

Vážení milostiví pp. Senátorové a všechny rytířské stavy v tuto chvíli v Zámostí přebývající.

Od dávných dob záporožské vojsko dodržovalo svá slova nejen vůči svým křesťanům, ale i vůči bisurmanům, stejně jako i po první porážce polské armády upřímně litujíc křesťanských ztrát v současném úpadku a zanechavše všeho, vrátilo se na své původní místo do Záporoží. Ale už dobře sami víte, kdo nás k vám přivedl. Neboť bychom se s vámi nechtěli trápit, kdybyste se s námi chtěli dohodnout na nastolení míru a svobody našich vojsk..., následně byste měli jistotu svého draví a pokojného života na světě. Věříme tomu, že byste měli rádi mír, ale bojíme se, aby nás znovu nezradil kníže Wiśniowiecki. Co se týče požárů na majetcích vašich milostí, nepřikazujeme něco takového činit, ačkoliv jsme veliké vojsko a děti

²⁸⁴ „Wielmożni mci panowie ze wszystkim rycerstwem na ten czas w Zamościu będącym.

Raczycie do nas vm. Pisać, życząc pokoju a nie wojny, a my tegoż życzymy i wmściom we wszystkim wierzymy, ale trudno mamy wierzyć księżeciu Wiśniowieckiemu, który zwykł na nas zdradziecko następować i nawiódł wszystkiego zlego na nasze chrześcijaństwo i na państwo vm., za którym musieliśmy w tropy iść. A ponieważ w-ni z Warszawy wiadomości spodziewacie się, i my dla tego zabawić się musimy, że mu tego Rzeczpospolita i panu chorążemu [Aleksander Koniecpolski] nie pochwali, ale raczej życzymy tego, aby się więcej krew chrześcijańska nie lala i abychmy siły nasze zobopólnie na nieprzyjaciela Rzeczypospolitej obrócili, co daj panie boże, aby się to jako najprędzej stało i aby już na tym dosyć. Chociem tu w kilkunastu tysięcy pod miasto się zbliżel, ale nie dla tego, abychmy mieli do miasta przystęp cznić. Zatym się w laskę vm. Mego miłościwego państwa jako najpilniej oddawam.

Datum na przedmieściu zamojskim, anno 1648 w sobotę.

Vm. M. p. i wszystkimu spóółstwu wszego dobra życzliwy przyjaciel i powolny sługa, Bohdan Chmielnicki, hetman z Wojskiem zaporskim.

Pewnikiem lepiej sobie w. m. uczynicie, gdy tak jako Lwowanie z nami postępicie dla całości zdrowa waszego.” Viz Документу Богдана Хмельницького..., op. cit., s. 73.

nejedné matky, když neúmyslně zapálí, oheň již neuhasí; přísně to však zakazujeme a nejvíce těžké je shodnout se tatarskou hordou. O dohodě zase, jako Lvované, nevadilo by, kdybyste přikázali učinit, a nás zde dlouho nezdržovali, nejen kvůli nás, ale kvůli těm cizincům, kterým z těchto majetků dáváme výplatu. Kdo nás sem zavedl, víte; ještě jsme nerozkázali začít s ohnivou palbou, očekávající určité dohody s vámi. Žádáme milost pro tatarského posla, kterého máte u sebe, aby se s námi dnes setkal, protože i v nejmizernější válce by nikdy neměl být posel zadržován. Zatím necht' vám dá Bůh dobrou noc.

*Datum na předměstí zámostkém, v sobotu 7. listopadu 1648.*²⁸⁵

Ani na tento dopis nedostal Chmelnický odpověď, s níž by byl spokojen, a tak poslal ještě třetí dopis. V něm se již uchyluje k různým útočným výhrůžkám, například vypálením a kompletním zničením městečka Brody²⁸⁶ či Narol²⁸⁷

„Pánové rytířstva polského vojska a všichni zámostští obyvatelé

Píšete vaše milosti nám, snažíte se nás úskoky přivést k tak zvané dohodě, a srdce vaše se s hlavou nedokáže dohodnout. O shodě se od vás pravdy nedozvíme, tvrdíte, že pro Tatary nemáte žádné poklady. Dobře se sami odměňují i vašimi hlavami, jako i ženami, tak i dětmi.

²⁸⁵ „Wielmożni moiściwi pp. Senatorowie i wszystkie stany rycerstwa na ten czas w Zamości będącym. Wojsko Zaporoskie z dawnych czasów nie tylko swoim chrześcijanom, ale i bisurmanom zwykło zawsze słowa swego dotrzymywać, jako i po pierwszej porażce wojska polskiego serdecznie żałując zguby chrześcijańskiej w niniejszym upadku, poniechawszy wszystkiego, poszło na zwykle swoje miejsca na Zaporozie. Ale już sami dobrze wiecie, kto tu nas do wm. Zaprowadził. Lubobyśmy wm. Dokuczać nie chcieli, kiedybyście wm. Pokoju zapewne postanowienie według potrzeby i wolności naszych wojskowych z nami postanowić..., zaczym byście mieli być pewni zdrowia swego i spokojnego życia na świecie. Wierzymy temu, żebyście wm. Radzi spokojowi swemu, ale obawiamy się na księżcia Wiśniowieckiego, żeby nas znowu nie zdradził. Co strony ogniów w majątnościach wm. nie każemy tego czynić, chyba jako wojsko wielkie, niejednej matki dziatki, choć nieumyślnie zapali, ognia nie zagrzebie; jednak surowy zakaz czynimy, a najbardziej z hordą tatarską zbiegać trudno. O kontentacją zaś, jako Lwowanie, nie wadziłoby, gdybyście wm. kazali uczynić, a nas tu długo nie zatrzymując, nie dla nas tylko, ale dla tych cudzoziemców, którym my zwykli z tych dóbr platę dawać. Kto nas tu zawlókł, wiecie; z tą strzelbą ogniastą jeszcześmy nie kazali poczynać, spodziewając się pewnej ugody od wm. O posła zaś tatarskiego, którego przy sobie macie, żądamy laski, wm., aby on z nami się obaczył dzisiaj, gdyżby w najlichszej wojnie niegdzie posel nie ma być zatrzymany. Zatym daj Boże dobranoc wm.

Datum na przedmieściu zamojskim, w sobotę 7 listopada 1648.” Viz Ibidem, s. 74-75.

²⁸⁶ Městečko Brody nechal v první polovině 17. století Stanislav Koniecpolski řádně opevnit, avšak dva roky po jeho smrti, v roce 1648 město neodolalo nájezdu kozáků a bylo vypáleno a zničeno, odolal pouze zámek. Viz *Starożytna Polska pod względem historycznym jeograficznym i statystycznym opisana przez Michała Balińskiego i Tymoteusza Lipińskiego*. Tom 2. Warszawa: 1844, s. 597.

V současnosti se toto městečko nachází na území Ukrajiny.

²⁸⁷ Narol – původně se osada nazývala Florianów, založena byla Florianem Łaszcz-Nieledeuskim roku 1592. Chmelnický v roce 1648 všechno zničil – celé městečko, a také se dostal k tisícům šlechticů, Italů a židů, kteří se zde schovávali. Ti byli pozabíjeni či vzati do zajetí. Dle jedné svědkyně, ti, co měli „štěstí“ a přežili, tak se museli ukrývat mezi mrtvolami, a aby přežili, nezbývalo jim nic jiného než jíst lidské maso. Viz Narol In: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. VI. Warszawa: 1885, s. 914-915.

Nechápejte to tak, že jsme dorazili jen k Zámostí, doufám v Boha, že Bůh všemohoucí během jednoho léta a této zimy nás, jako jste si vy z nás deset let brali, odmění svou milostí z vašich majetků. Bylo pro nás špatné, že jste nás nejdříve oklamali, a konkrétně starší ve vojsku záporožském svými dary, abychom se oddělili od chudiny; což jsme na vaše slovo učinili; a teď jsouce v jedné hromadě, už vám Pán Bůh nedovolí na nás jezdit. Očekáváte nějaké jídlo, nevím, jestli se ho dočkáte; mnoho vašich duší odešlo až k Visle, hledaje to vaše jídlo; i Visla nás skrz to s pomocí boží milostivě přenese. Bylo by lepší vzpomenout na město a hrad Brody, když s námi nechtěli souhlasit, nejen město bylo vypáleno, ale i hrad, jak silný, všechno bylo vzato; takže si poradte, jak sami rozumíte. A my [tak učiníme] ve jménu božím, na nějž spoléháme, budeme nechávat, protože to není naše moc ani síla, ale pouze záležitosti Boží, který má ve zvyku trestat pyšné a krivdy na nás chudých. Zůstávejte v lásce, jak si přejete.

Datum z pod Zámostí, dne 7. listopadu Léta Páně 1648

Bohdan Chmelnický, hetman s Armádou Záporožskou

*Rychle dopsáno, Pan Belzecki posílá vám své pozdravy, je dobře zdravý v našem vojsku. Aby se tak stalot každému našemu nepříteli, dej Bože, jako s ním na jeho majetku. I v Narolu se tak stalo nepřátelům.*²⁸⁸

Tímto dopisem byla zakončena první fáze vyjednávání. Chmelnický se odebral do přibližně 10 kilometrů vzdálené vsi *Łabunie*. Další dny pokračovalo jeho vojsko v pustošení

²⁸⁸ „Panowie rycerstwo wojska polskiego i wszyscy obywatele zamojscy Piszcicie w-ni do nas, wymierzają się siłą figlami rzekomo do ugody, a tu więcej w sercu swoim z głowami się nie zgadzacie. O kontentaczej żadnym od was prawdy nie masz że, mówicie, dla Tatarów nie macie żadnych skarbów. Dobrze oni sobie nagradzają i głowami waszemi, jako żonami, tak i dziećmi. Nie rozumieście tego, abyśmy tylko pod Zamoście przyszli, mam w panu bogu nadzieję, że pan bóg wszechmogący przez jedno lato tę zimę, jakoście wiele z nas przez dziesięć lat brali, nagrodzi z laski swej świętej, z waszych majątności. Złe na nas było, żeście pierwej nas oszukali, a mianowicie starszynie w Wojsku Zaporoskim swemi podarkami, abyśmy się od czerni odłączyli; cośmy byli na słowo wasze uczynili; a teraz w jednej kupie będąc, ażali nie pomoże wam pan bóg więcej na nas jeździć. Spodziewacie się na jaki posilek, nie wiem, jeżeli go doczekacie; poszło duszek waszych niemało aż do Wisły, szukając waszych tych posiłków; i Wisła będzie nas za pomocą bożą laskawie przez się przenosiła. Lepiej było wspomnieć na Brody miasto i zamek, gdy nie chcieli mieć z nami zgody, nie tylko miasto ogniem poszło, ale i zamek, jak mocny, wszystek wzięto; tak że i tu sami sobie jak rozumiecie. A my imieniem bożym, na które się spuszczamy, będziemy zostawiać, gdyż to nie nasza moc ani siła, tylko boskie są sprawy, który zwykł zawsze karać hardych i nas ubogich krzywdy. Zatym bądźcie laskawi, jako chcecie.

Datum spod Zamościa, die 7 9-bris [7. Listopada] anno Dom. 1648

Bohdan Chmielnicki, hetman z Wojskiem Zaporoskim

Skoro napisano, pan Belzecki poklon swój w. m. oddaje, dobrze zdrowy jest w naszym wojsku. Tak aby każdemu nieprzyjacielowi naszemu stało się, daj boże, jako przy nim w jego majątności. I w Narolu toż się stało jako przeciwnym. “ Viz Документу Богдана Хмельницького..., op. cit., s. 76.

okolí, okolních vsí a také zahájili ostřelování Zámostí od jihu, nicméně bez nějakých výrazných škod.²⁸⁹

Obě strany pokračovaly ve vzájemném ostřelování. V noci z 9. na 10. listopadu se kozáci pokusili o noční útok, avšak byli odraženi. Následující noc probíhala také tak.²⁹⁰

Chmelnický vsázel svou taktikou spíše na vyhladovění tvrze, proto nechtěl hned napřímo útočit. Místo toho vojska plenila už i vzdálenější okolí, přibližovala se k Lublinu²⁹¹, Sandoměři či Kaziměři nad Wislou. Tuto situaci dokládá úryvek dopisu Szornela pro Rzeczyckiego ze dne 27. 11. 1648:

„Obklíčil (Chmelnický) okolo Zámostí několika desítkami tisíc vojáků... a děla také rozmístil – psal očitý svědek obležení – a obléhal tak hustě a mocně sám s Tuhaj-bejem a zůstal zde s významnějšími plukovníky... (zbytek) poslal... dorůzných směrů, kteří s velkými stády a s velkou úrodou neustále přicházejí.“²⁹²

Uvnitř tvrze se nadále připravovali na odražení hlavního útoku, ale zároveň se začínaly dostavovat problémy s nedostatkem jídla a tím spojené důsledky v podobě nemocí. To přimělo obránce začít vážně zvažovat nabídku na výkupné. 10. a 11. listopadu poslali z pevnosti Chmelnickému dopisy, a ten zareagoval vysláním prostředníka kněze Mokrského s podmínkami výkupného.²⁹³

Další den byli Chmelnickým pozváni Aleksander Gruszecki a Jerzy Morochowski, aby se sami přesvědčili, jak dobře je jejich nepřítel vybaven a připraven k útoku.²⁹⁴

13. listopadu následoval další dopis od Chmelnického, v němž se nadále snažil město přesvědčit, aby se vzdalo.

„Jejich milost pp. šlechtě a obyvatelům v Zámostí se nacházejícím.“

²⁸⁹ WITUSIK, *Oblężenie i obrona Zamościa ...*, op. cit., s. 198.

²⁹⁰ WITUSIK, *Chrzest bojowy zamojskiej...*, op. cit., s. 16.

²⁹¹ „Pod ten czas nietylko pod Zamosciem, ale we trzech, we dwu milach, w mili od Lublina plądrowali, palili kozacy, gdzie oraz kilka, kilkanaście wokół ogniów widali“ Viz ŁOPACZYNSKI, Hieronim. *Z czasów wojen kozackich przyczynki do dziejów Lublina*. In: *Przegląd historyczny*, tom IX, zeszyt 2, 1909. Warszawa: Towarzystwo Miłośników Historii w Warszawie, 1909, s. 239.

²⁹² „Opasał (Chmielnicki) naokoło Zamoście w kilkadziesiąt tysięcy wojska... i działka także porozsadzał – pisał naoczny świadek oblężenia – a obległszy tak gęsto i potężnie sam z Tuhaj-bejem i z pułkownikami znacznějšími zostawszy... (resztę) posłał... w różne strony, którzy z wielkimi stadami i z wielkim plonem przez wszystkie czas idą.“ Viz WITUSIK, *Oblężenie i obrona Zamościa ...*, op. cit., s. 199.

²⁹³ HERBST – ZACHWATOWICZ, *Twierdza Zamość*, op. cit., s. 38.

²⁹⁴ WITUSIK, *Chrzest bojowy zamojskiej...*, op. cit., s. 17-18.

Ráćíte vm. mm. pp. psát mi, že jsme majetky, vaše stodoly nenakázali spálit, což jsme i předtím výslovně zakázali, aby tak Tatarové nečinili, a na majetcích tak jmp. starosty kaluského [Jan Zamojský] a ve starostenství sokalském a nevzali jednu duši do zajetí, jako i na jiných [panstvích]. A co stran naší svobody, víme dobře, že vaše milosti někteří příčinou nejste; ale co dělat: když jsou vinní a neviní, muselo se to stát. Koneckonců w-ni velmi dobře víte, kdo je příčinou toho, že téměř celá země byla zničena, jmenovitě jmp. Koniecpolski, praporčík korunní, a druhý, kníže jm. Wiśniowiecki. Přece i my si přejeme mír, posíláme do Varšavy jm. otce Mokrského, který je dobře známý jak králi jm. blahé paměti [Vladislav IV. Vasa], tak i všem senátorům, aby co nejdříve zjistil, co je dobrého v senátu a v celé Rzeczypospolitej, informoval nás o tom, a aby se neprolévala křesťanská krev. Na jeho návrat zde pod Zámostí budeme čekat, i kdyby se vrátil za tři dny, pak bychom byli rádi. O těch bolestech je dobře informován můj přítel jmp. Jezewski, jemuž dávám veškerou důvěru. Za informaci o Kalinovi, že je zdrav, velice děkuji a přeji hezký den vmm.

Vm. m. m. pp. upřímný přítel a připravený sloužit Bohdan Chmelnický, hetman s vojskem záporožským.

Radši ústně vám dá vědět můj přítel, jmenovitě jmp. Jezewski, jaká řeč mezi námi byla.“²⁹⁵

Ve stejném duchu se nese i dopis z 15. listopadu 1648:

„Jejich milostem pp. šlechtě a obyvatelům v Zámostí se nacházejícím.

²⁹⁵ „Ich mościom pp. szlachcie i obywatelom w Zamosciu będącym.

Raczyście wm. mm. pp. Pisać do mnie, żebychmy majętności, gumien wm. nie rozkazowali palić, o co my i przedtym srogo zakazali, aby tego nie czynieli, i w majętnościach tak jmp. starosty kaluskiego [Jan Zamojskij] i w starostwie sokalskim Tatarowie i jednej dusze plonu nie brali, jako i w inszych. A co strony wolności naszych, wiemy o tym dobrze, że w-ni niektórzy przyczyną nie jesteście; ale cóż temu czynić: przy winnych i niewinnym się dostać musiało i musi. Wszak w-ni wiecie dobrze o tem, kto tego jest przyczyną, że mało nie wszystka ziemia w niwec obrócili, mianowicie jmp. Koniecpolski, chorąży koronny, a drugi książe jm. Wiśniowiecki. Przecie my jednak życząc pokoju wysyłamy do Warszawy jm. Księdza Mokrskiego, który jak królowi jm. św. pamięci [Władysław IV Waza], jako i senatorom wszystkim dobrze znajomy, aby jako najprędzej sprawiwszy co dobrego w senacie i u wszystkiej Rzeczypospolitej, do nas dawał znać i aby się krew chrześcijańska nie lala. Na którego tu powrót pod Zamościem oczekiwać będziemy, choćby i za trzy dni powrócił, tedybyśmy radzi byli. O których dolegliwościach dobrze wiadom jmp. Jezewski, kum mój, któremu we wszystkim wiarę w-ni dajcie. Za oznajmienie o Kalinie, że zdrów, wiele wm. dziękuję, przytym dzień dobry wmm.

Wm. m. m. pp. życzliwy przyjaciel i gotów służyć Bohdan Chmelnicki, hetman z Wojskiem Zaporoskim. Lepiej ustnie kum mój da wm. sprawę. mianowicie, jmp. Jezewski, co za mowy między namy były.” Viz Документи Богдана Хмельницького ..., op. cit., s. 77-78.

Vděčně jsme obdrželi tu zprávu od vm. m. p., kterou jste poslali přes jm. otce Mokrského, kterého okamžitě vysíláme do Varšavy unanimo consensu nostro, aby mezi námi stanul mír, a k dalším válkám mezi námi nedocházelo, což Bože uchovej. My nyní chceme být pokornými služebníky Rzeczypospolitej a všech v. m., a vm. jeden teď s námi podle řeči kněze Mokrského jedněte, to znamená, že bychom měli urovnat určitou záležitost, a že byste vm. m. p. aperte, non occulte dopisem nám oznámili, jako vm. s námi budete dále postupovat. Zároveň čekáme na vaši okamžitou odpověď m. państwa.

Datum na majetku jmp. Mlotkowského, dne 15. listopadu 1648

*Vm. m. m. pp. přítel a služebník, Bohdan Chmelnický, hetman s Armádou Záporožskou.*²⁹⁶

Chmelnický si byl velice dobře vědom toho, že město nedobyde svou palebnou silou, jež byla naprosto nedostačující na výborné městské opevnění. Jeho hlavní kartou bylo nechat město vyhladovět, ale i k tomu už neměl dostatek času, poněvadž s ustupujícím podzimem a nadcházející zimou, vyvstával nový problém, a to ten, že jeho vojsko nebylo připraveno na boj v zimě. Mezitím v tvrzi Szornel zvažoval, jaká částka výkupného bude adekvátní:

*„... že 20 000 zł dovoleno dát Chmelnickému, aby od města ustoupil, majetky nepálil ani neničil, vězně propustil...“*²⁹⁷

Výsledkem vyjednávání bylo, že 21. listopadu Chmelnický se svými vojsky opustí okolí pevnosti. Reálně své pozice opustilo dělostřelectvo až o dva dny později a hlavní útočené síly dokonce až 24. listopadu.²⁹⁸

²⁹⁶ „Ich mościom pp. szlachcie i obywatelom w Zamościu będącym.

Wdzięcznieśmy przyjęli to poselstwo wm. m. p., które wm. przysłali przez jm. księdza Mokrskiego, którego zaraz do Warszawy unanimo consensu nostro wysyłamy, aby między nami pokój stanął, a do dalszej wojny z nami aby nie przychodziło, czego uchowaj boże. My teraz chcemy uniożonemi sługami być Rzeczypospolitej i wszystkich w. m., a wm. jedno teraz z nami według mowy księdza Mokrsiego poczynajcie, to jest żebyśmy pewną rzecz ugody mieli i żebyście wm. m. p. aperte, non occulte przez listy nam oznajmili, jako wm. dalej z nami postąpicie. Przytym czekamy na resposns prędki od waszmości m. państwa.

Datum w majątności jmp. Mlotkowskiego, die 15 novembris 1648.

Wm. m. m. pp. przyjaciel i służyc rad, Bohdan Chmielnicki, hetman, z Wojskiem Zaporoskim.“ Viz Документу Богдана Хмельницького ..., op. cit., s. 79.

²⁹⁷ „... że 20 000 zł pozwolono dać Chmielnickiemu, żeby od miasta odstąpił, majątności nie palił ani pustoszył, więźniów wypuścił...“ Viz WITUSIK, *Oblężenie i obrona Zamościa ..., op. cit., s. 200.*

²⁹⁸ WITUSIK, *Chrzest bojowy zamojskiej..., op. cit., s. 19.*

Lze tedy konstatovat, že Zámostí svůj účel jako obranná tvrz splnila. Dokázala zadržet útočná vojska Chmelnického a zastavit tak jeho postup zemí. Na druhou stranu zde byly obrovské ztráty v podobě vypálených a zničených předměstí, okolních vsí a také uvnitř pevnosti. Posel Jakub Śmiarowski, posel Jana Kazimierza popsal situaci ve městě takto:

„... lidé onemocněli, všude plno mrtvých, nedostatek piva, chleba a dalších potravin; koně a dobytek z nedostatku pochcípali, jsou jich plné ulice a náměstí, tudíž velký a nesnesitelný zápach...“²⁹⁹

Švédská potopa

Několik let po obléhání Chmelnickým, čekala Zámostí další zkouška, tentokrát s vojsky švédskými. Ti se do Polska dostali v rámci *potopu szwedzkiego* v letech 1655–1660. Kořeny tohoto švédského útoku souvisí ještě s událostmi z předchozí kapitoly. Dne 20 května 1648 zemřel král Vladislav IV.³⁰⁰ Tím se znovu otevřela otázka, kdo bude polským králem, jelikož od smrti posledního právoplatného jagellonského krále (Zikmunda II. Augusta) se královský titul rodově nedědil, nýbrž nový panovník se volil.³⁰¹ Nakonec byl zvolen Jan II. Vasa. Ten se potýkal s Chmelnického povstáním a kozáckými útoky.³⁰² V srpnu 1649 se odehrála bitva u Zborova, jež skončila zborovskou smlouvou, díky níž, mimo jiné, kozáci získali možnost mít v Polsku legálně zaregistrovaných až 40 000 kozáků.³⁰³ V roce 1653 se Chmelnický rozhodl spolčit s ruským carem. Car zároveň v té době hledal jakoukoliv záminku, aby mohl Polsku vypovědět válku. Chmelnický nabídl carovi Ukrajinu výměnou za ochranu před Poláky, kteří ho chtěli vydat králi.³⁰⁴ V roce 1654 tedy carská armáda napadla Litevské velkoknížectví, o rok později se dostali až do Vilna. Této situace využila švédská armáda krále Karla X. Gustava a napadla Polsko.³⁰⁵

²⁹⁹ „... ludzie pochorzeli, trupa wszędzie pełno, niedostatek piwa, chleba i inszej żywności; konie i dobytki dla niedostatku pozdychały, pełne ich ulice i rynki, zaczął smród wielki i nieznosny i lubo się mieszczanie przed przyjazdem moim okupili, ledwieby obsidionem dalej znieść mogli...” Viz WITUSIK, *Oblężenie i obrona Zamościa ...*, op. cit., s. 201.

³⁰⁰ ŘEZNÍK, *Dějiny Polska...*, op. cit., s. 145.

³⁰¹ MELICHAR, *Dějiny Polska*, op. cit., s. 144.

³⁰² KOSMAN, Marceľ. *Dějiny Polska*. Praha: Karolinum, 2011. ISBN 978-80-246-1842-5, s. 155-156.

³⁰³ RUDAWSKI, Wawrzyniec. *Historja Polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju oliwskiego, czyli dzieje panowania Jana Kazimierza od 1648 do 1660*. Tom 1. Petersburg i Mohylew: Bolesław Maurycy Wolff, 1855, s. 88, 92-93.

³⁰⁴ KUBALA, Ludwik. *Wojna moskiewska r. 1654-1655*. Warszawa: Nakład Geberhnera i Wolffa, 1910, s. 43-44, 46

³⁰⁵ KOSMAN, *Dějiny Polska*, op. cit., s. 156.

Švédsko těžilo z výsledků třicetileté války a také ze svého silného ekonomického postavení, jakožto významný vývozce železa a dřeva.³⁰⁶ Do Polska se dostali mimo jiné díky Hieronimovi Radziejowskému, který byl následně ze země vyhnán. Nakonec se vydal ke Švédům. Švédsko chtělo s Polskem válčit již dříve, ale rozhodlo se ještě chvíli počkat. Právě když ke královně Kristýně dorazil Radziejowský, který sliboval vojenskou podporu kozáků a radil, aby královna vyrazila do Prus a odtud začala s Polskem vyjednávat. Vojenské přípravy ještě chvíli trvaly, mezitím na trůnu vystřídal Kristýnu Karel Gustav. Co se týkalo válečného plánu začít v Prusech, mělo to hlavně ekonomický důvod. Obchod spojený s Baltským mořem ovládali Angličané a Nizozemci. Ačkoliv Švédsku náleželo také nezanedbatelné území u moře, toužili po pruském území s městy Gdaňsk, Elbląg, Baltijsk³⁰⁷, Klajpeda³⁰⁸. Záminku k útoku si Švédi našli v polském porušení míru a údajných nárocích Jana II. Kazimíra na švédský trůn čili neuznání Karla X. Gustava. Ten se do Polska vydal v červenci 1655.³⁰⁹

První švédská výprava začala ve východních Prusech, následně směřovala přes Toruň, Lublin až k Zámostí.³¹⁰ Na pomoc Zámostí dovedl Czarniecki 23. února tři jednotky *chorągwie* jezdecké a jednu dragounů.³¹¹ 25. února 1656 se objevilo švédské vojsko, vedené Robertem Douglasem, u města a dožadovalo se vpuštění. Vnuk zakladatele, Jan II Zamojský je odmítl, protože věděl, že v případě útoku Švédi nedisponují dostatečnou palebnou silou, nemohou si dovolit tvrz příliš dlouho obléhat a zároveň, že má město dostatečné opevnění, a navíc připravené k obraně. Netrvalo dlouho a Švédi brzo svou snahu vzdali a Zámostí se tak přidalo ke Gdaňsku a Jasné Hoře, jež rovněž zvládly odvrátit svou „potopu“.³¹²

Tento možná i nečekaný úspěch při odvrácení švédského vojska byl naprostou senzací a rychle se začal šířit zemí, ba do konce až za hranice. Král Jan Kazimír byl také velice nadšený a Zamojskému poslal dopis, v němž vyjadřoval svou radost a uznání. Tato událost vstoupila do lidové literární roviny, kdy vznikla říkanka *Na króla szwedzkiego pod Zamościem będącego A.D. 1656:*

„Darmo się, królu, silisz, darmo psujesz prochy,

³⁰⁶ WÓJCIK, Zbigniew. Europa środkowo-wschodnia w II. poł. XVII w. In: *Kwartalnik Historyczny*. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1960, s. 28.

³⁰⁷ Dříve Piława. Město dnes náleží do Kaliningradské oblasti.

³⁰⁸ Město v Litvě.

³⁰⁹ KUBALA, Ludwik. *Wojna szwedcka w roku. 1655 i 1656*. Lwów, Poznań, Warszawa, 1914, s. 1, 3, 15-16.

³¹⁰ HERBST – ZACHWATOWICZ. *Twierdza Zamość*, op. cit., s. 39.

³¹¹ LEPSZY, Kazimierz. *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660*. Tom drugi, Rozprawy. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1957, s. 74.

³¹² ŚLADKOWSKI, Wiesław. *Zamość pod znakiem Marsa*. In: *Czteryście lat Zamościa*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1983. ISBN 83-04-01284-7, s. 119-120.

*Boć tu na wodza i lud trafiłeś niepłochy,
Niech ci jako chcą gusła i twe wróżki tuszą,
Pewnie zamojskich murów ani baszt nie ruszą [...],
Ten się bić [Zamojski] gotów o swą i o króla swego
Krzywdę wzięwszy na pomoc Boga Najwyższego [...]
Mając nadzieję w Bogu i w swej gotowości
Do boju i tego tylko wygląda z ochotą,
Żeby z jaką nastąpił nieprzyjaciel rotą
I lubo się pod mury odemknął lub w polu
Chciał spróbować odkrytym marsowego boju.
Strzelaj z dział, jak rozumiesz, chceszli syp i szançe,
My nic na to nie dbając odprawujem tańce
Jako przy wesołym mięsopustu feście,
Oto zgola po włosku powiem wam – que pescie [macie h...]*³¹³

Dopady švédského obléhání města na obyvatele, respektive na sebe, popsal ve svém deníku Bazylí Rudomicz, rektor Zamojské akademie:

„Březen 1656

[...]

19. Neděle 3. Údajně byl švédský tábor na dvou místech obklopen našimi, a značný počet jejich vojáků padl. Ze dne na den narůstají neštěstí, a počet volných ubytování pro vojáky ve městě klesá, takže navzdory našim privilegiím musíme kvůli žádostem souhlasit s tím, že u nás bude přiděleno místo vojákům, ačkoliv budeme trpět nepohodlím atd.

*20-24. V těchto dnech jsem sotva mohl něco přečíst kvůli různým hostům.“*³¹⁴

³¹³ KERSTEN, Adam. *W czasach najazdu szwedzkiego*. In: *Zamość z przeszłości twierdzy i miasta*. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1980. ISBN 83-222-0046-3, s. 40-42.

³¹⁴ „Marzec 1656

[...]

19. Niedziela 3. Podobno obóz Szwedów został w dwóch miejscach otoczony przez naszych, a znaczna liczba ich żołnierzy poległa. Z dnia na dzień wzrastają nieszcześcia, a ilość wolnych kwarter wojskowych w mieście maleje, więc wbrew naszym przywilejom musimy na skutek próśb przystać na wyznaczenie u nas stancji dla żołnierzy cierpiąc niewygody etc.

20-24. W tych dniach z powodu różnych gości zaledwie trochę mogłem czytać.”. Viz RUDOMICZ, Bazylí. *EFEMEROS czyli Diariusz prywatny pisany w Zamościu w latach 1656-1672. Część pierwsza 1656-1664*. Przekład z języka łacińskiego Władysław Froch. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2002. ISBN 83-227-1834-9, s. 7.

Dne 9. dubna 1656 si Bazyli Rudomicz do svého deníku napsal poznámku, že „heretyk Szwed ucieka“. Další měsíc Zámostí navštívil i sám král Jan Kazimír.³¹⁵

Červencová kapitulace Švédů ve Varšavě znamenala pro Zámostí příliv švédských zajatců. Ačkoliv v původní domluvě bylo, že jim bude umožněno se odebrat do Toruně, nakonec bylo rozhodnuto jinak:

„Wittenberg společně s desítkou nejvyšších švédských důstojníků bude z bezpečnostních důvodů odvezen do Zámostí, jelikož celá jeho armáda se proti němu spikla a není tedy možné zaručit, aby se dostal do tábora svého krále; zadržen v Zámostí bude tak dlouho, dokud se bouře nezklidní.“³¹⁶

Druhá polovina 17. století

Ve výsledku ani krvavá polovina 17. století neznamenal nějaké zásadní újmy na tomto opevněnému městě, které zvládlo odolat vynikajícím vojevůdcům a jejich armádám. S menšími škodami skončila radniční věž, františkánský kostel a 10 domů. Zámostí bylo v tomto směru polskou výjimkou a horší pro něj byly spíše tehdy častější požáry.³¹⁷

K požáru z roku 1653 se dochoval následující akt, náležící do *księgi grodzkiej krasnostawskiej: Inducta Relationum actorum castrensiurn Crasnostaviensium annorum 1654. 1655. 1688. sexterniobus 4. contenta*. Tento akt dokládá počty řemeslníků a výši jejich daně, což je zrovna i na konci textu omluveno z důvodu požáru v uplynulém roce:

„3. IX. 1654

My Adam a druhý Adam přísaháme Panu Bohu Všemohoucímu v Svaté Trojci jedinému, že na lvovském předměstí a na ulicích k témuž předměstí patřících, města Zámostí Jasného Ctihodného Jeho Milosti Pána Jana ze Zámostí Zamojského královského číšníka, starosty kahuského, řemeslníků různých, to jest dva krejčí, od nichž od každého zvlášť byl do státní pokladny Rzeczypospolitej vyplacen v jednom odvodu po patnácti groších, pekařů trojce, od kterých po deseti groších, čtyři ubozí ševci, od nichž po patnácti groších, z cechu

³¹⁵ RUDOMICZ, *EFEMEROS czyli Diariusz...*, op. cit., s. 7, 9.

³¹⁶ „Wittenberg wraz z dziesięcią najznakomitszymi oficerami szwedzkimi ma być dla bezpieczeństwa odwiedziony do Zamościa, gdyż całe wojsko spiknęło się na jego głowę i nie można ręczyć za to, czy dostanie się do obozu króla swego; zatrzymawszy więc będzie w Zamościu dopóty tylko, dopóki burza się nie uśmierzy.”. Viz KERSTEN, *W czasach najazdu szwedzkiego*, op. cit., s. 44.

³¹⁷ HERBST, *Zamość*, op. cit., s. 25.

*bednářského řemeslníci dva, od nichž po dvanácti groších, kováři dva, od kterých po patnácti groších, dva řezníci, od nich po jednom zlotém, jeden kloboučník, od kterého po patnácti groších, koláři dva, od nichž po patnácti groších, kramáři dva, od kterých po jednom zlotém, v pátek, před svátkem svatého apoštola Bartoloměje, v loňském roce, ohněm jsou tak zpuštěni a zničeni, že žádný užitek z nich město nemá a náležité poplatky pro stát jsme od nich žádným způsobem vybrat nemohli.*³¹⁸

Druhý takový dokument týkající se Zámostí pochází z roku 1655 a nachází se v něm přehled domů jednotlivých částí města a předměstí.

„27. VII. 1655

*My Stanislav a Vojtěch přísaháme Panu Bohu Všemohoucímu v Svaté Trojci jedinému, že ve městě Zámostí, Jasného Ctihodného Jeho Milosti Pána Jana Zamojského dědičného královského číšníka, jsou domy křesťanské, v nichž lidé bydlí, je to v samém místě náměstí Velkého čtrnáct domů v ulici, k náměstí přilehlých padesát domů, na Solném náměstí je (kromě židovských) pětapadesát domů, na Vodním náměstí 26. Domů na předměstí lubelském dvacet osm. Domů na předměstí lvovském třicet, kterýchžto domů součet činí 203, a ne více ani méně se jich nalézt nemůže, z nichž domů 203 dle ústavy generálního královského sejmu varšavského, také usnášeníschopného sejmíku země chelmské a okresu krasnostawského z minulého roku, my a celé zámostské město jsme povinni vypravovat polního pěchotního vojáka.*³¹⁹

³¹⁸ „My Adam i drugi Adam przysięgamy Panu Bogu Wszchemogącemu w Trójcy świętej jedyńemu, iż na przedmieściu lwowskiem i po ulicach, do tegoż przedmieścia należących, miasta Zamościa Jaśnie Wielmożnego Jego Mości Pana Jana na Zamościu Zamoyskiego Podczaszego koronnego, starosty kałuskiego rzemieślników różnych, to jest krawców dwa, od których od każdego z osobna do skarbu rzeczypospolitej placono na pobór jeden po groszy piętnaście, piekarzów trzy, od których po groszy dziesięć, szewców ubogich cztery, od których po groszy piętnaście, z cechu bednarskiego rzemieślników dwa, od których po groszy dwanaście, kowalów dwa, od których po groszy piętnaście, rzeźników dwa, od których po zlotemu jednemu, czapnik jeden, od którego po groszy piętnaście, stelmachów dwa, od których po groszy piętnaście, kramarzów dwa, od których po zlotemu jednemu, w piątek, przed świętem świętego Bartłomieja apostoła, blisko przeszłym roku niniejszego najbliższy, przez ogień tak są spustoszeni i niszczeni, że żaden pożytek z nich miastu nie idzie i poboru rzeczypospolitej należytego, żadnym sposobem onich (!) brać nie mogliśmy”. Viz SOCHANIEWICZ, Kazimierz. Miscellanea archiwalne do dziejów Zamościa. V. Zaprzysiężone zeznania burmistrza co do stanu liczebnego domów i mieszkańców Zamościa w r. 1654 i 1655. In: *Teka Zamojska*. Rok III, 1920, Nr 5, s. 79-80. Viz též: *Inducta Relationum actorum castrensiium Crasnostaviensium annorum 1654. 1655. 1688*. V zemském archivu v Lublinu, s. 50-51.

³¹⁹ „My Stanisław i Wojciech przysięgamy Panu Bogu Wszchemogącemu, w Trójcy świętej jedyńemu, iż w mieście Zamościu, Jaśnie Wielmożnego Jego Mości Pana Jana Zamoyskiego Podczaszego koronnego dziedzicznym, jest domów chrześcijańskich, w których ludzie mieszkają, to jest w samym mieście Rynku wielkim czternaście domów ulicznych, rynkowi przyległych pięćdziesiąt domów, na Solnym Rynku jest (oprócz żydowskich) pięćdziesiąt pięć domów, w Rynku Wodnym 26. Domów na przedmieściu lubelskim dwadzieścia osm. Domów na przedmieściu lwowskim trzydzieści, których domów wszystkich omput czyni 203, a nie więcej

U *Rynku Wodnego* hned 5 parcel zabral kostel a klášter františkánů. Vedle původní budovy františkánského kostela byl roku 1660 vystavěn špitál s kostelem milosrdných bratří řádu svatého Jana z Boha a nakonec u Akademie vznikl velkolepý klášter reformovaných františkánů, opět vykoupený několika parcelami na ulici Szewské. Takže celkem osm sakrálních budov obklopovalo dokola celé náměstí. V roce 1666 město společně s předměstími čítalo 253 domů, avšak bez hradebních a církevních staveb (to bylo dalších 63 domů).³²⁰

Dalším bezpečnostním rizikem, po dřevěné městské zástavbě, byly pivovary a lihovary nacházející se uvnitř města. Důkazem toho je požár z 19. dubna 1658, kdy vypukl velký požár v domě měšťana Lędziego, jehož následky byly popsány v dochovaném deníku rektora Akademie *Zamojskiej*:

„Strašlivý požár, není známo, z jakého důvodu vznikl v domě pana [Wilhelma] Lędzy. Konalo se tam ukončení výběru spotřební daně čili daně z potravin a alkoholických nápojů. Požár zničil celou kamenici nacházející se naproti kostelu a všechny domy z poloviny náměstí nazývajících se vodním [aquaticus] celkem 34 domů, a ještě k tomu kamenici děkana [Jakuba Skwarskiego] a všechny byty kněžích, stejně tak kolegiátu od strany zvonice, zámecké stáje a arsenál. Ten poslední kvůli výbuchu střelného prachu a kulek byl nejen zcela zničen, ale také způsobil velké zmatky v celém městě i na zámku. V důsledku toho zmatku a zkázy představovalo město žalostný pohled, jako scéna z divadla.“³²¹

ani mniej znaleźć się nie może, z których domów 203 według constitucyi sejmu walnego koronnego warszawskiego, także sejmiku uchwały realnego (!) ziemie chełmskiej i powiatu krosnostawskiego blisko przeszłych, my i wszystko miasto zamojskie do wyprawy łanowego piechotnego żołnierza należemy”. Viz SOCHANIEWICZ, *Miscellanea archiwalne do dziejów Zamościa*. V. ..., op. cit., s. 80. Viz též: *Inducta Relationum actorum castrensiuum Crasnostaviensium annorum 1654. 1655. 1688*. V zemském archivu v Lublinu, s. 38, 39.

³²⁰ HERBST, *Zamość*, op. cit., s. 26.

³²¹ *„Strasliwy pożar, nie wiadomo z jakiego powodu, powstał w domu pana [Wilhelma] Lędzy. Odbywało się tam zakończenie poboru akcyzy, czyli podatku od żywności i napojów alkoholowych. Pożar zniszczył całą kamienicę znajdującą się naprzeciw kościoła oraz wszystkie domy połowy rynku zwanego wodnym [aquaticus] razem 34 budynki, a ponadto kamienicę ks. Dziekana [Jakuba Skwarskiego] i wszystkie mieszkania księży, jak również kościół od strony dzwonnicy [Kolegiata – E.N.], stajnię zamkową i cekhaus. Ten ostatni z powodu wybuchu prochu i pocisków nie tylko został całkowicie zniszczony, ale także spowodował wielkie zamieszanie w całym mieście i na zámku. Na skutek tego zamieszania i zniszczeń miasto przedstawiało żalosny widok, jak przyscenie [parascenum] w teatrze.“* Viz RUDOMICZ, *EFEMEROS czyli Diariusz...*, op. cit., s. 80.

Požár v roce 1658 zasáhl několik desítek domů, včetně paláce, arsenálu, Akademie a také kolegiáta se zvonící.³²²

Během 17. století bylo mnoho požárů, nicméně ten nejničivější požár vypukl v noci z 8. na 9. června 1672. Ohnisko se nacházelo v domě Žida Kopla a za oběť požáru padlo na 180 dřevěných domů, 7 *kamienic*, kostely i kláštery, což představovalo převážnou většinu tehdejší zástavby:

„... ulicích jako je Židovská, Arménská, Dlážděná, Zámečnická, Podkostelní, na Vodním náměstí a dalších vzdálených. [Navíc] 7 velkých kamenných domů v těch ulicích shořelo [...] u 10 domů [...] vzadu byly všechny budovy a 30 velkých dřevěných domů při hašení ohně strženo.“³²³

Mimo nepříznivé dopady měl tento ohnivý živel na svědomí nejen urychlení výstavby, ovšem také se podílel na chudnutí obyvatel, kteří neměli dost prostředků na budování nových honosných, zdobených domů a častěji je nahrazovaly různé chatky a na předměstích příbytky z hlíny a slámy. Další ranou pro obyvatele byly daně, konkrétně spotřební daň. Někteří obyvatelé se rozhodli svou situaci řešit odchodem z města, avšak na to reagoval další *ordynat* Marcin svým výnosem z 2. června 1685, kdy nakazoval, aby se měšťané vrátili do svých opuštěných domů.³²⁴

Město uvnitř opevnění mělo být teoreticky rozděleno na 272 parcel³²⁵, avšak jak již bylo zmíněno, dle městského přehledu z roku 1591 bylo domů méně – 217 postavených³²⁶ a 21 volných parcel. Z dalších dochovaných údajů, z roku 1651 se ve městě nacházelo 234 nemovitostí. Nejaktivnější výstavba probíhala v druhé polovině 17. století, kdy bylo potřeba znovu vystavět zničené domy, a tak v roce 1696 stálo uvnitř opevnění již 244 nemovitostí.³²⁷

Architektura domů běžných měšťanů podléhala trendům například ze Lvova, kde se setkávaly vlivy italské, nizozemské s arménskými, a právě takovéto styly přinesli s sebou do

³²² PAWLICKI, Bonawentura Maciej. *Kamienice mieszczańskie Zamościa. Problemy ochrony*. Kraków, 1999, s. 62.

³²³ „... ulicach, jako to Żydowskiej, Ormiańskiej, Burkowanej, Ślosarskiej, Podcerkiewnej, w Wodnym Rynku i inszych odalnych. [Ponadto] kamienic w ulicach tychże wielkich zgorzało 7 [...] u kamienic 10 [...] w tyłach budynki wszystkie i domów wielkich drewnianych 30 broniąc ognia porozwalane są.“ Viz SZCZYGIEŁ, *Ruch budowlany...*, op. cit., s. 111.

³²⁴ SZCZYGIEŁ, *Ruch budowlany...*, op. cit., s. 112.

³²⁵ KALINOWSKI, Wojciech. Miasta polskie w XVI i pierwszej połowie XVII wieku. In: *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*. R. 8, 1963, z. ¾, s. 186.

³²⁶ HORODYSKI, *Najstarsza lustracja...*, op. cit., s. 202.

³²⁷ SZCZYGIEŁ, *Ruch budowlany...*, op. cit., s. 112-113.

Zámostí Arméni ve 30. letech 17. století a nadále se rozvíjely. V polovině století dochází ke zjednodušování výzdoby, avšak spojitost s květinovo-rostlinnými vzory polského baroka přechází do lidové architektury.³²⁸

Ačkoliv měšťané neměli dostatečné finanční prostředky na budování nových honosných domů, tak naopak stavby náboženského charakteru byly financovány bohatými investory, kterými byli zámostští a chelmští biskupové.³²⁹

Dědičný spor o území

Nejistá budoucnost pro celou *ordynacj* Zámostskou nastala v polovině 17. století, kdy se toto území stalo předmětem dědičného sporu. Nebylo jisté, co bude dál, zda dojde k rozdělení, poněvadž nastala složitá dědická situace. Poslední její majitel, král Michał Korybut, uvedl do závěti přání, aby nedošlo k rozdělení³³⁰ a *respektowano prawa ordynacj*.³³¹ Michał zemřel 10. listopadu 1763.³³²

Na sejmu *konwokacyjnym* a následně v průběhu celého ledna 1674 probíhaly diskuze o tom, zda ponechat *ordynacj* v celku či nikoliv. Výsledkem bylo povolání komise, jež měla za úkol zjistit, zda by ponechání práv mohlo být nějakým způsobem v rozporu s tehdejší polským státním zřízením. V této komisi figuroval i tehdy ještě *hetman* Jan Sobieski. Komisaři nakonec prověřili, že je vše v pořádku, a v únoru 1674 byly zahájeny přípravy pro předání města s jeho državami dalšímu nástupci, jímž byl *Marcin Zamojski*.³³³ S tím se nechtěl smířit tehdejší starosta Zámostí Stanisław Koniecpolski, který pořádal různé protesty

³²⁸ MIŁOBĘDZKI, Adam. *Znaczenie środowiska zamojskiego*. In: *Zamość i zamojszczyzna w dziejach i kulturze polskiej*. Zamość: Zamojskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1969, s. 129-130.

³²⁹ SZCZYGIEŁ, *Ruch budowlany...*, op. cit., s. 114.

³³⁰ Závěť: *Bona Zamosciana ordinationi subjecta juxta mentem proavimei Materni Joannis Zamoyski Cancellarij Regnitradanturijs, ad quos de jure ordinationis spectant.*

*Poro bona mea omnia et singula paterna, materna et alia quevis devolutoria (exceptis bonis Bialy, Kamien, que infumma centum millium florenorum Polonicalium generoso Martino Rostocki per me obligata ? inuadiata sunt) in exolutionem debitorum paternorum, maternorum, nec non memorum, ante dignitatem Regiam contractorum et legitime deducendorum, converti volo et ordino. Exulfis tamen ijs debitis, que super bonis meis inHostico fitis (in quorum possessione egomet non extiti negullos ex illis fructus percepi) inscripta et affecurata sunt, quamdie eorundem bonorum possessionem, Heresseu Successor, Heredes seu Successores mei non adierint. Viz ZAŁUSKI, Andrzej Chryzostom. *Epistolarum Historico-Familiarum T. 1, [pars 1]: A morte Ludovicae Regina, et Abdicatione Regis Joannis Casimiris Regum Michaelis I. et Joannis II. Acta continens*. Brunsberg, 1707, s. 484.*

³³¹ SZCZYGIEŁ, Ryszard. Jan III Sobieski a Zamość. In: *Śląski kwartalnik historyczny SOBÓTKA*. Rocznik XXXV (1980), nr 2. Wrocław 1980. ISSN 0037-7511, s. 284.

³³² MATWIJOWSKI, Krystyn. *Pierwsze sejmy z czasów Jana II Sobieskiego*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, 1976, s. 15.

³³³ SZCZYGIEŁ, *Jan III Sobieski...*, op. cit., s. 284-285.

po okolních městech. Zámostí a Zwierzyniec odmítal opustit.³³⁴ Jelikož si myslel, že komisi jde hlavně o město Zámostí, a ne o okolní državy, nakonec je do města pustil, kdy 3. dubna 1674 bylo město oficiálně předáno přísahou *podstolemu lwowskiemu*.³³⁵

Konieczpolski se nechtěl smířit s tím, že přišel o svá území, a tak o své újmě a křivdě promluvil například na *sejmu elekcyjnym* 30. dubna 1674.³³⁶ Rozpoutal tak další kolo řešení této situace, následně začal ztrácet své příznivce, kteří se začali přiklánět na stranu Zamojského. Během dalšího řízení byl z komise vyloučen Jan Sobieski. Komise měla v plánu během měsíce června přijet do Szczebrzeszyna a provést oficiální odebrání funkce Konieczpolskému a předat ji Zamojskému. Než došlo k uskutečnění tohoto plánu, byl novým polským králem zvolen právě Jan Sobieski dne 21. května 1674.³³⁷

Sobieski se do této záležitosti vložil a hned 1. června došlo k setkání všech zainteresovaných stran (komise, oba pánové) a bylo sepsáno oficiální předání města Zámostí a *ordynacji zamojskiej*. V této dohodě byly sepsány podmínky, jež stanovovaly například předání pevnosti s veškerou její municí.³³⁸ Bohužel se pevnost nacházela ve velmi zanedbaném stavu, tak musel Marcin zahájit především záchranné stavební práce.³³⁹

Konieczpolski výměnou za Zámostí získal v doživotní propůjčení državy měst Tarnogród, Krzeszów a také rezidenci v Zwierzyńci.³⁴⁰

24. června, v den svátku nového krále, slavnostně vjel právoplatný majitel do města. V následujících dnech probíhaly soupisy majetku. Bohužel stav celé *ordynacji*, nejen tedy tvrze a města, byl ve spíše zuboženém stavu a k tíži byly i velké dluhy jednotlivých částí způsobené válkou a následnými mnohaletými spory. Naštěstí Jan III. měl dobré vztahy s novým *ordynatem*, a poslal mu do pevnosti 200 dragounů, aby tvořili stálou posádku.³⁴¹

Zamojský to však nadále neměl snadné. Někteří šlechtici nesouhlasili s tím, aby spadali pod Zamojského, jiní zase žádali potvrzení, že majetky patří právě jemu a další měli zase připomínky k tomu, že dokud nebude spravovat všechna svá území sám Zamojský, tak nemůže přistoupit k vybavení pevnosti.³⁴² Sejm ve spolupráci s králem v červenci 1675 vydal

³³⁴ KORZON, Tadeusz. *Dola i niedola Jana Sobieskiego 1629-1674*. Kraków 1898, t. 3, s. 476.

³³⁵ SZCZYGIEŁ, *Jan III Sobieski...*, op. cit., s. 285.

³³⁶ KORZON, *Dola i niedola...* (t. 3), op. cit., s. 476.

³³⁷ SZCZYGIEŁ, *Jan III Sobieski...*, op. cit., s. 285-286.

³³⁸ *Ibidem*, s. 287.

³³⁹ HERBST – ZACHWATOWICZ, *Twierdza Zamość*, op. cit., s. 46.

³⁴⁰ KORZON, *Dola i niedola...* (t. 3), op. cit., s. 478.

³⁴¹ SZCZYGIEŁ, *Jan III Sobieski...*, op. cit., s. 287-288.

³⁴² „Ponieważ tak potężnemu nieprzyjacielowi, rzeczp. zaś jest exhausta, tedy aby mu dobra per complationem ad vitae tempora puszczzone nazad oddane były, ażeby on według asekuracyj danéj per constitutionem reip. dotrzymał fortece, ponieważ te dobra są eo fine fundowane, aby foreteca zamoyska bezpieczną i pewną mieć

dokument, jenž zavazoval Zamojského k opravě zdí pevnosti na vlastní náklady, zároveň však nařizoval, že všichni poddaní budou odevzdávat část úrody do „potravinové banky“ zřízené v pevnosti – mělo se jednat o *pól korca żyta miary zamojskiej*, dokud nebude zažehnána válka s Tureckem.³⁴³

Marcin Zamojski pracoval na svém závazku obnovy a modernizace tvrze, práce byly vedeny Janem Michałem Linkem. Dokladem modernizace je například nový bastion zbudovaný na východní straně města.³⁴⁴ Jednalo se o bastion číslo 3, jenž získal svou novou podobu díky zrušení původních dvou menších bastionů. Zároveň tento dvoupatrový obranný prvek zvyšoval palebnou sílu dělostřelectva. Takovýto nový styl budování bastionů se na přelomu 17. a 18. století vyskytoval spíše při výstavbě nových pevností německých či švédských.³⁴⁵ Budování trvalo jedenáct let³⁴⁶, během nichž byla mimo jiné odlita i nová děla s rodovým erbem *Jelita* a vlastním textem okolo: *IMSTPRZZRBBC*³⁴⁷. V roce 1689 vznikla další děla, z nichž dvě velké houfnice nesly polský nápis:

*„Martin ze Zámostí, Ploskirowa, starosta Ploskirowský. Plukovník J. K. Milosti, milosti Boží nejdříve, poté z osobní ochrany Nejjasnějšího Krále Jeho Milosti Polského Jana III. a rozhodnutí Rzeczypospolitej, město Zámostí podle práva Ordynacji Jana Zamojského Kancléře a Velkého korunního Hetmana, jejího zakladatele, jsem na den Jana Křtitěle tyto děla na své náklady vylit nechal, a cítím se náležitou vděčností k jeho věčné památce, pro slávu Boží, na ochranu jeho svaté víry, pro čest důstojnosti Pána a Rzeczypospolitej i této Pevnosti. A. D. 1689 dne 19 října.“*³⁴⁸

mogła swoją konserwacya.“ Viz 1675. December, 3. [Laudum pro comitiis generalibus Cracoviensibus.] Actum in casto Radziejoviensi feria quatra post festum sanctorum Trium Regum proxima, (Januar., 8), anno Domini 1676. Obtulit nobilis Stanislaus Kamiński. In: PAWIŃSKI, Adolf. Dzieje ziemi kujawskiej oraz akta historyczne do nich sluzace. Warszawa: Drukarnia Józefa Bergera, 1888, s. 39.

³⁴³ SZCZYGIEŁ, *Jan III Sobieski...*, op. cit., s. 289.

³⁴⁴ HORODYSKI, Bogdan. „Armata“ arsenálu zamojskiego. In: *Teka Zamojska: kwartalnik regionalny*. Rok I (V), 1938, Nr 3, s. 139.

³⁴⁵ HERBST – ZACHWATOWICZ, *Twierdza Zamość*, op. cit., s. 46-47.

³⁴⁶ SZCZYGIEŁ, *Jan III Sobieski...*, op. cit., s. 290.

³⁴⁷ „*I(n) M(artinus) S(upremus) T(hesaurarius) P(loskirovensis) R(ostocensis) Z(amoscie) Z(amoyiski) R(egni) B(olemoviensis) B(elsensis) C(apitaneus)* “. Viz HORODYSKI, „*Armata*“ arsenálu..., op. cit., s. 139.

³⁴⁸ „*Marcin na Zamości, Ploskirowie, starosta Ploskirowski, Półkownik J. K. Mości, z laski wprzód Boskiej, potem z osobliwej Najjaśniejszego Króla Jegomości Polskiego Jana III protekcji oraz decyzji Rzeczypospolitej, miasto Zamość według prawa Ordynacji Jana Zamoyskiego Kanclerza i Hetmana Wielkiego Koronnego, fundatora onej, w sam dzień Jana Krzciciela otrzymawszy, poczuwając się do wdzięczności należytej, tę sztuczkę armaty ku wiecznej tego pamiętce, na chwałę Bogu, obronę wiary jego świętej, na zaszczyt dostojenstwa Pana i Rzeczypospolitej oraz Fortece tej, kosztem własnym wylać dalem A. D. 1689 dnia 19 8-bris.*” Viz Ibidem, s. 139.

Situace ohledně financování oprav tvrze, a nákladů s tím spojených, byla také poněkud komplikovaná, poněvadž majetky dostal zatížené dluhem 400 000 zlotých, a navíc v důsledku všech událostí, jež se během sedmnáctého století odehrály, přišli Zamojští o mnoho svých držav na území dnešní Ukrajiny. Například příjmy ze Szarogrodu přinášely 649 000 zlotých ročně, což představovalo nezanedbatelnou ztrátu. Aby měl možnost dát *ordynacji* nějakým způsobem do pořádku, tak si Marcin půjčil dalších 700 000 zlotých.³⁴⁹

³⁴⁹ ORŁOWSKI, *Ordynacja Zamojska*, op. cit., s. 111.

7. 18. století

Na začátku 18. století pozbývalo měšťanstvo svého významu a úroveň výuky na Akademii také poklesla. Vzdávající latifundium Zamojských umožnilo v polovině 18. století přestavbu renesančního paláce ve velký dvoupatrový pozdně barokní palác se zahradou a bočními pavilony tvořící čestný dvůr, od strany města oddělený plotem. Budova radnice se dočkala nových barokních schodů.³⁵⁰

Pro přestavby 18. století je nejvíce typické nahrazení renesančních střešních atik novým typem střechy – lomenou mansardovou střechou. Klade se důraz i na pevné (nehořlavé) stavební materiály, aby se preventivně předcházelo častým požárům původní dřevěné zástavby. Nejvýraznější proměnou je otevření paláce směrem do města.

Sedmý *ordynat* Tomasz Antoni Zamojski studoval architekturu ve slezské Lehnici, a později, v roce 1727 také v Praze. Další studia strávil například ve Francii v Paříži, Luneville a Nancy. Právě francouzský vliv osvícenství Stanislava Leszczyńskiego zapůsobil na mladého Tomasze, který se při péči o město věnoval celkovému uspořádání a řádu, a mimo jiné také renovaci Zámostské Akademie.³⁵¹

Dalším dílem, které vznikalo za jeho života, byl palác v Klemensově, budovaný na základě přání jeho ženy Teresy Anieli z Michowskich. Autorem paláce byl architekt Columbani a výstavba byla zahájena ve 40. letech 18. století.³⁵² Pozemky k této stavbě ležely na území obce Bodaczow a držení je měli zámostští františkáni, od nichž je roku 1744 získal a palác pak nechal pojmenovat právě na počest svého syna – Klemensa.³⁵³

Jedním z jeho hlavních cílů byla přestavba, a hlavně modernizace paláce, jejíž dokončení se bohužel nedožil.³⁵⁴ Zemřel v roce 1751.³⁵⁵ Správy ordinace a pokračování v započatém díle se dočasně ujal jeho bratr Jan Jakub Zamojski, než dospěl Tomaszův syn

³⁵⁰ HERBST, *Zamość*, op. cit., s. 27-28.

³⁵¹ KOWALCZYK, Jerzy. Architektura Zamościa w okresie rokoka. In: *Zamość miasto idealne. Studia z dziejów rozwoju przestrzennego i architektury*. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1980. ISBN 83-222-0125-7, s. 122.

³⁵² TOMKOWICZ, Stanisław. *Ordynaci Zamojscy i sztuka*. Zamość: Z. Pomarański i Spółka, 1920, s. 18-19.

³⁵³ STWORZYŃSKI, Mikołaj. *Opisanie Statystyczno-Historyczne Dóbr Ordynacyi Zamoyskiej przez Mikołaja Strowyńskiego Archiwistę 1834*. [rukopis], s. 26.

³⁵⁴ KOWALCZYK, *Architektura Zamościa...*, op. cit., s. 123.

³⁵⁵ KOWALCZYK, Jerzy. Architekci Zamojskich w XVII wieku. In: *Kwartalnik architektury i urbanistyki*. Tom IV, zeszyt 3-4. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1959, s. 215.

Klemens. Jan Jakub se zvládl vypořádat s veškerými závazky, jež *Ordynacj*í tížily. Podařilo se mu dokončit přestavbu rodového Paláce i Akademie.³⁵⁶

Tíživý finanční stav *Zámostské Ordynacje* dokládá přehled příjmů a výdajů za rok 1752:

Suma příjmů 395 658 zlotých

Suma výdajů 831 000 zlotých

Rozdíl – 435 342 zlotých³⁵⁷

Z toho, například na práce ohledně renovace paláce bylo přiznáno 60 000 zlotých:

„... *Pokračování prací na Zámostském Paláci bude stát minimálně 60 000 zlotých...*“³⁵⁸

Avšak Jan Jakub to také neměl zcela snadné, především co se týká rodinných vztahů. Král nejprve jmenoval dočasnými opatrovníky tehdy třináctiletého Klemense Michała z Granowa Wodzického a Klemsovou matku Teresu z Michlowskich Zamojskou. Záhy však král své původní nařízení zrušil a opatrovníkem jmenoval jeho strýce, Jana Jakuba.³⁵⁹ Král August III., když rozhodoval o opatrovnictví, vůbec nevěděl, jak správa takové *ordynacje* vypadá a jaké jsou zvyklosti. Jan Jakub se tedy králi rozhodl vysvětlit v několika bodech, jak by to se správou *ordynacje* mělo být:

1) *Nařízení a královské ústavy a civilní právo, dokonce i litevské zákony dovolují stanovit opatrovníka až teprve tehdy, kdy nejsou opatrovníci stanoveni ani otcem, ani dle rodové linie anebo pokud ostatní nejsou capaces péče.*

2) *Jan Zamojski, první ordynat, všem svým neplnoletým potomkům určil v ordynacj*í vlastní opatrovníky *agnatos*, tj. strýce, faráře, purkrabí *zámostské*. *Toto určení bylo stvrzeno, ještě za jeho života, dvěma sejmovými ústavami.*

3) *Královské ústavy nikde neuvádějí, že by určování opatrovníků neplnoletým náleželo králi, soudu městskému, zemskému či tribunálu. A ačkoliv*

³⁵⁶ DUŃCZEWSKI, Stanisław Józef. *Herbarz Wielu Domow Korony Polskiej y W. X. Litewskiego: Dla Niezupelnego Opisania, albo Opuszczenia, y Wielu Odmiennosci Nieprzyzwoitych, Za Dawnych y Poznieyszych Autorow, Herby z Rodowitoscią Wyrzaiących, Nie Mało Dotqt Ukrzywdzonych, Zebraniem Wielu Familii We Dwa Tomy, Częściami Rzezzone*. Tom 1. Zamość: Drukarnia akademii Zamojskiej, 1757, s. 257-258.

³⁵⁷ GLATMAN, Ludwik. *Szkice historyczne*. Kraków: Spółka wydawnicza Polska w Krakowie, 1906, s. 96-99.

³⁵⁸ „*Kontynuacya fabryki Zamku Zamoyskiego będzie kosztowała ad minimum 60 000 zł.*“ Viz Ibidem, s. 99.

³⁵⁹ WADOWSKI, Jan Ambroży. *Kościoly lubelskie. Na podstawie źródeł archiwalnych*. Kraków: Akademia Umiejetności, Księgarnia Spółki Wydawniczej Polskiej, 1907, s. 545.

měl král moc určovat opatrovnictví, k ústavě (z roku 1638) bylo doloženo následující ustanovení: *Salvaro iure proximiorum*.

4) *Zabraňovalo ženám mít iura communicativa na hraničních obcích kvůli hraničním pevnostem, neboť prostě pevnosti by neměly být v ženských rukou. Navíc zámostská pevnost měla být pro polské království určitou pojistkou dle dodatku sejmové ústavy Marcina Zamojského (roku 1674). Takto se děje Polsku velká křivda, že je natolik významné místo svěřeno do rukou ženy, která nemá ani ponětí o válečném umění.*

5) *Ten stejný zákon zabraňuje ženám vlastnit zemská území. A přesto ve městě Szczebrzeszyně, začleněným ústavou do ordynace, je souzena šlechta tohoto okresu, navíc byl vytvořen také zámostský soud, z něhož odvolání směřují k samotnému ordynatovi... A to vše bylo předáno ženě.“³⁶⁰*

Král po tomto zjištění, a také po tom, když zjistil, jaké pozdvižení tato situace vyvolala, dne 17. listopadu 1751 zrušil svá původní nařízení a novými opatrovníky jmenoval Jana Jakuba Zamojského, ks. Trembińskiego a purkrabího Fr. Dzierzanowskému.³⁶¹ To Teresa těžce nesla a dokonce Jana Jakuba nechtěla do Zámostí pustit. Nakonec se vše urovnalo a jeho opatrovnictví akceptovala. Dočasný ordynat však musel vyplácet roční sumu, Klemensovi 60 000 zlotých a jeho matce 20 000 zlotých.³⁶²

Osud však mladému Klemensovi nepřál, a ten v roce 1767 předčasně zemřel, takže správy ordynace se ujal opět jeho strýc Jan Jakub, jenž pokračoval v početných stavebních

³⁶⁰ „1) *Statuta i konstytucje koronne i prawo cywilne, nawet statut litewski na opiekuna dopiero wówczas zezwalają, kiedy ojciec dzieciom ani zapisanych, ani naturalnych opiekunów nie zostawi, lub jeżeli ci ostatni nie są capaces opieki.*

2) *Jan Zamoyski pierwszy ordynat wszystkim potomkom swoim małoletnim nazaczył w ordynacyi swej opiekunów agnatos, t.j. stryjów, proboszczów i burgrabiów zamojskich. Naznaczenie to stwierdzone zostało za życia jego dwoma konstytucjami sejmowemi.*

3) *Konstytucje koronne nie wspominają nigdzie, żeby naznaczenie opiekunów małoletnim należało do króla, lecz do sądu grodzkiego, ziemskiego lub do trybunału. A choć król miał moc, aby kuratele rozdawał, določono w konstytucyi (z r. 1638) zaraz tę klauzulę: *Salvaro iure proximiorum*.*

4) *Zabroniło prawo damom mieć iura communicativa na starostwach pogranicznych z racyi fortec pogranicznych, że fortece w rękę dam być nie powinny. W dodatku fortecę zamojską przez Marcina Zamoyskiego dla Korony polskiej sejmową konstytucją konserwować asekurowano (1674 r.). Wielka więc krzywda dzieje się Rzplitej, że tak ważny posterunek powierzono w ręce kobiety, nie mającej pojęcia o sztuce wojennej.*

5) *Toż prawo wzbrania niewiastom trzymać starostwa grodowe. A przecież w grodzie Szczebrzeskim, inkorporowanym przez konstytucję do ordynacyi, sędzi się szlachta tego powiatu, nadto uformowany jest trybunał zamojski, z którego idzie apelacya do samego ordynata... I to wszystko oddano damie.“* Viz GLATMAN, *Szkice historyczne*, op. cit., s. 81, 84.

³⁶¹ GLATMAN, *Szkice historyczne*, op. cit., s. 87.

³⁶² WADOWSKI, *Kościoly lubelskie...*, op. cit., s. 545.

úpravách města.³⁶³ Mimo jiné se také pustil v 70. letech do přestavby palácového komplexu na Łabuniach. Původní stavba byla na jeho popud zahájena v roce 1744 pod vedením Jerzeho de Kawe. Jednalo se o stavbu inspirovanou francouzskou architekturou, kde se z hlavní budovy vycházelo jak na čestný dvůr, tak do zahrad. Okolo dvoru byly vystavěny další pavilony. Takto byla provedena i přestavba paláce v Zámostí, kdy jednotlivé vyšší pavilony spojovaly prodloužení přízemní přístavby.³⁶⁴ Následně Jan Jakub se nakonec své pozice v roce 1777 vzdal a novým *ordynatem* se stal jeho bratr Andrzej.³⁶⁵

Hlavními architekty 18. století byli vojenští inženýři a převážně cizinci. V roce 1736 byli ve službách kapitáni Peruňski, který provedl rekonstrukci vnitřního prostoru v jedné části paláce, a Hechego (vel Hache'a), který v témže roce schválil náklady na opravu dřevné zvonice u kolegiátního kostela.³⁶⁶ Brzy po nich, po roce 1740 se setkáváme se jmény Jan Andrzej Bem a Jerzy de Kawe. Bem byl od roku 1753 hlavou zámostského dělostřelectva.³⁶⁷

Za hlavního architekta staveb budovaných za období Tomasze Antonina a Jana Jakuba lze považovat Jerzyho de Kawe. Od roku 1751 zastával i pozici majora zámostské pevnosti. V letech 1752–1761 pracoval například na rekonstrukci Kolegiáty a sousední zvonice.³⁶⁸ Práce na přestavbě Akademie znovu započaly v roce 1752³⁶⁹ pod vedením Jana Andrzeje Bema.³⁷⁰

Zodpovědným architektem prací na přestavbě paláce byl Ital Columbani. Díky francouzskému vlivu získala rezidence po své přestavbě rokokový vzhled. Původní zeď oddělující residenci od města byla nahrazena plotem, skrze který bylo vidět.³⁷¹ Palácová věž byla snížena, zdobná atika byla nahrazena trojúhelníkovým štítem. Dominantní reprezentační pozice paláce byla podtržena po bocích vystavěnými předsunutými pavilony, jež s dominantou propojovaly arkádové nadchody. K vnějšímu okraji těchto pavilonů až k plotu

³⁶³ KOWALCZYK, *Architektura Zamościa...*, op. cit., s. 123.

³⁶⁴ KURZĄTKOWSKA, Alicja. Zespół pałacowy w Łabuniach na tle działalności artystycznej Jakuba Zamojskiego. In: *Biuletyn Historii Sztuki*. Rok XXI. Warszawa: Państwowy Instytut Sztuki, 1959, s. 400, 402.

³⁶⁵ KOCHANOWSKI, Jan Karol. *Dzieje Akademii Zamojskiej, 1594-1784*. Kraków: Druk W. L. Anczyca i Spółki, 1900, s. 327.

³⁶⁶ KOWALCZYK, *Architekci Zamojskich...*, op. cit., s. 214.

³⁶⁷ *Ibidem*, s. 124.

³⁶⁸ KOWALCZYK, Jerzy. Jerzy Kawe (ok. 1720-1761). In: *Polski słownik biograficzny*. Datum neuvedeno [cit. 2020-04-11].

URL: <<https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/jerzy-kawe>>. Viz též *Polski Słownik Biograficzny*, tom XII, 1966-1967.

³⁶⁹ WADOWSKI, Ambroży. *Wiadomości o profesorach Akademii Zamojskiej*. Warszawa: Gazeta Rolnicza, 1899-1900, s. 209.

³⁷⁰ KOWALCZYK, *Architekci Zamojskich...*, op. cit., s. 215.

³⁷¹ TATARKIEWICZ, Władysław. Turniej klasyków w Zamościu. In: *Arkady*. R. 3, 1937, nr 6. Warszawa, 1937, s. 290

byly kolmo přistavěny přízemní přístavky s klasickou štítovou střechou, jež v polovině a na konci ozvlášťovaly přístavky dvoupatrové s mansardovou střechou – podobnou té, která byla na residenci. Těmito stavebními úpravami došlo k vytvoření čestného dvora.³⁷²

Přestavěno bylo i prostranství za palácem. Původní budovu kuchyně a *palacyk ordynatowej* spojovalo s rezidencí nově vybudované přízemní hospodářské zázemí, což ve výsledku vytvářelo uzavřené nádvoří³⁷³. Další hospodářské budovy byly umístěny za nově vzniklými přístavky před residencí, jednalo se o stáje pro jezdecké koně a s tím spojené další zázemí.³⁷⁴

V roce 1765 zařídil *ordynat* Klemens přesun hřbitova od prostoru u Kolegiáty mimo město a nově uvolněné prostranství u kostela zdobilo 33 kamenných soch světců.³⁷⁵

Co se týká prací na opevnění, jejich přesný rozsah se nedochoval. Přibližně ve vzdálenosti 600 metrů na východ od města vznikly další pozemní pevnostní úpravy. Jinak se Tomasz Antoni zaměřoval převážně na personální reorganizaci ve službách pevnosti a také modernizaci vybavení zbrojnice.³⁷⁶ Výrazné proměny se v letech 1770–1771 dočkala i brána *szczebrzeská*, jejíž druhé patro získalo estetické prvky v podobě 22 kamenných váz a dvou figur – sv. archanděla Michaela a sv. Floriana.³⁷⁷

Další výraznější proměnou si prošla budova Zámostské Akademie. Projekt připravili architekti Andrzej Bem a Jerzy de Kawe. Přestavba probíhala od roku 1752 do 1765. Budova získala mansardovou střechu namísto stávajících střešních renesančních atik.³⁷⁸ Dalším plánem bylo vytvořit pravidelný čtyřboký objekt, což znamenalo největší zásah do boční jihovýchodní části, jelikož právě ta byla užší než zbývající části objektu. Střešní atiky byly nahrazeny mansardovou střechou. K přední části budovy radnice byl v roce 1757 přistaven dvoupokojový klenbový přístavek, který sloužil městské stráži.³⁷⁹ O deset let později, v letech 1767–1768 byly k tomuto přístavku dostavěny i kamenné dvoukřídlé schody, které přes terasu vedly přímo do prvního patra radnice.³⁸⁰

Modernizace se ve výsledku týkala především městských *kamienic*, jež byly k dispozici lidem přímo sloužícím *ordynacji*. Z tohoto důvodu byla investorem těchto

³⁷² KOWALCZYK, *Architektura Zamościa...*, op. cit., s. 125-127.

³⁷³ *Ibidem*, s. 127.

³⁷⁴ DUMAŁA, Krzysztof. O architekturze Zamościa przed dziewiętnastowieczną przebudową. In: *Kwartalnik architektury i urbanistyki*. Tom XVI, zeszyt 1. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1971, s. 18.

³⁷⁵ KOWALCZYK, *Kolegiata w Zamościu*, op. cit., s. 38.

³⁷⁶ KOWALCZYK, *Architektura Zamościa...*, op. cit., s. 129.

³⁷⁷ *Ibidem*, s. 231.

³⁷⁸ KOWALCZYK, *Zamość: Przewodnik*, op. cit., s. 49.

³⁷⁹ KOWALCZYK, *Architektura Zamościa...*, op. cit., s. 130-132.

³⁸⁰ PAWLICKI, Bonawentura Maciej. *Najnowsza historia schodów ratusza w Zamościu „ad perpetuam rei memoriam“*. Kraków: Wydawnictwo „Czuwajmy“, 2010. ISBN 978-83-89675-87-3, s. 12.

prestaveb právě sama *ordynacja*, jež čerpala zdroje mimo jiné i z nově zavedeného „desátku“ pro řemeslníky a kupce.³⁸¹

Zástavba městských domů neprocházela tak výraznými změnami jako stavby popsané výše. Ačkoliv se Jan Jakub snažil svými nařízeními přimět občany k obnově svých domů³⁸², ekonomická situace obyvatel nebyla natolik přívětivá, aby ho mohli uposlechnout. Namísto opravených *kamienic* tak vznikaly spíše *dwory szlacheckie* a různé dřevěné domky, které však byly rizikové z hlediska požárů. Ačkoliv se tuto skutečnost snažili záměstí *ordynaci* řešit například nařízením, aby u domů byly vždy připraveny žebříky, zásobárna s vodou a také, aby občané pravidelně čistili své komíny. Bohužel dvanáct let po zavedení těchto opatření přišel další velký požár, jenž postihl zástavbu mezi Akademií a radnicí. Na toto neštěstí reagoval ještě téhož roku tj. 1763 *ordynat* Klemens novým nařízením, kdy zakázal jakoukoliv dřevěnou zástavbu uvnitř města pod pohružkou jejího rozebrání. Akceptovatelné byly pouze zděné domy se střešní krytinou.³⁸³

Právě k roku 1763 se vztahují poznámky zaznamenané záměstskými baziliány a znovu se váží k městským požárům. V prvním prameni *Dyaryusz albo partykularne notata Monasteru Zamoyskiego...* je zaznamenáno:

„*V tomto roce město Zámostí hořelo velkým požárem nedaleko Akademie a do večera byl sotva uhašen, že celé město nelehlo popelem in mense Octobri. Začalo to z komína zlatníka, čemuž půl hodiny předcházely znamení komety na nebi.*“³⁸⁴

A v druhém prameni s názvem *Compendium* se píše:

„*V letošním roce 1763 diebus Octobris mediis začal požár u Akademie a mnoho domů od scholesterie až k Radnici shořelo. Ten oheň se vznítit u zlatníka a už se chystal na Akademii, ale byl uhašen.*“³⁸⁵

³⁸¹ KOWALCZYK, *Architektura Zamościa...*, op. cit., s. 133.

³⁸² DUŃCZEWSKI, *Herbarz Wielu Domow...*, op. cit., s. 257.

³⁸³ KOWALCZYK, *Architektura Zamościa...*, op. cit., s. 133.

³⁸⁴ „*W tym roku miasto Zamość przy Akademii wielkim pożarem gorzało z wieczora ledwie ugaszono, że całe miasto w popiół nie poszło in mense Octobri. Zajęło się od zlotnika z komina, co pierwej poprzedziły znaki komety na obłokach o pół godziny.*“ Viz KOSSOWSKI, Aleksander. *Bazylianie w Zamościu*. In: *Roczniki humanistyczne*. Lublin: Towarzystwo naukowe katolickiego uniwersytetu lubelskiego, 1953. IV z. 4, s. 214.

³⁸⁵ „*W tym roku 1763 diebus Octobris mediis ogień się wszczął pod Akademią i wiele domów od scholasterii aż po Ratusz zgorzało. Ten ogień zapalił się od zlotnika i już się chwytal Akademii, ale ugaszono.*“ Viz KOSSOWSKI, *Bazylianie w Zamościu*, op. cit., s. 214.

Onen požár z 9. 6. 1773 se dotknul i budovy nově opravené zvonice u kolegiáty.³⁸⁶

Jan Jakub nechal v druhé polovině 18. století stavět i nové sakrální budovy. Jednou z nich byl basiliánský klášter³⁸⁷, umístěný západně od kostela sv. Mikuláše.³⁸⁸ Od tehdejších klášterů se lišil svým obdélníkovým půdorysem a v obou podlažích vedla prostředkem centrální chodba, z níž se na obě strany vcházelo do cel.³⁸⁹ O tehdejší vybavení a hospodaření s nově vybudovaným klášterem vypovídá dochovaný předávací protokol mezi superiorem o. Herakliuszem Kosteleckim a o. Modestem Trusiewiczem z roku 1764:

„Zmiňuje k němu náležící pozemky, vyjmenovává vybavení domácnosti refektáře, kuchyně, spiže, statku. Klášter má na svém území pět tažných koní, navíc dobrého a mladého koně do kočáru, hříbě, kobyly, devatenáct kusů dobytka, třicet pět ovcí, dvanáct prasat. Inventář dále informuje o ročních výnosech „hospodářských statků“, o včelínech, o vlně, sklepu, kredenci, hodinách, mobiliáři, knihovně, vozidlech.“³⁹⁰

Klášter však během obležení v roce 1831 utrpěl výrazné škody a následně v druhé polovině 19. století byl rozebrán. Nová klášterní budova, jež se dochovala do dnešních dní, pak byla vybudována na sever od kostela.³⁹¹

Další budovou byl klášter a špitál *Bonifratrów* (špitální řád sv. Jana z Boha, dříve nazývaný Špitální řád milosrdných bratří). V roce 1756 na místě původní dřevěné stavby vznikl klášter zděný, pravděpodobně dle plánu Jerzeho de Kawe.³⁹² Uvnitř nádvoří, u kostela na jihovýchodním rohu byla studna s léčivou vodou.³⁹³

Klášter klarisek budovaný v letech 1769–1774 byl propojen s kostelem projektovaným Janem Michałem Linkem, vystavěným na konci 17. století.³⁹⁴

Ještě jednou „novinkou“ byla nová budova zvonice, umístěna severně u *Kolegiaty*. Autorem projektu byl opět Jerzy de Kawe, který bohužel zemřel před jejím dokončením. Práci

³⁸⁶ KOWALCZYK, *Kolegiata w Zamościu*, op. cit., s. 38.

³⁸⁷ DUŃCZEWSKI, *Herbarz Wielu Domow...*, op. cit., s. 257.

³⁸⁸ KOWALCZYK, *Zamość: Przewodnik*, op. cit., s. 120.

³⁸⁹ KOWALCZYK, *Architektura Zamościa...*, op. cit., s. 133-134.

³⁹⁰ „Wykazuje należące doń grunta, wymienia sprzęty domowe refektarza, kuchni, spiżarni, folwarku. Klasztor posiada w swych dobrach pięć koni roboczych, nadto konia dobrego i młodego do kolaski, źrebnie, kobyły, dziewiętnaście sztuk bydła, trzydzieści pięć owiec, dwanaście świń. Inwentarz informuje o krescencji, „statkach gospodarskich“, o pasiece, o wełnie, piwnicy, kredensie, zegarze, mobilianach, bibliotece, pojazdach.“ Viz KOSSOWSKI, *Bazylianie w Zamościu*, op. cit., s. 206.

³⁹¹ KOWALCZYK, *Zamość: Przewodnik*, op. cit., s. 120.

³⁹² Ibidem, s. 127.

³⁹³ KOWALCZYK, *Architektura Zamościa...*, op. cit., s. 134.

³⁹⁴ KOWALCZYK, *Zamość: Przewodnik*, op. cit., s. 109.

po něm převzal architekt Józef Degen a následně dílo dokončil architekt Fryderyk Gisdes.³⁹⁵ Výstavba zvonice probíhala v letech 1760–1776.³⁹⁶

Vyvíjelo se i židovské stavitelství. Došlo k přemístění původních lázní *mikve* umístěných nedaleko synagogy (založených na začátku 17. století). Nové místo bylo zvoleno u ulice Židovské a zabíralo dvě parcely. Nové lázně vznikly na začátku 18. století a jejich centrum tvořila nádrž ke konání rituálních koupelí. Další renovací si prošla synagoga, která se dočkala obohacení vnitřní výzdoby. Avšak k dalším zásadnějším stavebním židovských budov již mnoho nedocházelo.³⁹⁷

Velká severní válka

Na počátku 18. století se města i lehce dotkla severní válka. Jednalo se znovu o konflikt se švédskými vojsky. Velkou severní válku odstartovaly v roce 1700 švédsko-ruské boje o pobaltská území. V úvodní bitvě u Narvy švédský král Karel XII. s přehledem porazil ruská vojska cara Petra Velikého. Mladý Karel XII. se po svém velkém vítězství rozhodl pokračovat dále, tentokrát na Polsko, kde vládl August II.³⁹⁸

Výprava mladého švédského krále se zprvu Zámostí vyhnula. Roku 1702 táhl přes Kliszów, Krakov, Jakubowice až do Lublinu. Odtud vyrazil švédský generál Magnus Stenbock na Zámostí.³⁹⁹ Karel XII. po dobytí Krakova došel k závěru, že by mohlo být možné zbavit koruny krále Augusta II. Silného, a tak pokračoval v dobývání Polska. S tím mu velice bravurně, leč krutě pomáhal Magnus, jenž prokázal králi své bojové schopnosti už v bitvě u Narvy a postupem času se stal i jeho přítelem.⁴⁰⁰ Generál Stenbock plnil polskou zemi a když se v únoru 1703 objevil u Zámostí, nedostalo se mu vřelého přijetí. Jelikož nebyl připraven na obléhání tvrze, tak se městu vyhnul. Další zkouška čekala Zámostí na podzim roku 1703. To se k městu dostala švédská vojska znovu, když se vracela z vypleněného Lvova. Tvrz bohužel nebyla připravena k obraně a ani se v ní nenacházel *ordynat*. Ve městě

³⁹⁵ KOWALCZYK, *Architektci Zamoyskich...*, op. cit., s. 220.

³⁹⁶ *Ibidem*, s. 134.

³⁹⁷ BARANOWSCY, Zofia i Jerzy. Dziełnica żydowska w Zamościu. In: *Biuletyn Żydowskiego instytutu historycznego*. 1967, Nr 63, s. 49-50.

³⁹⁸ ŠVANKMAJER, *Dějiny Ruska*, op. cit., s. 115-116.

³⁹⁹ HERBST – ZACHWATOWICZ, *Twierdza Zamość*, op. cit., s. 50.

⁴⁰⁰ HAPANOWICZ, Piotr. Magnus Stenbock, Szwed w Krakowie. In: *Kraków*. 2008, nr 5 (43). Kraków: Nowohuckie Centrum Kultury, 2008. ISSN 1733-0459, s. 70-71.

se nacházel pouze zástupce *ordynata*, jeho bratr Michał Zamojský⁴⁰¹ Stenbock však tvrdě vyjednával. Žádal o otevření městských bran, vpuštění svých vojáků do města a 50 000 tolarů výkupného. Na základě těchto požadavků se vydal zástupce, Michał Zamojský, za švédským králem do Łabunie, aby nabídl svůj dům, odsouhlasil podmínky vzdání se a také nabídl svou vlastní osobu, jakožto záruku. Na švédského krále to zapůsobilo.⁴⁰² Nakonec tedy 30. září vstoupil švédský podplukovník Claes Bonde se svými muži do města, což mimo jiné využili někteří místní vojáci k dezerci.⁴⁰³

Polsko se spojilo s Ruskem a Rusové svěřili Augustovi II. část svých vojsk. Společně nadále čelili Švédům, kteří měli podporu nového polského krále, Stanislava Leszczyńskiego (August II. se své polské koruny vzdal v roce 1706 ve prospěch Stanislava tzv. *Altenstädtským* mírem).⁴⁰⁴ Následující ohrožení, v rámci velké severní války, město potkalo na podzim roku 1706. S nadcházející zimou si polská a ruská vojska hledala zimoviště. Přibližně tisíc lidí čítající pluk ruského generála Baura dorazil 27. listopadu k Zámostí. Tam narazil na zavřené brány a nikdo ho do města nechtěl vpustit. Rozhodl se tam dostat silou a snažil se vymoci vstup do města násilím. Ve městě v tu chvíli byla pouze manželka *ordynata* Tomasze Józefa, proto se rozhodla napsat žádost o pomoc ruskému vojevůdci Menšikovovi a okolním *hetmanům*. 8. prosince dostala odpověď od Menšikova, a po jejím sdělení Baurovi si přál generál alespoň paní Teresu ve městě navštívit. To mu bylo umožněno, avšak Baur se při opouštění města pokusil o lest, a u brány napadl svůj doprovod, kterým byl velitel tvrze major Tauben, Ihned přispěchali ruští vojáci a začala divoká přestřelka mezi Rusy a obránci brány. Rusové zvládli poničit bránu, takže zámostí obránci měli problém s jejím uzavřením. Nakonec se její uzavření povedlo. Útočníci původně chtěli útok znovu zopakovat, ale Menšikov jim nakázal město opustit, takže Zámostí už mělo klid. Vlastně tato událost byla poslední bojovou akcí v rámci severní války.⁴⁰⁵

V roce 1715 vznikla tarnogrodská konfederace⁴⁰⁶, jež byla primárně zaměřena proti Augustu II. Silnému, jeho polnímu maršálovi Flemmingovi a násilí, jehož se saská vojska

⁴⁰¹ HERBST – ZACHWATOWICZ, *Twierdza Zamość*, op. cit., s. 50.

⁴⁰² JAROCHOWSKI, Kazimierz. *Jesienna kampania Karola XII i Augusta II z roku 1704: ustęp z 3 tomu Dziejów panowania Augusta II*. Poznań: Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1881, s. 6.

⁴⁰³ HERBST – ZACHWATOWICZ, *Twierdza Zamość*, op. cit., s. 50.

⁴⁰⁴ RITTER, Ludvík, USTRJALOV, Nikolaj Gerasimovič. *Dějiny ruské od nejstarších dob až do nejnovějšího míru pařížského*. Praha: Tisk a náklad Jar. Pospíšila, 1857, s. 155.

⁴⁰⁵ HERBST – ZACHWATOWICZ, *Twierdza Zamość*, op. cit., s. 50-51.

⁴⁰⁶ ŽUKOV, Jevgenij Michajlovič. *Dějiny světa v deseti svazcích*. Svazek V. Praha: Nakladatelství politické literatury, 1963, s. 473.

dopouštěla na polské šlechtě.⁴⁰⁷ Stoupenci konfederace se zdržovali v Szczebrzeszyně, takže Flemming vyrazil za nimi a v prosinci se ocitl v Janowě. V tu chvíli se stalo Zámostí zajímavým místem pro obě strany.⁴⁰⁸

Texty níže popisují, jak se 20. prosince do města dostalo 50–60 důstojníků, jimž se podařilo lstivě získat moc nad tvrzí.

„§ 19

Ze Zámostí dne 30. prosince 1715.

Už tam musí existovat zpráva, že Sasové získali Zámostí tím způsobem: Když dorazilo vojsko JK. Milosti pod Zámostí, zůstalo nedaleko města. JPan ordynat doufal, že si Sasové nebudou nárokovat město, které ačkoliv bylo zamčené, tak s nízkým počtem lidí uvnitř přikázal pevnost odemknout, aby tam mohli vejít důstojníci, kteří by tam něco potřebovali. Vcházeli a vycházeli přes celý ten den, a ten dav tlačících se lidí do města byl veliký; stráž JP. zamojského neměla proti nikomu zasahovat, aby se ten nápor nezvětšil. Sasové žádali, aby jejich stráž mohla stát za pevností. Třetího dne, namísto několika, tam stálo několik desítek Sasů; vpustili tedy padesátku důstojníků, a ti jakmile se ocitli ve městě, začala se pěchota, která byla na stráži, s vervou tlačit přes opevnění do města; čehož když si všimli zámostí vojáci, začali do nich střílet, ale Sasové je okamžitě potlačili, protože jich nebylo mnoho, sotva 100 v celé pevnosti, a tak okamžitě tu bránu ovládli. Velitel, který se chtěl bránit, zemřel dalšího dne na postřelení, také postřelený major a několik „gemejnów“. Na saské straně byl zabit kapitán Vaedorff a postřeleno několik trabantů; tak tedy Sasové ovládli Zámostí lstí.“⁴⁰⁹

⁴⁰⁷ FELDMAN, Józef. Geneza konfederacji tarnogrodzkiej. In: *Kwartalnik Historyczny*. R 42 (1928), z. 3. Lwów: Towarzystwo Historyczne, 1928, s. 493.

⁴⁰⁸ HERBST – ZACHWATOWICZ, *Twierdza Zamość*, op. cit., s. 53.

⁴⁰⁹ „§ 19

Z Zamościa dnia 30. Grudnia 1715.

*Juž tam musí být wiadomość, že Sasi Zamość opanowali tym sposobem: Przybywszy tu wojsko JK. Mości pod Zamość, stanęło niedaleko miasta. JPan ordynat spodziewając się, że Sasi nie będą pretendować miasta, które lubo zamknięte było, przy maléj liczbie jego ludzi, kazał fortę odemknąć, aby oficerowie weszli, którzyby mieli jaką potrzebę. Wchodzili tedy i wychodzili przez ów cały dzień, a tlok wielki był ludzi, którzy się do miasta cisnęli; warta zaś JP. Zamojskeigo nie miała żadnego uderzyć, żeby tumult większy nie był. Prosilili Sasi o wartę swoją, aby za fortę stała. Trzeciego dnia, zamiast kilku, stanęło kilkadziesiąt Sasów; wpusciwszy tedy pięćdziesiąt oficerów, jak już ci byli w mieście, poczęła się piechota, która na warcie była, przez gwałt cisnąć przez fortę do miasta; co widząc żołnierze zajmojscy, poczęli dod nich ognia dawać, ale ich Sasi zaraz potłumili, bo ich nie wiele było, ledwie 100 w całej fertecy, i tak zaraz opanowali tę bramę. Komendant chcący się bronić, postrzelony najutrz umarł, także major postrzelony i kilku gemejnów. Zabito z strony saskiej kapitana Vaedorffa i kilku drabantów postrzelono; Tak tedy Sasi zdradą opanowali Zamość.” Viz RACZYŃSKI, Edward. *Dziennik konfederacji tarnogrodzkiej przeciw wojskom saskim zwiqzany w Polsce (1715-1717)*. Poznań, Drukarnia Orędownika, 1841, s. 63-64.*

„§ 21

Report hr. Fleminga králi ze dne 27. prosince 1715

Když jsem byl v Szczepieszynie, dozvěděl jsem se, že konfederáti touží po složení zbraní. Nechtěl jsem o tom ani slyšet, a chtěl jsem vyzkoušet válečný osud, poslal jsem jejich posla zpět a téměř v jeho stopách jsem ho následoval s celou armádou. Nepřítel stál pod Zámostí a okolo druhé hodiny po poledni jsem si všiml jeho přední stráže. Vojsko táhlo v 8 řadách; a když jsem se obeznámil s terénem, připravil jsem patřičné bojové rozložení. [...]

Jsem povinen ještě podat zprávu VK Milosti o tom, co se Zámostí týká.

Ordynat Zamojský, nejen že nechtěl pustit saské vojsko, ale ani jednotlivé vojáky nechtěl vpouštět do města a tvrzi Zámostí; tak jsem došel k závěru, že mi bylo souzeno tu tvrz získat uměním.

Dne dvacátého prosince třicet důstojníků z jedné strany a 30 důstojníků ze strany druhé na základě mého příkazu se úspěšně zmocnili jedné z městských bran; a ačkoliv posádka na ně začala střílet, během chvilky prošla naše pěchota bránou tak, že jsme jen s malou ztrátou dobyli Zámostí, kde byl zajat maršálek Gurzyński.

Dne 30. prosince jsem se domluvil s jedním vyslaným konfederátem, že na mírové vyjednávání pojedou komisaři z obou stran do Rawy; přijedou tam i vévoda podolski [Stefan Humiecki] a czernichowski [Mikołaj Krosnowski].“⁴¹⁰

Načež 31. prosince se odebral Flemming do Tomaszowa a zbytek jeho pěchoty město opustil až v červnu roku 1716, kdy si s sebou odnesli veškerou municí a většinu děl patřících pevnosti.⁴¹¹

⁴¹⁰ „§ 21

Raport hr. Fleminga do krále z dnia 27. Grudnia 1715

Będąc w Szczepieszynie, dowiedziałem się, że konfederaci pragną zawieszenia broni. Nie chciałem o tem słuchać, a pragnąc spróbować losu wojny, odesłałem ich parlamentarza, i niemal w trop za nim z całym wojskiem naprzód się posunąłem. Nieprzyjaciel stał pod Zamościem a okolo godziny drugiej po południu spostrzegłem jego przednie stráže. Wojsko ciągnęło 8 kolumnami; rozpoznawszy więc pozycje miejsca, stósowny do niego szyk bojowy rozporządziłem. [...]

Winiem jeszcze zdać sprawę WK Mści o tem, co się Zamościa dotyczy.

Ordynat Zamojski ne tylko wojska saskiego, ale nawet i pojedynczych żołnierzy nie chciał wpuszczać do miasta i twierdzy Zamościa; sądziłem więc, że mi tę twierdzę sztuką zdobyć należało.

Dnia dwudziestego Grudnia trzydziestu oficerów z jednej strony i 30 oficerów z drugiego boku, z mego zlecenia szczęśliwie opanowali z nienacka jedną z bram miasta; a chociaż garnizon na nich strzelać począł, wkrótce weszła piechota nasza przez bramę tak, że z małą stratą zdobyliśmy Zamość, w którym marszałek Gurzyński wziętym został.

Dnia 30. Grudnia umówiłem się z delegowanym konfederatów, że do traktowania o pokój, kommissarze z obu stron do Rawy się zjadą; przyjadą tam i wojewodowie podolski [Stefan Humiecki] i czernichowski [Mikołaj Krosnowski].” Viz RACZYŃSKI, Dziennik konfederacji..., op. cit., s. 66, 69-70.

První dělení Polska

Další událostí, jež velice významně zasáhla do dějin a vývoje města, bylo dělení Polska, které začalo v 70. letech 18. století. Kořeny těchto událostí souvisejí s celkovou situací nejen v polské společnosti a celkově s poměry, jež panovaly v Evropě, ale také s volbou nového polského krále, kterým se stal Stanislav II. August roku 1764. V Rusku v té době vládla Kateřina II. Právě tato volba nového polského krále probíhala pod dohledem ruské armády a skupinou náležící k tzv. *familii*.⁴¹²

Familia vznikla na začátku druhé poloviny 18. století, spojením dvou magnátských rodů – Czartoryských a Poniatowských. Společně tvořili vlivnou skupinu, snažící se ovládnout královské úřady a navrátit dědičné následnictví na královský trůn.⁴¹³ Dalším faktem, který mnoho nepomáhal stabilizaci Polska, byla ustanovení týkající se nekatolíků, přijatá na sejmech v letech 1733 a 1736. Dle těchto ustanovení ztratili jinověrci svá zbývající občanská práva, takže ve vlastním zájmu byli nuceni hledat oporu v sousedních zemích, jež představovalo Rusko pro pravoslavné a Prusko pro protestanty.⁴¹⁴

V roce 1768 vznikla barská konfederace, která si dala za hlavní cíl ochranu katolicismu a boj za svobodu.⁴¹⁵ Další, s čím konfederáti nesouhlasili, byl král Stanislav August a ruská armáda na území Polska. Byli však nakonec poraženi generálem Petrem Nikitičem Krečetnikovem.⁴¹⁶ Úloha Záměstí při těchto politických bojích spočívala v tom, že tvrz mohla být „zneužita“ konfederáty. To si Rusové moc dobře uvědomovali, a ještě v témže roce ruský vyslanec Repnin⁴¹⁷ zahájil kroky k získání souhlasu k obléhání města. Souhlas nakonec nezískal, a jelikož Rusové v danou chvíli nedisponovali dostatečnou palebnou silou, upustili od myšlenky násilného zmocnění se tvrze.⁴¹⁸

K dělení Polska došlo mimo jiné také z důvodu komplikované politické situace uvnitř Polska, kdy byla moc krále de facto potlačena a moci se chopila šlechtická oligarchie, která

⁴¹¹ SZCZYGIEŁ, Ryszard. W latach wielkiej wojny północnej. In: *Zamość z przeszłości twierdzy i miasta*. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1980. ISBN 83-222-0046-3, s. 85-86.

⁴¹² KOSMAN, *Dějiny Polska*, op. cit., s. 184-185.

⁴¹³ GLATMAN, *Szkice historyczne*, op. cit., s. 88.

⁴¹⁴ SIEMIENSKI, Lucjan. RITTER, Ludvík. *Děje národu polského*. Praha: Tisk a náklad Jarosl. Pospíšil, 1867, s. 261.

⁴¹⁵ KOSMAN, *Dějiny Polska*, op. cit., s. 186.

⁴¹⁶ NOWAK, Andrzej. *Rusko, Polsko a moderní dějiny východní Evropy*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2010, s. 126-127.

⁴¹⁷ Repnin Niklaj Vasiljevič, kníže, ruský generála diplomat, vyslanec ve Varšavě, Cařihradě a Berlíně. Viz RANK, Josef. *Příručný slovník všeobecných vědomostí*. Díl II. K-Ž. Praha: F. Kytka, 1887, s. 734.

⁴¹⁸ HERBST – ZACHWATOWICZ, *Twierdza Zamość*, op. cit., s. 54.

nebyla schopná vzájemné dohody (například zbytky barské konfederace)⁴¹⁹, což se projevovalo zneužíváním práva *liberum veto* čili *niepozwalam*, které opravňovalo jedince k anulování celého hlasování sejmu.⁴²⁰ Další významnou událostí bylo v roce 1770 prohlášení tzv. Generální konfederace o sesazení krále a pokusem o jeho zajetí.⁴²¹ Rusové při příznivém vývoji války s Tureckem o přístup k Černému moři začali vyjednávat i se sousedy Polska o jeho dělení.⁴²²

Na samotném dělení Polska se podílely jeho tři sousední mocnosti – Prusko, Rusko a Rakousko. De facto o to dělení nešlo primárně Rusku, které už svůj vliv v Polsku mělo, nýbrž se jednalo o Prusko, které potřebovalo získat polskou severní oblast okolo Gdaňsku, aby se mohlo propojit pruské území s tzv. Královskými Prusy.⁴²³

Podstatné je, že po prvním dělení Polska v roce 1772, připadla Zamość do rakouského záboru – vzniklo tak rakouské Království haličské a vladimírské, zároveň tato událost znamenala novou kapitolu v dějinách města, jakožto centra státní správy. Zrušení Akademie v roce 1784 bylo jednou z částí úpadku nádhery bývalého hetmanského města, nyní čistě byrokratického.⁴²⁴ Od roku 1772 do roku 1784 pokračovala Akademie ještě jako polská instituce s přibližně 350 studenty a odmítala jako oficiální vyučovací jazyk němčinu. Nakonec k jejímu zrušení přispěla i univerzita ve Lvově, která němčinu přijala.⁴²⁵ Místo Akademie se v budově nacházelo *liceum królewskie*.⁴²⁶ Na přelomu století se škola znovu přejmenovala na *Szkołę Wojewódzką*, a úspěšně se rozvíjela dál. Nicméně události z roku 1809, o kterých bude zmínka v další kapitole, přerušily tento rozvoj a následně došlo v roce 1811 k přenesení této střední školy do Szczebrzeszyna⁴²⁷, společně s vedením *ordynacje*. Na novém místě byla snaha o pokračování v původní tradici, kterou započal první *ordynat* Jan Zamojský, nicméně se to již nepodařilo.⁴²⁸

⁴¹⁹ KOSMAN, *Dějiny Polska*, op. cit., s. 187.

⁴²⁰ SIEMIENSKI, *Děje národu polského*, op. cit., s. 143.

⁴²¹ MELICHAR, *Dějiny Polska*, op. cit., s. 186.

⁴²² VYDRA, Zbyněk et al. *Dějiny Ruska*. Vydání první. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2017. Dějiny států. ISBN 978-80-7422-324-2, s. 159.

⁴²³ CHOTKOWSKI, Władysław. *Historia polityczna Kościoła w Galicyi za rządów Maryi Teresy*. Tom 1. Lwów: G. Gebethner i Spółka, 1909, s. 4.

⁴²⁴ HERBST, *Zamość*, op. cit., s. 28.

⁴²⁵ WROCZYŃSKI, Ryszard. *Dzieje oświaty Polskiej do roku 1795*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1983, s. 125.

⁴²⁶ KAWECKA-GRYCZOWA, Alodia. *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku. Zeszyt 6: Małopolska – Ziemia Ruskie*. Wrocław-Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1960, s. 255.

⁴²⁷ KOWALCZYK, *Zamość: Przewodnik*, op. cit., s. 51.

⁴²⁸ WROCZYŃSKI, *Dzieje oświaty Polskiej...*, op. cit., s. 126.

Na druhou stranu, když pevnost a arsenál přešli do držení Marie Terezie, nemusel se již *ordynat* Jan Jakub zabývat udržováním vojska a mohl původní vojenské architektky nahradit civilními.⁴²⁹

V období prvního dělení Polska nebylo Zámostí žádným ošklivým městem, o čemž svědčí i skutečnost, že sem zavítal i sám jeho nový pán, císař Josef II. v srpnu 1773.⁴³⁰ Znovu se do Zámostí vrátil 3. srpna 1780. Ubytování si raději zvolil v kamenici de Kaweho, namísto možnosti pobytu v paláci.⁴³¹

Další dělení Polska se odehrálo v roce 1793, bez účasti Rakouska a třetí dělení v roce 1795, znovu za účasti všech tří mocností.⁴³² Pro Zámostí se však nic nezměnilo, zůstalo už v rakouském záboru z prvního dělení.

Území rakouského záboru se nazývalo Halič (*Galicja*).⁴³³ Rušení klášterů na základě josefínských reformy způsobilo i úpadek s nimi souvisejících zámostských kostelů. Kostely františkánů a františkánek (později milosrdných sester) pozbyly náboženský charakter. Zanikly kostely arménský a milosrdných bratří.⁴³⁴ Namísto kláštera Bonifratrů, kostela a kláštera reformovaných františkánů, arménské kostela a fary a dalších církevních budov vznikly prostory využívané rakouskou armádou i pro civilní administrativní správu.⁴³⁵

Na přelomu 18. a 19. století se majitelé města rozhodli přestavět palác. Soutěže o přestavbu se účastnili nejvýznamnější zahraniční i polští architekti a byla jedinečným klasicistním turnajem. Ovšem k uskutečnění vynikajících projektů již nedošlo.⁴³⁶ Ačkoliv město spadalo do habsburské monarchie, bylo i nadále sídlem *ordynatów*, kteří se nadále zabývali modernizací jak samotného města, tak pracemi na paláci.⁴³⁷ Také v době dělení Polska se tehdejší *ordynat* Jan Jakub snažil o zachování jednotnosti celé *ordynacje*. Záleželo mu na tom natolik, že například netrval na udržení celého svého panství ve zbytku Polska, ale byl svolný k tomu, aby všechny jeho nemovitosti náležely do Haliče, hlavně aby byla

⁴²⁹ KOWALCZYK, *Architekci Zamojskich...*, op. cit., s. 229-230.

⁴³⁰ ORŁOWSKI, *Ordynacja Zamojska*, op. cit., s. 118.

⁴³¹ KOCHANOWSKI, *Dzieje Akademii...*, op. cit., s. 328, 331.

⁴³² VYDRA, *Dějiny Ruska*, op. cit., s. 159-160.

⁴³³ ČWIK, Władysław. *Zamość pod zaborami*. In: *Czteryście lat Zamościa*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1983. ISBN 83-04-01284-7, s. 129.

⁴³⁴ HERBST, *Zamość*, op. cit., s. 28.

⁴³⁵ ČWIK, *Zamość pod zaborami*, op. cit., s. 129.

⁴³⁶ HERBST, *Zamość*, op. cit., s. 28.

⁴³⁷ ČWIK, *Zamość pod zaborami*, op. cit., s. 130.

zachována jednotnota. To se nakonec nepovedlo, a tak část panství náležela do rakouském záboru a druhá ležela ve zbytku Polska.⁴³⁸

⁴³⁸ ORŁOWSKI, *Ordynacja Zamojska*, op. cit., s. 117-118.

8. Pevnostní město, rozšíření předměstí – 19. století

Během působení rakouské nadvlády neprošlo město obdobím žádné velké výstavby. Spíše naopak. Mnoho budov utrpělo škody v důsledku zřízení vojenského ubytování. Většina domů, okolo 75 % z celkového počtu 840 stavení (ve valné míře dřevěná), se nacházela mimo město, na celkem šesti předměstích – Lvovské, Lubelské, Szczebrzeské, Podgrodzké, Sadowisko a Wólka Miejska.⁴³⁹ Počet obyvatel byl v roce 1808 lehce přes 6,5 tisíce.⁴⁴⁰

Příslušnost k rakouskému záboru také znamenala příliv řemeslníků z habsburské monarchie. Do Zámostí se dostalo nejvíce „cizích“ řemeslníků v celé Haliči, celkem 28 rodin.⁴⁴¹

Zámostí spadalo pod rakouskou nadvládu do 20. května 1809. Následně, po jeho osvobození polskými vojáky nespadlo přímo pod Varšavské vévodství, nýbrž získaná území byla zabírána ve jménu Napoleona. V této době také vznikl *Rząd Centralny Obojga Galicji*, vedený Stanislavem Kostkou Zamojským, jejichž cílem bylo udržení oddělenosti od Varšavského vévodství, protože nesouhlasili s jeho ústavou, především s rušením poddanství. Tyto separatistické pokusy však ukončil 14. říjen 1809, kdy se Rakousko oficiálně vzdalo Západní Haliče a zámostské části východní Haliče byly připojeny k Varšavskému vévodství.⁴⁴²

Roku 1809 tak město obsadila vojska Vévodství varšavského. Napoleonskými válkami přišlo město na dlouhá léta o svůj hospodářský význam a stalo se tak doplňkem k pevnosti, která získala moderní opevnění a prohloubení obrany podle projektů plukovníka Malleta. V tomto stavu byla pevnost klíčovým bodem pro obranu knížectví ze strany Volyně v období napoleonského tažení na východ roku 1812 a také vydržela osmiměsíční obléhání ruskými vojsky v roce 1813.⁴⁴³

Varšavské vévodství

Polsko rakouská válka, která proběhla v roce 1809 v době, kdy se v Evropě odehrávaly napoleonské války. Na polské straně figurovalo Varšavské vévodství, které vzniklo v roce

⁴³⁹ ĆWIK, *Zamość pod zaborami*, op. cit., s. 130.

⁴⁴⁰ GROSSMANN, Henryk. Struktura społeczna i gospodarza Księstwa Warszawskiego. In: *Kwartalnik Statystyczny*. Tom 2, z. 1. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, 1925, s. 106.

⁴⁴¹ LEPUCKI, Henryk. *Działalność kolonizacyjna Marii Teresy i Józefa II w Galicji 1772-1790*. Lwów, 1938, s. 107.

⁴⁴² ĆWIK, *Zamość pod zaborami*, op. cit., s. 134-135.

⁴⁴³ HERBST, *Zamość*, op. cit., s. 28.

1807 poté, co Napoleon porazil Prusy a získal původní polská území. Poláci tak vycítili šanci na obnovení nezávislosti a Napoleon chtěl využít podporu Poláků proti francouzským nepřátelům. Vévodství varšavské tak vzniklo na základě tylžského míru z 25. června 1807 a získalo původně polská území, která byla Pruskem uzmuta ve 2. a 3. dělení Polska. Ústava nového státního útvaru byla Napoleonem podepsána 22. července 1807.⁴⁴⁴ Nicméně Vévodství nebylo zcela samostatným státním útvarem. Bylo zavázané Francii, které mimo jiné odvádělo vysoké daně, a panovníkem byl saský král Fridrich August.⁴⁴⁵

Roku 1809 zaútočilo Rakousko na Polsko. Polská vojska vedl kníže Josef Poniatowski. Během května sice Rakousko získalo území Varšavy, Poláci však obratem získali východní území rakouského záboru s městy Sandoměř a Lvov (na konci května), a 15. července Krakov. Na základě schönbrunnského míru 14. října 1809, uzavřeným mezi Rakouskem a Francií, Rakušané ustoupili z Varšavy a Varšavské vévodství tak získalo území ze třetího dělení náležící do rakouského záboru (Západní a Nová Halič, Krakov, Lublin, Radom, Záměstí, Kielce atd.).⁴⁴⁶

Když v červnu roku 1812 zaútočil Napoleon na Rusko, Poláci mu pomáhali, protože doufali, že získají zpět svá území z ruského záboru. Jejich výprava však nebyla úspěšná, a tak byli Francouzi nuceni ustoupit zpátky na západ. Na území Varšavského vévodství se tak dostala ruská vojska. Po vídeňském kongresu dne 3. května 1815 byl tento dočasný polský státní útvar nahrazen Polským královstvím (*Kongresovkou*), které spadalo pod Ruskou kontrolu, avšak ne již v témže rozsahu, v kterém fungovalo vévodství.⁴⁴⁷

Záměstí a polsko-rakouská válka

V roce 1809 byl jmenován velitelem tvrze Ferdinand Pulszky. Disponoval silou přibližně 2600 mužů.⁴⁴⁸ Do Záměstí dorazil 18. března a ihned začal s řízením opravných prací na pevnosti. Během měsíce se vyčistily příkopy, valy a brány, následně přišla na řadu oprava samotného opevnění. Co se týká palebného vybavení tvrze, většina děl byla zastaralých, k reálnému využití bylo maximálně 21 malých děl. Proto byly z Olomouce vypraveny dvě zásilky s palebným vybavením do opravované tvrze, které zajistily alespoň obranyschopnost tvrze v případě lehčího útoku.⁴⁴⁹

⁴⁴⁴ KUKIEL, Marian. *Dzieje Polski porozbiorowe (1795-1921)*. Londyn: Wydawnictwo Plus, 1993, s. 102-106.

⁴⁴⁵ MELICHAR, *Dějiny Polska*, op. cit., s. 218.

⁴⁴⁶ ŘEZNÍK, *Dějiny Polska...*, op. cit., s. 215

⁴⁴⁷ KOSMAN, *Dějiny Polska*, op. cit., s. 211-212.

⁴⁴⁸ KIPA, Emil. Pod Zamościem w roku 1809. In: *Teka Zamojska*. Rok II, 1919, Nr 3, s. 39.

⁴⁴⁹ HERBST – ZACHWATOWICZ, *Twierdza Zamość*, op. cit., s. 58.

15. května dostal velitel tvrže zprávu o blížící se polské armádě a ta za chvíli zahájila palebný útok. Ostřelování trvalo i celou noc a následujícího dne dostal Pulszky dopis od polského generála Ignacyho Kamińskiego:

„Kossobudy 15. května 1809

V souladu s rozkazem J. O. K. Poniatowského, generála en chef polských a spojeneckých vojsk, stojícího a u přední strážě, mám za povinnost, navzdory dlouhodobé znalosti mužů i jejich statečných velitelů v rakouských vojscích, vyzvat vás, aby se posádka vzdala.

Zaručuji jménem téhož vrchního velitele, že čím méně odporu shledáme, tím více se budeme snažit osladit osud války, protože ke každému, kdo se nám doposud poddal, máme povinnost zajistit nedotknutelnost jejich vlastních osob, jakožto i osobám pod jejich ochranou se nacházejícím, stejně tak i jejich majetku, dnes takto slibuji, a osudu, který je straně Velkého Napoleona i té naší nakloněn, je potřeba se poddat.

Zůstávám s úctou

Ignacy Kamiński ⁴⁵⁰

Na což reagoval Pulszky dopisem z 17. května:

„Neočekával bych, Pane Brigádní Generále, že tak rychle po nedávném příjezdu vašich předních stráží, přijatých dnes přesně o 4. ráno mými kanóny, podle vojenských zvyků, požádáš natolik lichotivým způsobem, mě, zkušeného vojáka, o vzdání se svěřeného postavení.

Obávám se Pane Brigádní Generále, že J. O. Kníže Poniatowský by Vám mohl mít za zlé, si mě pozvat takto blízko, ve chvíli, kdy sám ještě nejste připraven.

Je to vlastně ten Kníže, jehož velké schopnosti jsem poznal během poslední turecké války s Rakouskem, a stejně tak i jemu nemůže být moje jméno od roku 1788 úplně neznámé.

⁴⁵⁰ „Kossobudy 15. května 1809

Stosownie do rozkazu J. O. X. Poniatowskiego, generala en chef wojsk polskich i sprzymierzonych, stanąwszy aż u z przednią strażą, mam sobie za powinność, pomimo znajomego od dawna w wojskach austriackich męstwa i waleczności jego dowódców, przez wzięcie szturmem miasta, wezwać go, aby się garnizon poddał.

Zaręczając imieniem tegoż naczelnego wodza, że im mniej oporu znajdziemy, tem więcej starać się będziem osłodzić los wojny, jako wszystkim dotąd poddającym się nam, mamy sobie za powinność zapewnić tak całość ich własnych osób jako i pod ich protekcją będących, równie jako i ich majątków, tak i dziś to przyrzekam, a który los będąc raz na stronie Wielkiego Napoleona i naszą przychylny, poddać mu się trzeba.

Zostają z szacunkiem

Ignacy Kamiński.“ Viz KIPA, Pod Zamościem ..., op. cit., s. 40.

Jménem tohoto důstojného Knížete, při jehož boku jsem viděl, jak malou hodnotu má život alespoň nejušlechtilejšího rodu bez slávy, chcete mi zaručit bezpečí mé osoby, pokud Vám vydám Zámostí, spolu s veškerou jeho posádkou.

*Chceme vidět, v koho prospěch rozhodne osud. Mám tu čest Vás ujistit, Pane Generále, že Zámostí od nás nedostaneš. Pan od Pulszkyho.*⁴⁵¹

Kníže Poniatowski, velitel polských vojsk, vyslal generála Pelletirera na Zámostí, poněvadž se dozvěděl, že by od strany szczebrzeszynské mělo být město oslabené. 18. května se Pelletier připojil se svými 2 000 muži ke generálovi Kamienskému. Následně se oba muži vydali na obhlídku okolí tvrze a skutečně se rozhodli pro útok od strany Szczebrzeszyna. Pro získání dostatku času na přípravu útoku, byl polský kapitán Sołtyk vyslán k ostřelování města, aby tím narušil přípravy na odvrácení útoku uvnitř tvrze a také odlákal pozornost od místa plánovaného útoku. Při ostřelování se podařilo několikrát zažehnout oheň ve městě.⁴⁵² Mezi budovami, které padly za oběť tomuto ostřelování, byly například stáje, nacházející se vedle arsenálu.⁴⁵³

Pulszky ze Zámostí znovu napsal Kamienskému žádost, aby zbytečně neničil majetek ubohých obyvatel, nicméně odpověď nedostal. Pulszky následně přikázal zničit zástavbu ležící u opevnění, aby získali z tvrze lepší rozhled do blízkého okolí.⁴⁵⁴ Poté, co Pelletier nechal vypálit Lvovské předměstí, byly kolem 20. hodiny dokončeny přípravy k hlavnímu útoku. V noci z 19. na 20. května zahájili útok.⁴⁵⁵

⁴⁵¹ „Ich hätte es nicht von Ihnen Herr Brigade-General vermutet, dass sie mich so eilends bei der neuen Ankunft ihrer Avant Garde, die ich heute früh 4 Uhr mit meinen Canonen, die ihren Truppen nach Kriegersitte so richtig entgegen kamen, zu einer, jedem erfahrenen Krieger ungewöhnlichen. Uebergabe meines mir anvertrauten Postens so schmeichelhaft einladen werden.

Ich besorge für sie Herr Brigade-General, dass Ihnen S. Durchlaucht der Fürst Poniatowski, Generalissimus der polnischen und verbündeten Armee, es übel deuten konnte mich so nahe an sie zu bitten, ehe sie selbst noch nicht bereit sind.

Das ist eben dieser Fürst dessen grosse Talente ich im letzten Türkenkriege mit Oesterreich habe kennen gelernt und dem mein Name von anno 1788 nicht ganz unbekannt sein dürfte.

In dem Namen dieses erhabenen Fürsten, an dessen Seite ich es gesehen, wie wenig Wert das Leben des adelichsten Geschlechtes ohne Ruhm hat, wollen sie mir Herr General die Sicherheit meiner Person versprechen, wenn ich ihnen Zamość und die darin befindliche Garnison übergebe.

Wir wollen sehen, für wen das Schicksal entscheidet. Ich habe die Ehre Herr General sie achtungsvoll zu versichern, sie bekommen Zamość nicht von.

Pulszki. ”. Viz Ibidem, s. 40-41.

⁴⁵² [autor neuveden]. *Rys historyczny Kampanii odbytej w roku 1809 w Księstwie Warszawskim pod dowództwem Księcia Józefa Poniatowskiego*. Kraków: Księgarnia J. K. Żupańskiego i K. J. Heumanna, 1889, s. 60-61.

⁴⁵³ WIŚNIEWSKI, Stanisław. W dobie wojen napoleńskich. In: *Zamość z przeszłości twierdzy i miasta*. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1980. ISBN 83-222-0046-3, s. 119.

⁴⁵⁴ KIPA, *Pod Zamościem ...*, op. cit., s. 41.

⁴⁵⁵ *Rys historyczny Kampanii...*, op. cit., s. 62.

Polská vojska zanedlouho pronikla do pevnosti. Během útoku byl zraněn a okraden velitel Pulszky a mimo jiné mu byl ukraden kříž Vojenského řádu Marie Terezie.⁴⁵⁶ Následující den po dobytí pevnosti dorazil na místo činu i sám kníže Poniatowski.⁴⁵⁷ Nabídl Pulszkyemu pomoc, ale ten stál pouze o návrat ztraceného kříže. Po odjezdu Poniatowského z města, Pulszky obdržel palaš⁴⁵⁸ s dopisem:

Hlavní Kvartera v Zámosti

22. května 1809

Panu baronu Pulskému plukovníkovi ženijnímu.

Pane Plukovníku!

Ve snaze učinit spravedlivosti zadostiučinění, považuji sobě za potěšení Vám předat na důkaz tohoto meč, jakožto svědectví, že jste s ním dobře zacházel při obraně sobě svěřené pozice.

Přijměte, Pane Plukovníku, ujištění o mé velké úctě.

Generál divize

Vrchní Velitel Polské Armády

Józef Kníže Poniatowski⁴⁵⁹

Velitel Pulszky byl následně po svém zajetí vyslán společně s dalšími zajatci do Varšavy, odkud se posléze díky výměně zajatců mohl vrátit zpět k rakouské armádě.⁴⁶⁰ Vévodství varšavské z této útočné akce získalo celkem 2 500 zajatců, 46 děl společně se zásobami munice, výbornou tvrz a mimo jiné i milion zlotých.⁴⁶¹

⁴⁵⁶ KIPA, *Pod Zamościem ...*, op. cit., s. 42.

⁴⁵⁷ *Rys historyczny Kampanii...*, op. cit., s. 63.

⁴⁵⁸ Palaš – sečná zbraň s rovnou čepelí plní funkci meče. Viz WAGNER, Eduard. *Zbraně sečné a bodné*. Praha: Aventinum, 2004. ISBN 80-86858-03-0, s. 21.

⁴⁵⁹ „*Au quartier général à Zamość le 22-me mai 1809*

*A monsieur le baron de Pulski colonel du génie
Monsieur le colonel!*

Amaint à rendre justice à la valeur, je me fais un plaisir d'en donner une preuve en vous laissant votre épée comme marque, que vous vous en étez bien servi pour la defense de la place qui vous en étez bien servi pour la defense de la place qui vous était confiée.

Recevez mr. le colonel l'assurance de ma considération très distinguée

Le général de division

Commandant en chef l'armée polonaise

Joseph Prince Poniatowski“ Viz KIPA, *Pod Zamościem ...*, op. cit., s. 42.

⁴⁶⁰ *Ibidem*, s. 43.

⁴⁶¹ CICHOWICZ, Augustyn. *Zdobycie Zamościa w roku 1809*. Warszawa: Saturn, 1920, s. 15.

Přestavby na počátku a v první polovině 19. století

Období Varšavského vévodství znamenalo pro pevnost další přestavbu a důkladnou rekonstrukci města. Přestavba a modernizace pevnosti probíhala pod dohledem generála Mallet-Malletského v letech 1811–1812.⁴⁶² Pro zlepšení, a především pro zvýšení obranyschopnosti pevnosti nechal na čelech jednotlivých bastionů připravit místo pro 3–5 děl a pro boční obranu dodání až dalších dvou děl na jednotlivé boční strany tvrze.⁴⁶³ Plány pro zlepšení opevnění byly mnohokrát přepracovávány, některé vážné chyby odhalili až v Paříži, kdy následně navrhli nový způsob řešení. Jednalo se například o chyby typu nedostatečné ochrany nově plánovaných děl na bastionech.⁴⁶⁴ Na přestavbách se podílelo až 2 000 mužů a nejednalo se pouze o vojáky, místní obyvatelstvo, ale také o vězně.⁴⁶⁵

Další výraznou změnou prošlo vedení cest okolo pevnosti. Původní, staré cesty dostaly nový směr, tak aby do pevnosti vedla cesta přes mosty vycházející z ravelinů.⁴⁶⁶ Nejvíce se tedy tato změna směru dotkla hlavních cest vedoucích do Lvova a Lublinu.⁴⁶⁷

Tyto změny uvnitř města, společně s navýšením posádky pevnosti znepokojovaly *ordynata* Stanislava Zamojského. 27. října 1810 se tak rozhodl poslat dopis saskému králi Fridrichu Augustovi, v němž si stěžoval na velkou vojenskou posádku, její působení na dosavadní život ve městě, zabírání majetku, budov jako byl palác, Akademie a v závěru vyjádřil naději, že zabírání osobních majetků skončí a také, že doufá v dostatečně spravedlivou náhradu pro své obyvatele⁴⁶⁸:

„[...] mnoho bohatých měšťanů, kupců a řemeslníků se stěhuje a stěhovat nepřestanou [...] pozemky předměstských obyvatel jsou zabírány, domy rozebírány, a to bez jakékoliv náhrady jejich majitelům [...]. [Zamojský doufá, že] Vláda už dál nechce zabírat další soukromé majetky pro potřeby společné.“⁴⁶⁹

⁴⁶² Twierdza Zamość – úvodní video při prohlídce Muzeum Fortyfikacji i Broni, ul. Zamkowa 2, Zamość. Dne 28. 8. 2019.

⁴⁶³ HERBST – ZACHWATOWICZ, *Twierdza Zamość*, op. cit., s. 66.

⁴⁶⁴ Ibidem, s. 70.

⁴⁶⁵ WIŚNIEWSKI, *W dobie wojen...*, op. cit., s. 130.

⁴⁶⁶ „RAVELIN – většinou trojúhelníková samostatná pevnůstka v příkopu, která mohla být případně opatřena také boky, jež tvořila vnější linii obrany. U bastionových pevností byl ravelin nejčastěji předsunut před kurtinu, resp. kleště, mnohdy jím procházela vstupní komunikace.“ Viz KUPKA, Vladimír. *Pevnosti a opevnění v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. 2. vyd. Praha: Libri, 2002. ISBN 80-7277-096-9, s. 502.

⁴⁶⁷ HERBST – ZACHWATOWICZ, *Twierdza Zamość*, op. cit., s. 70.

⁴⁶⁸ ĆWIK, Władysław. Zmiana charakteru miasta. In: *Zamość i zamojszczyzna w dziejach i kulturze polskiej*. Zamość: Zamojskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1969, s. 219.

⁴⁶⁹ „[...] wielu majątnych obywateli, kupców i rzemieślników wynosi się i wynosić się nie przestają [...] place przedmieszczan są zabierane, domy rozbierane, a to bez żadnego wynagrodzenia właścicielom [...] Rząd nie zechce dłużej na użytek powszechny prywatnej zatrzymywać własności.“. Viz Ibidem.

Ministerium Spraw Wewnętrznych zřídilo komisi, která měla za úkol prověřit situaci ohledně zabírání a ničení domů a dalších ztrát způsobených občanům Zámostí za vojenskými účely.⁴⁷⁰ V lednu 1811 poslal Zamojský další dopis:

„... z města dědičného, přinášejícího značné zisky, bude přejmenováno na státní pevnost, zajišťující obranu Vévodství...“⁴⁷¹

Dále ho trápila otázka odškodnění, proto psal, že je nezbytné:

„...ocenění města se všemi hradbami, majetky a dědičnými příjmy...“⁴⁷²

Na základě tohoto druhého dopisu ministerstvo zřídilo ještě druhou komisi, která měla rozšířit okruhy zkoumání první komise. Obě komise začaly pracovat na jaře 1811 a do léta vypracovaly plán odškodnění. Mezitím však vznesli protest dva členové komise, kterým se některé částky zdály moc vysoké. Z důvodu neshod v komisi byla celá záležitost postoupena *Radzie Prefekturalnej departamentu lubelskiego*, o čemž byl Zamojský informován knížetem Jabłonowskim dopisem 28. října 1811. Po tomto dopise Zamojský neprodleně psal znovu králi Fridrichu Augustovi⁴⁷³:

„Koneckonců každý musí vědět, jaký smutný vliv musí mít přeměna z obchodního města, jakým bylo Zámostí, ležícího uprostřed mých majetků, na pevnost. Nicméně toho nelitují a považují se za šťastlivce, pokud takováto velká oběť z mé strany může přinést očekávaný užitek v zabezpečení hranic země...“⁴⁷⁴

Oficiální nabídku od krále Fridricha Augusta obdržel Zamojský v listopadu 1811, kdy mu za převod pevnosti Zámostí do majetku vlády byly nabídnuty jiné národní pozemky.⁴⁷⁵

⁴⁷⁰ ĆWIK, *Zmiana charakteru miasta*. op. cit., s. 220.

⁴⁷¹ „... z miasta dziedzicznego, przynoszącego znaczną intratę przemianowanym zostanie na twierdzę krajową, ubezpieczającą obronę Księstwa...” Viz NADZIEJA, *Jadwiga. Zamość 1813*. Warszawa: Bellona, 1994. ISBN 83-11-08203-0, s. 27.

⁴⁷² „... ocenianie miasta z wszystkimi murami, własnościami i dochodami dziedzica...” Viz Ibidem.

⁴⁷³ ĆWIK, *Zmiana charakteru miasta*, op. cit., s. 220.

⁴⁷⁴ „Wszak każdemu wiadomo jaki smutny wpływ mieć musi przemiana w twierdzę leżącego w środku moich dóbr miasta handlowego jakim był Zamość. Lecz nie użalam się na to i owszem, sądzę się być szczęśliwym, jeżeli taka znaczna ofiara z mojej strony przynieść może spodziewana korzyść w ubezpieczeniu granic kraju...” Viz NADZIEJA, *Zamość 1813*, op. cit., s. 28.

⁴⁷⁵ ĆWIK, *Zamość pod zaborami*, op. cit., s. 136.

Celá záležitost s odškodněním se však táhla po další roky a finální rozhodnutí padlo až 11. prosince 1820, kdy dohodu podepsal car Alexandr I. Zamojský dostal odškodnění ve výši 3 426 171 zlotých 11 grošů.⁴⁷⁶ Oficiální převod pevnosti vládě znamenal další úpadek v rozvoji města a po vídeňském kongresu nařídil car Alexandr další vylepšení pevnosti, jelikož vztahy Ruska s Rakouskem nebyly příliš vřelé.⁴⁷⁷

Co se týkalo podpory Napoleona ve fázi přestavby pevnosti, tak bohužel pro Zámostí vkládal ve svých útočných plánech na Rusko více nadějí do tvrze Modlin, která patřila do velkého obranného komplexu společně s pevnostmi Praga a Serock. V roce 1811 se vyjádřil k Zámostí takto:

„Neznám tvrz Zámostí. Pokud se může bránit, je potřeba ji vyzbrojit a zaopatřit na 6 měsíců a umístit tam co nejslabší posádku; ale kdyby se nedokázala bránit dostatečně dlouho, aby jí bylo možné přijít na pomoc, bylo by vhodné z ní přemístit dělostřelectvo do Varšavy a ji vyhodit do povětří. Ta tvrz se nachází až za operační linii okruhu. Jelikož ta země tam nám je nakloněna, malá pevnost tam není moc potřeba.“⁴⁷⁸

Napoleon se Zámostím nakonec ve svých plánech počítal, dokonce urgoval dokončení opevnění a náležité vyzbrojení.⁴⁷⁹ Nicméně například při přidělování jednotek do jednotlivých pevností na jaře 1812, nechal do Zámostí poslat pouze jeden pluk, zatímco do Modlinu pět, do Prahy tři a do Toruně dva.⁴⁸⁰

K přestavbám města ze začátku 19. století je třeba zmínit i jeden projekt, ačkoliv nebyl nakonec uskutečněn. Józef Maksymilian Ossoliński shromáždil ve Vídni sbírku přibližně 30 000 svazků a výtisků knih různých odvětví. Tyto knihy sbíral dlouhá léta a hledal pro ně vhodné umístění, hlavně řešil otázku, co se s jeho sbírkou bude dít po jeho smrti. Nakonec došel k názoru, že ideálním místem pro jeho dílo by mohlo být Zámostí a připojení jeho

⁴⁷⁶ ĆWIK, *Zmiana charakteru miasta*, op. cit., s. 224-225.

⁴⁷⁷ NADZIEJA, *Zamość 1813*, op. cit., s. 31.

⁴⁷⁸ „Nie znam twierdzy Zamość. Jeżeli może się bronić, trzeba ją uzbroić, zaopatrzyć na 6 miesięcy i umieścić tam o ile możliwości najslabszy garnizon; lecz gdyby nie była w stanie bronić się dość długo, aby można było przyjąć jej na pomoc, byłoby słusznym przeniesieć z niej artylerię do Warszawy i wysadzić ją [twierdzę] w powietrze. Twierdza ta jest poza obrębem linii działań. Ponieważ kraj jest nam przychylny, mała forteca jest tam mało potrzebna.“ Viz WIŚNIEWSKI, *W dobie wojen...*, op. cit., s. 131-132.

⁴⁷⁹ HERBST – ZACHWATOWICZ, *Twierdza Zamość*, op. cit., s. 71.

⁴⁸⁰ WIŚNIEWSKI, *W dobie wojen...*, op. cit., s. 132.

sbírky ke knihám z bývalé Akademie. Napsal tedy dopis Adamu Czartoryskému (tchánovi Stanislava Zamojského, tehdejšího *ordynata*) v červnu roku 1803⁴⁸¹:

*Pokud bych ze své knihovny vytvořil veřejný fond, spadal by pod správu vlády, a tím pádem i změnám, a mohla by se pro zemi ztratit. Pokud bych fondem pověřil někoho ze svých příbuzných, v případě snížení jeho jmění by se tak mohla knihovna ocitnout v nebezpečí; rád bych ji tedy pro uchování pro národ nějakým způsobem uložil do depozitu Ordynátů Zamojských tak, aby nikdy nebyla vládním majetkem; a že Ordynáti nikdy nebudou ve stavu, kdy by o ní mohli přijít; a že rovněž moje jméno mělo nějakou spojitost se Zakladatelem Ordynace Janem Zamojským, jehož první ženou byla Ossolińská.*⁴⁸²

Adam Czartoryský byl v literárním a vědeckém světě uznávaným, proto výběr tohoto prostředníka. Zamojský neměl problém s umístěním sbírky Ossolińského v Zámostí, avšak nechtěl platit za její převoz. Jelikož se Zamojský stále zdržoval v Londýně, pro usnadnění vyjednávání byl v této věci jeho zástupcem Czartoryský. Komplikace však nastoupily u rakouských úřadů v Lublinu, kde měli problém s plnou mocí od Zamojského, která byla vyhotovena pouze ve francouzštině a latině, nikoliv v němčině. Její ověření tedy trvalo dva měsíce. Než došlo k vyhotovení finálního úředního aktu, byl Zamojský zpátky v zemi a v srpnu 1804 byl sepsán oficiální akt, jehož součástí bylo mimo jiné i to, že přestěhování knihovny do Zámostí zaplatí Zamojský. Dokument však ještě musel projít „nejvyšším potvrzením“ v rámci rakouské byrokratické správy. Záležitost se nadále táhla a v roce 1807 byl Zamojský vyzván ještě k doplnění další smlouvy s Ossolińským a poté v roce 1809 k doplnění Podmínek knihovny. Nakonec se tedy i z důvodu těchto úředních průtahů záležitost uzavřít nepodařilo a poté, co Zámostí přestalo spadat pod Rakousko, Ossolińský ztratil zájem o tuto lokaci. Přál si, aby jeho sbírky zůstaly v Haliči. Nakonec našel umístění pro své sbírky v roce 1817 ve Lvově, v nadaci Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.⁴⁸³

⁴⁸¹ HORODYSKI, Bogdan. Jak miało powstać Ossolineum w Zamościu. In: *Teka Zamojska: kwartalnik regionalny*. Rok I (V), 1938, Nr 2, s. 85-86.

⁴⁸² „Gdybym fundusz wcale publiczny zrobił z Biblioteki mojej, popadałoby dyspozycjom rządowym, a zatem odmianom, mogłaby być dla kraju stracona. Gdybym jej z funduszem któremu z moich krewnych powierzył, w czasie, za zdrobieniem jego sukcesów fortuny, tak Biblioteka mogłaby być w niebezpieczeństwie; radbym ją tedy dla zabezpieczenia dla narodu, niejako w depozyt oddać Ordynatom Zamojskim, iż tak nie byłaby własnością rządową; że Ordynaci nigdy nie będą w przypadku tracenja jej; że też moje imię miało jakiś związek z Fundatorem Ordynacji Janem Zamojskim, którego pierwsza żona była Ossolińska.” Viz HORODYSKI, *Jak miało powstać...*, op. cit., s. 86.

⁴⁸³ HORODYSKI, *Jak miało powstać...*, op. cit., s. 86-92.

Obléhání Zámostí 1813

O skutečnosti, že se se Zámostí jakožto s pevností počítalo, dokládá nejenom skutečnost, že tam Napoleon nechal vyslat jeden pluk, jak jsem zmiňovala již výše, ale také nechal do pevnosti převést zásoby potravin, krmiva a střelného prachu. Následně se s využitím tvrze počítalo v plánech pro ofenzivu na Volyni.⁴⁸⁴ Kolem Zámostí protáhly v roce 1812 rakouské armádní sbory vedené Schwarzenbergerem čítající 34 000 vojáků a 7. saský sbor vedený Reynerem o 17 000 mužích, jejichž úkolem bylo chránit pravé křídlo hlavní armády, táhnoucí na Rusko.⁴⁸⁵ Napoleon si dostatečně nepohlídal krytí hranic a v polovině července 1812 nechal nezabezpečenou jižní hranici, čehož využily dva ruské pluky vedené generálem Lambertem. Tehdy se Zámostí ocitlo ve vážném ohrožení. Jeden pluk směřoval na Hrubieszów a druhý na Krasnystaw. Generál Hauke, který byl v té době v Zámostí, se rozhodl jejich další postup zastavit, ačkoliv také neměl dostatek mužů. Nakonec žádná akce nebyla potřeba, protože si Rusové měli prověřit způsob obrany protivníka a sami se stáhli až za řeku Bug.⁴⁸⁶

V září 1812 došlo ke změně situace na Volyni, kdy Rusové získali převahu a jejich protivníci byli donuceni k ústupu.⁴⁸⁷ V říjnu se do Zámostí dostala část armády generála Kwaśniewského. Hlavní část ruské armády však nakonec táhla na jih, směrem na Berezynu.⁴⁸⁸

Válečná tažení roku 1812 Zámostí tedy spíše míjela. Pevnost však představovala jistý obranný bod, s nímž Rusové museli vždy počítat, tudíž si nemohli jen tak dovolit útoky hluboko na polské území.⁴⁸⁹

24. ledna 1813 dostal velitel tvrze Zámostí, generál Hauke, rozkaz od knížete Poniatowského (datovaný o dva dny dříve), aby připravil tvrz k obléhání. Bez prodlení bylo tedy vydáno nařízení k doplnění stavu zásob ve skladech, jelikož aktuální stav zásob byl dostačující jen pro posádku o 3000 mužích na dobu tří měsíců.⁴⁹⁰ V tomto ohledu byl stav poněkud dlouhodobě zanedbáván. Většina zásob byla získávána zabavováním od obyvatel, a to nejenom obiloviny, dobytek, vodka a další, ale například i tabák.⁴⁹¹

⁴⁸⁴ WIŚNIEWSKI, *W dobie wojen...*, op. cit., s. 133.

⁴⁸⁵ HERBST – ZACHWATOWICZ, *Twierdza Zamość*, op. cit., s. 71.

⁴⁸⁶ WIŚNIEWSKI, *W dobie wojen...*, op. cit., s. 133-134.

⁴⁸⁷ NADZIEJA, *Zamość 1813*, op. cit., s. 45-46.

⁴⁸⁸ HERBST – ZACHWATOWICZ, *Twierdza Zamość*, op. cit., s. 73.

⁴⁸⁹ NADZIEJA, *Zamość 1813*, op. cit., s. 32.

⁴⁹⁰ HAUKE, Maurycy. Dziennik obleżenia twierdzy Zamościa z roku 1813. In: *Spadek piśmienny po generale Maurycym hr. Hauke*. Warszawa: E. Wende, 1905, s. 169.

⁴⁹¹ WIŚNIEWSKI, *W dobie wojen...*, op. cit., s. 137.

Drobné útoky a potyčky probíhaly od 22. února.⁴⁹² 24. února nepřítel obsadil západní stranu ve vsích Siedliska a Płoskie. O dva dny později se kozákům podařilo podpálit cihelnu v Płoskiem. Dále následovalo již plnohodnotné obléhání Zámostí.⁴⁹³

28. února se v deníku velitele pevnosti objevuje informace od ruského dezertéra o stavu nepřátelských vojsk:

„28. Dorazil ruský dezertér z pluku Pesenského, který utekl z krčmy Wysokého. Jeho doznání souhlasí s dalšími zprávami, o nepřátelské armádě. Okolo Zámostí se má nacházet armáda o 4 000 pěšcích, 500 kozáků, 200 dragounů a 12 kusů děl. Dle dezertérova přiznání by se u ruského generála měl nacházet polský důstojník, který s generálem jezdí okolo Zámostí.

Celý den byl úplný klid.“⁴⁹⁴

Stav posádky pevnosti byl tehdy 4 000 lidí, z toho 3 000 pěchoty. Byli rozděleni do tří směn trvajících 24 hodin, kdy jedna směna vykonávala svěřené úkoly, druhá směna byla připravena v záloze a třetí směna odpočívala.⁴⁹⁵

V březnu probíhaly další útoky, ostřelování a přibližování Rusů k pevnosti. 28. března dostal Hauke dopis od ruského velitele generála Ratha s výzvou, aby se pevnost vzdala. Odpověď, jež se mu dostala, však byla zamítavá.⁴⁹⁶ Dokonce, ačkoliv to nebyla pravda, Hauke napsal:

„Mám skvělou posádku, početné a dobré dělostřelectvo, spoustu munice a potravin a budu se bránit do konce.“⁴⁹⁷

⁴⁹² JASTRZEBSKI, Jan. Obrona Zamościa w r. 1813. In: *Przegląd Wojskowo-Techniczny*. R. 8, t. 15, z. 1. Warszawa: Drukarnia Ministerstwa Spraw Wojskowych, 1934, s. 30.

⁴⁹³ NADZIEJA, *Zamość 1813*, op. cit., s. 79-80.

⁴⁹⁴ „28-go. Przybył dziś dezertér Rossyjski z półku Pesenskiego, który uciekł z pod karczmy Wysokiego. Wyznanie jego zgadza się z innemi wiadomościami, odbieranemi o Wojsku Nieprzyjacielskim. Wokoło Zamościa znajdujące się wojsko wynosi 4 000 piechoty, 500 kozaków, 200 dragonów i 12 sztuk armat. Przy Generale Rossyjskim, jak dezertér wyznaje, ma się znajdować oficer Polski, który z tymże Generałem jeździ wokoło Zamościa.

Przez cały dzień zupełnie było spokojnie.“ Viz HAUKE, *Dziennik oblężenia twierdzy...*, op. cit., s. 176.

⁴⁹⁵ EILE, Henryk. *Dzieje administracji w wojsku Księstwa Warszawskiego. Oblężenie Zamościa w 1813 roku*. Zamość: nakł. Ziemia Zamojska, 1927, s. 21.

⁴⁹⁶ HAUKE, *Dziennik oblężenia twierdzy...*, op. cit., s. 176-193.

⁴⁹⁷ „Posiadam wspaniałą załogę, liczną i dobrą artylerję, dużo amunicji i żywności i będę się bronił do ostateczności.“ Viz JASTRZEBSKI, *Obrona Zamościa w r. 1813*, op. cit., s. 34.

26. dubna poslal generál Rath Haukemu dva dopisy. První, v němž navrhuje pozastavení střelb, aby bylo možné posbírat raněné vojáky, a druhý dopis, aby se vzdal a tvrz vydal. Hauke souhlasil s pauzou k zajištění raněných, a na druhý dopis nezareagoval písemně, nýbrž vysláním útočné skupinky následujícího dne okolo 18 hodiny Lubelskou bránou, naproti přibližujícímu se nepříteli.⁴⁹⁸ Výsledky tohoto výpadu byly víceméně pozitivní. Na straně nepřítelů padlo na 200 mužů a necelých 150 dalších bylo zajato. Na druhé straně padlo 22 mužů a 74 jich bylo raněno. Rusové tedy došli k závěru, že není vhodné se zdržovat v bezprostřední blízkosti pevnosti a vzdálili se natolik, aby nebylo možné opakovat takový nečekaný útok z obléhaného města.⁴⁹⁹ Situace uvnitř opevnění začínala být také napjatá z hlediska různých chorob. Nejvíce rozšířené byly kurděje.⁵⁰⁰ Velitel tvrže Hauke si 1. dubna do diáře napsal následující řádky o zdravotním stavu posádky:

*„Počet nemocných v lazaretech se nesnižuje, stále máme okolo 600 nemocných a stejně tolik zotavovaných z oddílů, kteří nemohou vykonávat službu. Smrtelnost je značná, 8 až 10 jich denně umírá.“*⁵⁰¹

Během května a v první polovině června převládal spíše klid, jenž byl narušován jen minimálně. 12. června dorazil císařský posel s informací o uzavření dočasného příměří – složení zbraní až do 20. července.⁵⁰² Později bylo toto příměří prodlouženo až do 16. srpna. Během tohoto období byl generál Rath povinen pevnost zásobovat, a to na pět dní dopředu, což však nedělal. Od 16. července přestal zásobovat úplně.⁵⁰³ Mezitím se obránci tvrže snažili získat dostatek sena a plodin z vymezeného území nikoho, dále zprovoznili například pivovar, mlýn, výrobu mýdla a také mincovnu.⁵⁰⁴

Důvodem, jenž vedl, k založení mincovny byl nedostatek peněz k zabezpečení chodu pevnosti. Materiál, tedy stříbro k ražbě mincí, bylo získáno z méně hodnotných předmětů ze zrušeného františkánského kláštera, a měď získali roztavením původních rakouských 6 grošových mincí. V době obléhání Zámostí byly raženy mince o dvou hodnotách. První z nich byla měděná mince v hodnotě 6 grošů, jež nesla na reversu text *PIENIĄDZ W OBLEŻENIU*

⁴⁹⁸ HAUKE, *Dziennik obleżenia twierdzy...*, op. cit., s. 205-206.

⁴⁹⁹ HERBST – ZACHWATOWICZ, *Twierdza Zamość*, op. cit., s. 81.

⁵⁰⁰ WIŚNIEWSKI, *W dobie wojen...*, op. cit., s. 144.

⁵⁰¹ „Liczba chorych w lazaretach nie zmniejsza się, zawsze mamy około 600 chorych, i tyłuż rekonwalescentów w kompaniach, - którzy służby pełnić nie mogą. Śmiertelność znaczna, 8-u do 10-u dziennie umiera.” Viz HAUKE, *Dziennik obleżenia twierdzy...*, op. cit., s. 194.

⁵⁰² EILE, *Dzieje administracji...*, op. cit., s. 22-23

⁵⁰³ JASTRZEBSKI, *Obrona Zamościa w r. 1813*, op. cit., s. 36-37.

⁵⁰⁴ WIŚNIEWSKI, *W dobie wojen...*, op. cit., s. 147.

ZAMOŚCIA 1813 [Peníz z obležení Zámostí 1813] a na aversu 6 GROSZY a okolo BOŻE DOPOMÓŻ WIERNYM OYCZYZNIE [6 grošů a Bože pomáhej věrným vlasti]. Druhou mincí byly ze stříbra odlívané 2 zloté s reversním textem MONETA W OBLEŻENIU ZAMOŚCIA 1813 [Mince z obléhání Zámostí 1813] a text na aversu byl stejný, jako v případě 6 grošů, pouze byla uvedena jiná hodnota, tedy: 2 ZŁOTE 1813 a okolo text BOŻE DOPOMÓŻ WIERNYM OYCZYZNIE [6 grošů a Bože pomáhej věrným vlasti].⁵⁰⁵

Od začátku července se v rámci boje s kurdějemi vydal rozkaz, aby byla poddůstojníkům a vojínům přidělována dvojitá porce vodky, a to každý pátý den v měsíci (tj. 5., 10., 15., 20., 25., 30.). Navíc dostávali také přiděly tabáku, protože se věřilo, že také pomůže s prevencí tohoto onemocnění a mimo jiné také proto, že nebyl dostatek peněz na výplatu jejich žoldu.⁵⁰⁶

Opakované nedostatečné zásobení ruskými vojsky však mělo za následek výrazné zhoršení zdravotního stavu posádky, znovu se významně rozšířily kurděje a počet nemocných v lazaretu byl 595 a zemřelých 148.⁵⁰⁷

„31. [srpna]

[...]

Kurděje se nesmírně rozmohly v garnizoně, několik desítek nemocných v oddílech, je jich přes 600, v lazaretě 595. Úmrtnost je značná. [...] Ztráty v srpnu kvůli dezercím 23. V lazaretě zemřelo 148.”⁵⁰⁸

Další boje byly obnoveny v menší míře na začátku září, ale převážně se jednalo o akce buď jedné, nebo druhé strany. Následně pak na začátku října 6. a 7. obnovilo obléhající vojsko svou palebnou činnost.⁵⁰⁹

Hauke se snažil udržet posádku v bojovné náladě a snažil se ji povzbudit, mimo jiné například rozkazem ze dne 22. září:

„Denní rozkaz

22. září

⁵⁰⁵ RUTKOWSKI, Mieczysław. *Monety bite w czasie obleżenia Zamościa w 1813 r.* Zamość: Zygmunt Pomarański i Spółka, 1918, s. 4-5, 7-8.

⁵⁰⁶ NADZIEJA, *Zamość 1813*, op. cit., s. 107.

⁵⁰⁷ HAUKE, *Dziennik obleżenia twierdzy...*, op. cit., s. 242.

⁵⁰⁸ „31-go [sierpnia] [...] Szkorbut niezmiernie rozszerzył się w Ganzonie, prócz kilkuset chorych w kompaniach, mamy przeszło 600; w Lazarecie 595. Śmiertelność znaczna. [...] Strata w Sierpniu przez dezercję 23. W lazarecie umarło 148.“. Viz HAUKE, *Dziennik obleżenia twierdzy...*, op. cit., s. 242.

⁵⁰⁹ EILE, *Dzieje administracji...*, op. cit., s. 24-25.

Vojáci! Je Vám známé, že Nej. Císař Napoleon vyhlásil válku Rakousku. Učinil tak, aby odstranil všechny překážky k trvalému míru.

Nepřítel se sám přiznává, že po porážce musel uprchnout do Čech. [...]

Když armáda nesla přátelské jméno, a po nepřátelsku zacházela s obyvateli, hodně jste trpěli. Nemoci vás trápí, ale ať Vás neopouští naděje. Buďte vytrvalí. Který z vás by chtěl přijít o sladké ovoce své práce? Kdo by se chtěl vzdát slávy, která ho čeká? ... Podívejte se na své důstojníky, sdílejí s Vámi stejné potíže, nedostatky i nebezpečí, – ne, vás by to nemělo rozdělit. Brzy bude buďto uzavřen mír, anebo nám na záchranu přijde Napoleonovo vítězství.“⁵¹⁰

Stav posádky pevnosti se nadále každým měsícem zmenšoval. V září zemřelo 346 lidí, v říjnu to bylo již 452 a stále se jednalo především o oběti kurdějí.⁵¹¹ V listopadu byl stav uvnitř tvrze natolik žalostný, že chléb, který se do té doby pekl ze směsi žitné, ječmenné a ovesné mouky, byl nově pečen ze směsi mouky a otrub. Byl akutní nedostatek léků a nově se vojáci uchylovali k požívání všemožných zvířat:⁵¹²

„Vojáci zabíjejí psy, z nichž si sádlem potírají ty části těla, které mají napadené kurdějemi a očekávají od toho úlevu. Kočky, krysy, myši, vrány, a i dokonce psí maso jedí.“⁵¹³

Generál Hauke se nevzdával a snažil se udržet posádku namotivovanou k obraně pevnosti, avšak generál Rath mu posílal různé noviny, v nichž přesvědčoval o opačné situaci ba až beznadějnosti a nesmyslnosti dalšího udržování obranných pozic v tvrzi. Hauke byl i přesto rozhodnutý vydržet, jak nejdéle to bude možné, a čekal na rozkazy od saského krále a

⁵¹⁰ „Rozkaz Dzienny

22 Września

Żołnierze! Wiadomem Wam jest, że Naj. Cesarz Napoleon wydał Austrii Wojnę. Uczynił On to dla usunięcia wszelkich przeszkód do trwałego pokoju.

Nieprzyjaciel sam się przyznaje, że odniósłszy klęski, do Czech schronić się musiał. [...]

Kiedy Wojsko Imię Przyjacielskiego nosiło, a po nieprzyjacielsku się z mieszkańcami obchodziło, ucierpiełście wiele. Choroby was dręczą, lecz niech was nadzieja nieopuszcza. Bądźcie wytrwałymi. Któryżby z was chciał utracić słodki owoc swej pracy? Który wyrzec się chce chwały, jaka go czeka?... Zapatrujcie się na Waszych Oficerów, zarówno z Wami dzielą trudy, niedostatek i niebezpieczeństwa, - nie was rozłączyć nie powinno. Wkrótce albo pokój będzie zawarty, albo też zwyciężkie Napoleona na odsiecz nam przybędą.“ Viz HAUKE, Dziennik obleżenia twierdzy..., op. cit., s. 324.

⁵¹¹ JASTRZEBSKI, *Obrona Zamościa w r. 1813*, op. cit., s. 38.

⁵¹² HAUKE, *Dziennik obleżenia twierdzy...*, op. cit., s. 256-257.

⁵¹³ „Żołnierze zabijają psy, z których tłustością smarują sobie części ciała szkorbutem dotknięte, spodziewając się ztąd ulgi. Koty, szczury, myszy, wrony, nawet psie mięso zjadają.“ Viz HAUKE, *Dziennik obleżenia twierdzy...*, op. cit., s. 257.

vévody varšavského Fridricha Augusta, jak má dále postupovat, jelikož se v novinách dočetl informaci, a do deníku si ji zapsal 17. listopadu, že⁵¹⁴:

„[...] Noviny píší, že císař Napoleon udělil saskému králi svobodu odstoupit od smlouvy s Francií, očekává, že brzy obdrží rozkazy od svých nadřízených. [...].“⁵¹⁵

Generál Rath se snažil využít Napoleonovu prohru v bitvě u Lipska ze dne 19. října ve svůj prospěch a znovu naléhal na Haukeho a snažil se ho tak přimět k opětovnému vyjednávání o podmínkách kapitulace: když vlastně přišel o svého nadřízeného, tak mu nemá kdo podat nové rozkazy.⁵¹⁶ Saský král byl zajat, a tak Haukemu nezbylo nic jiného, než 19. listopadu svolat Radu obrany pevnosti k diskuzi o dalším osudu jejich posláni.⁵¹⁷

Na základě vyjednaných podmínek kapitulace v 11 hodin dne 25. listopadu 1813 opustila posádka své pozice uvnitř pevnosti a vydala se Lvovskou bránou do válečného zajetí svého nepřítele.⁵¹⁸ Kapitulace se nedožilo téměř 1500 vojáků a osob, z nichž převážná většina padla za oběť ne „válečným“ zraněním, nýbrž různým nemocem.⁵¹⁹

Práce na opevnění se dokončovaly ještě po roce 1831. V roce 1821 došlo k dohodě ohledně majetků Zamojských a rod se rozhodl vyměnit město za státní majetek. Statut soukromého města do onoho okamžiku změny 30. ledna 1821 znamenal, že všichni obyvatelé města, ať už starosta či obyčejní měšťané, měli právo být považováni za rovnoprávné partnery v záležitostech týkajících se Zámostí. Toto rozhodnutí mělo velice významný vliv na budoucí rozhodovací pravomoci, jelikož hlavní slovo získala armáda. Následný proces přeměny města v město-pevnost a vězení je znamením toho, že byly upřednostněny politické zájmy společně s vojenskými nad zájmy města jako takového. Zámostí se ocitlo na pomezí Ruského impéria a Polského království, což bylo rozhodující pro jeho přeměny, jež ho čekaly.⁵²⁰

Již dříve byla přenesena správa rodového majetku do Zwierzyńca, a rezidence Zamojských do Klemensowa. Zámostí se stalo převážně souborem kasáren a vězením, jež

⁵¹⁴ WIŚNIEWSKI, *W dobie wojen...*, op. cit., s. 153

⁵¹⁵ „[...] *Gazety głoszą, że Cesarz Napoleon dał wolność Królowi Saskiemu odłączyć się od Przymierza z Francją, spodziewa się odebrać wkrótce rozkazy od swoich przełożonych. [...].“* Viz HAUKE, *Dziennik oblężenia twierdzy...*, op. cit., s. 261.

⁵¹⁶ WIŚNIEWSKI, *W dobie wojen...*, op. cit., s. 153.

⁵¹⁷ EILE, *Dzieje administracji...*, op. cit., s. 26.

⁵¹⁸ JASTRZEBSKI, *Obrona Zamościa w r. 1813*, op. cit., s. 39.

⁵¹⁹ WIŚNIEWSKI, *W dobie wojen...*, op. cit., s. 159.

⁵²⁰ FEDUSZKA, Jacek. *Zamość w królestwie kongresowym mieszkancy miasta-twierdzy a władze wojskowe i cywilne*. In: *Z archiwalnych pólek*, Muzeum Zamojskie, s. 27-28. Dostupné online: URL: < <http://zamosc.ap.gov.pl/images/pliki/archiwariusz/2007/Arch603-Feduszka.pdf>>.

poskytovalo pracovní sílu pro práce na opevnění. Město se tak stalo článkem v linii obranného systému na rusko-rakouské hranici mezi Vislou a Bugem. Na vzdálenost 1 200 a 2 400 metrů na dostřel děl byly vymezeny pevnostní linie. Uvnitř vnitřní linie byly odstraněny veškeré budovy a zůstaly pouze hřbitovy. Za linií 1 200 metrů byly navrženy nové městské části – podél Iwovské cesty *Nowa Osada* a *Przedmieście Lubelskie*. Víška Janowice byla přesunuta na druhý břeh Łabuńki.⁵²¹

Nově nastolenou vojenskou atmosféru umocňovaly silné správní královské a vojenské úřady. Další specifikou roli sehrál osobní dohled velitele armády Polského království, velkoknížete Konstantina Pavloviče.⁵²² Pod jeho kompetence spadala také varšavská *Komisja Rządowa Wojny* i ústředí dalších královských pevností – Modlin a Zámostí. Ze Zámostí byly odstraněny veškeré civilní úřady. *Urząd Komisarza* zámostské oblasti sídlil v Janowie Lubelskim (v té době patřící do ordynacjí zamojské), od roku 1822 *Sąd Pokoju* sídlil v sousedním Szczebrzeszynie, a v Janowě Lubelském *Sąd Policji Poprawczej*.⁵²³ Stejně tak od roku 1822 byly z města přesídleny i ostatní zbývající městské úřady včetně městské rady a starosta tak sídlil na nově vzniklém předměstí *Nowa Osada*. „Opuštěné“ budovy ve městě tak přišly o svůj původní význam a byly přestavěny pro vojenské účely.⁵²⁴ Nové předměstí se tak stalo novým hospodářským, ekonomickým a výrobním centrem a vytvořilo tak novou městskou základnu za hradbami původních městských zdí.

Počet obyvatel (bez vojenské posádky) v období největších rekonstrukcí čítal přibližně 4700, což v porovnání s počtem 4065 obyvatel v roce 1810 není příliš velký nárůst. Nicméně po celé období zůstávala ekonomická situace obyvatel kolikrát i horší než v období před změnou charakteru města, ačkoliv nadále zůstaly zachovány výhody například typu neplacení nájemného. Další změnou související s transformací města na tvrz bylo celkové řízení města a rozhodování o jeho záležitostech. Rozhodující pravomoci zde měla armáda a zřídka kdy brala ohled na zájmy civilního obyvatelstva. S tím se pojí výrazný pokles úrovně vzdělání a až v roce 1821 vznikla základní škola *Szkoła Elementarna*. Pokračování odkazu Akademických tradic Zámostí bylo udržováno pouze v sousedním Szczebrzeszynu.⁵²⁵

⁵²¹ HERBST, *Zamość*, op. cit., s. 28.

⁵²² КОНСТАНТИН ПАВЛОВИЧ РОМАНОВ – bratr dvou polských králů a ruských imperátorů Alexandra I. Pavloviče a Mikuláše I. Pavloviče. [zdroj online: Maya Kucherskaya, Higher School of Economics, Moscow. *Deviant behavior of Grand Duke Constantine Pavlovich as the trigger of his success and failure (on materials of Russian and Polish literatures)*, [cit. 2020-03-15].

URL:< <<http://www.aatsee1.org/100111/pdf/program/2004/abstracts/kucherskaya.htm>>.

⁵²³ FEDUSZKA, *Zamość w królestwie...*, op. cit., s. 28.

⁵²⁴ PAWLICKI, *Kamienice mieszczańskie...*, op. cit., s. 147.

⁵²⁵ FEDUSZKA, *Zamość w królestwie...*, op. cit., s. 34.

Po přetvoření města v pevnost vznikl nedostatek místa pro lidi uvnitř pevnosti, a to mělo za důsledek rozvoj nových předměstí. Proto bylo nejbližší okolí pevnosti rozděleno do dvou okruhů. 1. okruh zaujímal prostor od pevnosti do vzdálenosti 1 200 metrů a 2. okruh od 1 200 metrů do 2 400 metrů vzdálenosti od pevnosti. Důvod k vytvoření těchto dvou okruhů byl prostý, jak se jí mnohokrát v historii ukázalo, že zničení zástavby v nejbližším sousedství pevnosti je v případě obléhání nevyhnutelné, mělo se tímto opatřením předejít možnému opakovanému ničení staveb právě na tomto ohroženém území. Domy, které se nacházely v prvním okruhu musely být do dvou let rozebrány a přemístěny do druhého okruhu, na základě nařízení vydaného *Najwyższą Komisją Wojskową* v roce 1815 a o rok později doplněné *Namiestnikiem Królestwa*.⁵²⁶

Jedním takovýmto předměstím je už výše jmenovaná *Nowa Osada*, které bylo naplánováno v roce 1822 podle vzoru starého města, tedy jako šachovnicové pole. Konkrétní lokaci tohoto předměstí byl prostor podél hlavní cesty do Lvova. Tato silnice tvořila kratší symetrickou osu širokého obdélníku náměstí (100 x 150 metrů). Kolmo na ni navazuje stejně široká cesta *hrubieszowska* tvořící druhou osu. Z rohů náměstí pak vycházejí vedlejší ulice.⁵²⁷ Toto předměstí vzniklo na základě plánů Malleta-Maletského. K vybudování kompletních dalších předměstí však nedošlo.⁵²⁸

Základním prvkem hlavního náměstí *Nowej Osady* jsou široké, přibližně 15metrové parcely určené pro pětiosé domy (5x5) x (4x4). Předměstí se nacházelo ve vnější zóně pevnostní hranice (2 400 metrů) a bylo tvořeno dřevěnými stavbami, inspirované vzory domů v sousedních městech. Tato zástavba se stála až do první světové války, dodnes se z ní dochoval jen jeden *dom podcieniowy*.⁵²⁹ Díky svému vyprojektování mohlo toto předměstí plnit víceméně samostatnou úlohu městské části, jelikož disponovalo centrálním náměstím a celkově dispozice této lokality soustřeďovala či poskytovala možnosti pro život právě v rámci čtvrti – uvnitř sebe.⁵³⁰

Za účelem vytvoření jednotného pevnostního charakteru města byly téměř všechny monumentální stavby přestavěny, a tím získaly všední klasicistní výzdobu.⁵³¹ Obětí této vášně se stal palác, jenž byl proměněn ve vojenskou nemocnici zvýšením druhého patra, zrušením

⁵²⁶ SROCZYŃSKA, Bogumiła. Rozplanowanie i zabudowa Zamościa w okresie Królestwa Kongresowego. In: *Zamość miasto idealne. Studia z dziejów rozwoju przestrzennego i architektury*. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1980. ISBN 83-222-0125-7, s. 144-145.

⁵²⁷ HERBST, *Zamość*, op. cit., s. 31.

⁵²⁸ PAWLICKI, *Kamienice mieszczańskie...*, op. cit., s. 66.

⁵²⁹ HERBST, *Zamość*, op. cit., s. 32.

⁵³⁰ PAWLICKI, *Kamienice mieszczańskie...*, op. cit., s. 66.

⁵³¹ HERBST, *Zamość*, op. cit., s. 30.

původních dispozic a zjednodušením původní mansardové střechy.⁵³² Dále radnice, jež přišla o svou atiku, kolegiáta již neměla svůj renesanční štít, bývalý františkánský kostel byl proměněn v kasárna a na konci 19. století přišel o svůj honosný štít. Podobně dopadly i měšťanské domy – během 19. století byly také zbaveny atik.⁵³³

S tím, jak se přeměňoval charakter města na tvrz, ukázalo se, že problémem v této nové úloze města jsou týdenní trhy i dvakrát ročně pořádaný jarmark. Tyto trhy způsobovaly kolizi s novým úmyslem využívání města. S možným náhradním řešením pro zachování konání těchto akcí přišla v prosinci 1820 *Komisja Rządowa Wojny*, jež navrhovala přemístění jarmarků na Lvovské předměstí. K tomuto návrhu se velice skepticky až odmítavě stavěla *Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu*, jejímž hlavním protiargumentem byla neohraničenost nového prostoru, což by zapříčinilo problémy s vybíráním poplatků a s tím spojené finanční ztráty. Novým řešením mělo být přesunutí jarmarků do jiného blízkého města, ale s tím zase nesouhlasila *Komisja Województwa Lubelskiego*. Tuto situaci nakonec vyřešil velkokníže Konstantin Pavlovič, když 4. srpna 1821 vyhlásil zákaz konání trhů uvnitř pevnosti. Trhy byly nakonec přesunuty do prostoru nazývaného *Rynek Świętokrzyżski* před Lvovskou bránou, a po měsíci od vyhlášky se zde konal první trh, přesně 10. září 1821.⁵³⁴

Další, již zmiňovanou, úlohou „nové“ pevnosti bylo její využití jako vězení. Po rozhodnutí vlády Království polského se ze Zámostí stalo v letech 1815–1830 druhé nejtěžší vězení pro politické a státní vězně. Těmi byli nejčastěji důstojníci a vojáci, odsouzení k těžkým trestům. Vězení bylo zřízeno v pevnostních kasematách⁵³⁵ a několika dalších městských objektech, například *Ratusz* se stal v roce 1817 *więzieniem warownym* pro osoby, jež se dopustily závažných trestních činů dle tehdejšího trestního zákonu Polského království. Vězňové se každý den museli účastnit prací na pevnosti.⁵³⁶ Jako odměnu za těžkou práci dostávali panáka vodky.⁵³⁷ Jedním ze známějších vězňů byl Walerian Łukasiński⁵³⁸,

⁵³² KOWALCZYK, *Zamość: Przewodnik*, op. cit., s. 55.

⁵³³ HERBST, *Zamość*, op. cit., s. 31.

⁵³⁴ ĆWIK, *Zmiana charakteru miasta*, op. cit., s. 225-226.

⁵³⁵ „KASEMATA – prostor bezpečný proti ostřelování, zpravidla klenutý, umístěný v podzemních i nadzemních pevnostních prvcích hradů, tvrzí, měst i všech druhů pevností. Bojová kasemata sloužila k umístění dělostřelecké nebo pěchotní výzbroje a byla za tímto účelem opatřena střelnami a dalším speciálním vybavením (odvod kouře). Skladové kasematy sloužily pro uložení zásob potravin a střeliva, zatímco kasematy ubytovací poskytovaly bezpečný úkryt a ubytování osádky.“ Viz KUPKA, *Pevnosti a opevnění...*, op. cit., s. 454-455.

⁵³⁶ FEDUSZKA, *Zamość w królestwie...*, op. cit., s. 31.

⁵³⁷ ĆWIK, Władysław. *Zamość więzieniem*. In: *Zamość z przeszłości twierdzy i miasta*. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1980. ISBN 83-222-0046-3, s. 185.

⁵³⁸ ĆWIK, *Zamość pod zaborami*, op. cit., s. 139.

spoluzakladatel Vlastenecké Společnosti [Towarzystwo Patryotyczne], jež si zadala za hlavní úkol opětovné sjednocení Polska.⁵³⁹ Do Zámostí byl převezen na počátku října 1824 a měl si odpykat čtyřletý trest těžkého vězení.⁵⁴⁰

Přestavba pevnosti z let 1816–1829 měla za úkol modernizovat stávající pevnostní prvky a zároveň rozšířit další ochranné prvky za obrannými zdmi. V prvním ochranném pásmu se neměla nacházet žádná zástavba, avšak byla udělena výjimka pro udržení hřbitova. V souvislosti s terénní úpravou došlo k propojení předměstí Lubelského a Lvovského novou cestou s názvem *Obwodowa* jež se vyhýbala tvrzi. Další změnou byla úprava vstupních objektů do tvrzi. Nová Lublinská brána vznikla v polovině kurtiny⁵⁴¹ a původní brány z 16. a 17. století byly zazděny. Nová Lvovská brána zase umožňovala spojení s městskou částí *Nowa Osada*. Jediná „původní“ stále používaná brána byla brána *Szczebrzeska*.⁵⁴² Ačkoliv *Szczebrzeska* brána zůstala na svém původním místě, dočkala se také tehdejších stavebních úprav a dodnes se dochovala právě v přestavěné formě z 20. let 19. století. Nejzásadnější změnou v jejím vzhledu byla úprava střechy, kdy brána přišla o svou ozdobnou střešní atiku.⁵⁴³

Co se týká budování nových vojenských staveb, uvnitř tvrze nebylo bohužel možné se vyhnout bourání původní zástavby. Řešením bylo vyplácení původních obyvatel, avšak nebylo také možné čekat příliš dlouho se zahájením prací. To je doloženo úryvkem dopisu generála Mallet-Malletského z roku 1822, jež byl adresován zámostskému městskému úřadu:

„Zostawszy zawiadomionym iż oszacowanie domów wewnątrz przy wałach Twierdzy leżących, niemniej wydziedziczenia tychże, już przyjętym i wynagrodzenie za nie przeznaczonym zostało, wzywam nieniejszym Urząd Muncypalny o danie rozkazu tychże domów właścicielom iżby w przeciągu dni 15 stu w celu rozebrania wspomnianych domów wyprowadzili się (...).“⁵⁴⁴

⁵³⁹ ŘEZNÍK, *Dějiny Polska...*, op. cit., s. 226.

⁵⁴⁰ ČWIK, *Zamość więzieniem*, op. cit., s. 186.

⁵⁴¹ „KURTINA – obecné označení spojovací hradby mezi dvěma prvky opevnění, například mezi věžemi, baštami, rondely či bationy.“ Viz KUPKA, *Pevnosti a opevnění...*, op. cit., s. 467.

⁵⁴² FEDUSZKA, *Zamość w królestwie...*, op. cit., s. 31.

⁵⁴³ KOWALCZYK, *Zamość: Przewodnik*, op. cit., s. 59.

⁵⁴⁴ FEDUSZKA, *Zamość w królestwie...*, op. cit., s. 31. Viz též Archiwum Państwowe Zamość, Magistrat, op. cit., sygn. 1 „Domy i place zajęte na rzecz Rządu 1821-1826”, k. 104 (Zamość 17 IV 1822), 119, 121, 168, 371, 445

Zahájení modernizačních prací na opevnění v jihovýchodní části si na jaře roku 1821 vyžádalo demolici 14 domů, na jejich místě měl vzniknout vnitřní ochranný val mezi bastiony č. V. a VI, VI a VII.⁵⁴⁵

Přestavbě dozoroval již zmíněný úřad *Inżynierii Wojskowej Twierdzy*, stejně tak měl za úkol dohled nad výkupem civilních/soukromých staveb, jež měly být následně buď využity pro armádní účely či zdemolovány. Rekonstrukce a výstavba nových objektů byla dokončována průběžně mezi lety 1826 až 1831. Domy, jež byly využívány armádou, byly například palác – tehdejší lazaret a ubytovna pro *Komendanta* – radnice, brána Szczebrzeská, budovy okolo paláce – posádkový lazaret, dělostřelecká kasárna, brána Lvovská, budova bývalé Akademie *Zamojskiej* jako dělostřelecká kasárna, brána Lubelská, budova bývalého duchovního semináře tzv. *Ordynanshaus*, klášter a kostel milosrdných panen – lazarety, budovy arménského presbytáře – kasárna.⁵⁴⁶ Mezi nově vystavěné budovy pak patřila například civilní nemocnice pro léčbu pohlavních chorob.⁵⁴⁷

Pevnost však nebyla vybavena pouze nezbytnými strohými vojenskými objekty „bez duše“. Na základě iniciativy podplukovníka Jodka byl nedaleko Szczebrzeské brány vybudován lázeňský komplex napájený minerální vodou z přírodního pramene.⁵⁴⁸ Komplex určený pro důstojníky a vojáky sestával z budovy oranžerie, samotného lázeňského domu, a i pítek minerální vody. Bohužel však v důsledku obléhání pevnosti během Listopadového povstání v roce 1831 neunikl zničení ani tento lázeňský komplex, v té době fungující pouhých pět let.⁵⁴⁹

V letech 1824–1826 byla zahrnuta do přestavby i kolegiáta. Přišla o svou bohatou vnitřní výzdobu a dostala klasicistní štíty namísto původních manýristických. Oplocení se sochami na podstavcích bylo nahrazeno želeným mřížovím s motivy kopí.⁵⁵⁰ Na žádost velkoknížete Konstantin byly při přestavbě z kolegiáty záměrně odstraněny nápisy a erby, které odkazovaly k Zamojským a oslavovaly tak jejího původního polského zakladatele.⁵⁵¹

Co se týká finanční situace vojáků v pevnosti, byly zde jisté rozdíly. Důstojníci byli placeni velice dobře, avšak zajištění kvalitního vybavení například pro důstojníka pěchotních střelců znamenalo nezanedbatelné náklady, a to mělo vliv na situaci na chudší důstojníky,

⁵⁴⁵ SROCZYŃSKA, *Rozplanowanie i zabudowa...*, op. cit., s. 155-156.

⁵⁴⁶ FEDUSZKA, *Zamość w królestwie...*, op. cit., s. 32.

⁵⁴⁷ SROCZYŃSKA, *Rozplanowanie i zabudowa...*, op. cit., s. 157.

⁵⁴⁸ KEDZIORA, Andrzej. *Łazienki Jodki*. Zamościopedia, grudzień 16, 2012 [cit. 16.05.2020].

URL: <<https://www.zamosciopedia.pl/index.php/ll/item/1329-lazienki-jodki>>.

⁵⁴⁹ FEDUSZKA, *Zamość w królestwie...*, op. cit., s. 32.

⁵⁵⁰ KOWALCZYK, *Kolegiata w Zamościu*, op. cit., s. 40.

⁵⁵¹ KOWALCZYK, *Zamość: Przewodnik*, op. cit., s. 60.

kteří si byli nuceni na tuto výbavu peníze půjčovat. Zadlužení nižších důstojníků nebylo ničím nestandardním a způsobovalo to závist vůči vyšším hodnostářům, kteří pobírali vyšší plat. Na druhou stranu se chudší důstojníci snažili také si nějakým způsobem přilepšit a naštěstí takové možnosti v období rekonstrukce pevnosti byly.⁵⁵²

Během 20. let 19. století prodělalo město Zámostí velké stavební změny a výrazně změnilo svůj charakter a vzhled, jak již bylo zmíněno výše. Proběhly i další práce s touto změnou související, a to například omítnutí domů žlutou barvou⁵⁵³ a vydláždění nové cesty na Lublin skrze novou bránu Lubelskou. Dalším vylepšením byla instalace pouličních olejových lamp u důležitých vojenských objektů. Zbytek města byl však ponořen do tmy.⁵⁵⁴ Do roku 1820 totiž platilo nařízení, na jehož základě museli majitelé domů vždy před svým domem mít lucernu. V listopadu 1820 pak doporučil královský *Namiestnik* využívat lucerny se zrcátky, jež odráží světlo plamene, na jejichž financování by se podíleli obyvatelé.⁵⁵⁵

Negativní městskou záležitostí byl kritický hygienický stav, zapříčiněný nepořádným čištěním veřejných stok, což bylo příčinou nemocí nejen vězňů, již měli za úkol jejich úklid, ale také vojáků, a dokonce i civilních občanů.⁵⁵⁶ Ačkoliv generál Mallet-Malletský vyprojektoval nový kanalizační systém, nejednalo se o komplexní projekt pro celé město, ale pro vojenské budovy. Důsledkem tak bylo šíření nemocí mezi obyvateli města, a jedním z „viníků“ byl městský úřad, který využíval vězně k čištění kanalizace pouze v bezprostřední blízkosti svých vojenských objektů.⁵⁵⁷

Ačkoliv dle výše uvedeného, nebyl stav města v úplném pořádku, i tak zanechával dobré dojmy ve svých návštěvnicích. Popis tehdejšího Zámostí zachycuje výtazek z dopisu zveřejněném v týdeníku *Rozmaitości* z roku 1825:

Ze Zámostí – (Výňatek z dopisu.) Zámostí je malé, ale hezky vybudované město. Jednu část náměstí zaujímá veliká a skvostná radnice, kde se na jejím spodku nachází hlavní strážnice, po jejích stranách jsou široké kamenné schody. Náměstí pak působí jako veliké, poněvadž na něm stojí pouze jedna kamenná studna. Z náměstí vede ulice Lvovská na další náměstí, nesrovnatelně větší, které je ze tří stran obklopené ruinami kdysi velkolepého paláce

⁵⁵² FEDUSZKA, *Zamość w królestwie...*, op. cit., s. 33.

⁵⁵³ SROCZYŃSKA, *Rozplanowanie i zabudowa...*, op. cit., s. 161.

⁵⁵⁴ FEDUSZKA, *Zamość w królestwie...*, op. cit., s. 33.

⁵⁵⁵ MARKOWSKI, Bolesław. *Finanse miast Królestwa Polskiego*. T. 1. Kielce: tłocznia „Kurjera Kialeckiego“, 1913, s. 199.

⁵⁵⁶ FEDUSZKA, *Zamość w królestwie...*, op. cit., s. 33.

⁵⁵⁷ SROCZYŃSKA, *Rozplanowanie i zabudowa...*, op. cit., s. 163.

Zamojských, zrovna teď předělávaného, ale i když dle mého názoru získá na své zdobnosti, ztratí na své starobylosti. Náměstí před zámek bývá využíváno pro vojenská cvičení, a proto je obklopené červeno-bílou bariérou. Hradby jsou zvenku velice pěkně zesíleny opěrnými pilíři, pod nimi žaláře sloužící jako sklady potravin, z části jako vězení a z části také jako divadlo. Posádka pevnosti je velmi silná, protože i nyní, když je celé vojsko v táboře, je zde rezerva pro všechny pluky jízdy, čítající společně s dělostřelectvem do 2 000 lidí. Záměstí není pro společenský život, všude kam se obrátíte uvidíte pouze vojáky, uslyšíte neutichající halas zbraní. Stráže se neustále mění, každou chvíli ve dne v noci obcházejí a hlídají po městě, právě ten pohyb městu dává a činí z něho jedny velká kasárna. Neměl jsem problémy se čtením nápisů na rozích ulic a nad příbytky řemeslníků. Je tam švec Krebillon a sedlář Mirabeau. Kdyby tu tak bylo všechno stejně vznešené jako příjmení řemeslníků! [...].⁵⁵⁸

18. června 1827 město zasáhla další rána v podobě velkého požáru, který vypukl v oblasti *Rynku Wielkiego*, dále se rozšířil na domy po jeho východní straně a zanechal po sobě 54 kompletně zničených domů a dalších 20 výrazně poškozených. S následky této pohromy dokonce pomáhala postiženým i tehdejší vláda.⁵⁵⁹ Požárem byla významně zasažena i Židovská čtvrť, jelikož se na jejím území nacházelo mnoho dřevěných domů a přístavků. Pro získání podpory při obnově zničených domů stanovil velkokníže Konstantin různé podmínky, například aby nové domy byly zděné, patrové a jejich plány musely být nejdříve schváleny velitelem tvrze.⁵⁶⁰

Po přeměně charakteru města se záměstí obyvatelé kromě řemeslné výroby živili prodejem různých potřebných věcí jak dalším obyvatelům, tak i vojenské posádce. Obchodem se však zabývali převážně Židé. Neznamená to tedy, že by původní obyvatelstvo během

⁵⁵⁸ „Z Zamościa – (Wyimek z listu.) Zamość, iest to małe, ale pięknie zbudowane miasto. Jedną część rynku zajmuje ogromny i wspaniały ratusz, gdzie na dole znajduie się główny odwach, po którego bokach są obszerne wschody kamiennie. Na rynku stoi tylko piękna kamienna studnia i dla tego wielkiem się wydaie. Z rynku prowadzi ulica Lwowska na drugi rynek nierównie obszerniejszy, który ze trzech stron otoczony iest ruinami niegdyś wspaniałego Zamojskich zamku, właśnie go restaurowano, lecz choć zdaniem moim zyska na ozdobie, straci na starożytności. Plac koło zamku używany bywa do ćwiczeń wojskowych i dla tego opasany iest baryerą białym i czerwonym kolorem obciągniętą. Wały zewnątrz są bardzo pięknie szkarpowane, pod nimi lochy częścią na skład żywności, częścią na więzieia, częścią na teatr służące. Załoga fortecy iest bardzo mocna, bo teraz nawet, gdzie całe wojsko stoi obozem, iest tutaj rezerwa wszystkich pułków iazdy, wynosząca wraz z artylerią do 2 000 ludzi. Zamość nie iest dla towarzyskiego pożycia, gdzie się obrócić, widać tylko wojskowych, słyhać nieustanny szcęk broni. Straże luzują się ciągle, co chwila we dni i w nocy krają patrole po mieście, to ruch nadaie miastu i czyni ie podobném iednój wielkiej koszarze. Nie mając nie do czynienia odczytywałem napisy po rogach ulic i nad pomieszkaniami rzemieślników. Jest tam szvec Krebillon, a rymarz Mirabeau. Gdyby tu wszystko tak wilekiem było, jak nazwiska rzemieślników! [...].” Viz Wiadomości dla towarzyskiego pożycia. In: *Rozmaitości*. Nr 26, dnia 9. Września 1825, tygodnik. Lwów. 1825, s. 288.

⁵⁵⁹ SROCZYŃSKA, *Rozplanowanie i zabudowa...*, op. cit., s. 160.

⁵⁶⁰ BARANOWSCY, *Dzielnica żydowska...*, op. cit., s. 50.

období 1815–1830 nějak závratně bohatlo, ba právě naopak. Toto období bylo časem, kdy docházelo k postupnému chudnutí původního obyvatelstva města.⁵⁶¹

Listopadové povstání

Období listopadového povstání 1830–1831 znamenalo další změnu v dějinách a vývoji pevnosti. Toto povstání začalo v listopadu 1830 ve Varšavě.⁵⁶² 29.11. v noci vtrhli povstalci, kteří nesouhlasili s ruskou nadvládou a jejím svévolným způsobem vlády a nedodržováním svých slibů vůči Polskému království, do Belvederu, kde se nacházel tehdejší vládce, ruský velkovévoda Konstantin.⁵⁶³

V této době byl velitelem pevnosti Zámostí brigádní generál Józef Hurtig, který byl přívržencem velkovévody Konstantina. Po vypuknutí povstání podal demisi a jeho místo zaujal brigádní generál Juljan Sierawski. Pracemi na opevnění byl pověřen podplukovník Prądyński.⁵⁶⁴ Ten vnímal úlohu Zámostí jakožto centra k vedení povstání v lubelské oblasti a také jako podpůrný bod při výpravách na Volyň. Nicméně se nakonec práce na pevnosti zaměřovaly především na obranu. Co se týká vybavenosti k boji, tak nebyla vůbec špatná. K dispozici bylo 160 obranných děl na hradbách a dalších 100 ve skladech, jelikož se původně car Mikuláš I. Pavlovič připravoval na revoluci řádící v západní Evropě. Nakonec však po vypuknutí povstání došlo k přesunu části děl do jiných pevností, takže výsledná obranná síla Zámostí byla trochu nižší.⁵⁶⁵

V předvečer povstání čítala vojenská posádka v Zámostí mezi 3800 a 4600 mužů. Na konci ledna byl velitel Sierawski odvolán do Varšavy a jeho pozici v pevnosti zaujal plukovník Jan Krysiński. K 1. únoru 1831 se v pevnosti nacházelo 3908 vojáků a 79 důstojníků.⁵⁶⁶ Zásobování činnosti byly zahájeny už na začátku prosince 1830 a probíhaly až do ledna 1831. Jednalo se především o doplnění zásob obilovin, masa, krmiva, soli, octu a vodky.⁵⁶⁷

9. a 10. února 1831 se v okolí pevnosti objevily první nepřátelské jednotky, s nimiž se však obrana města vypořádala velice rychle a kozáci se dali na ústup. Další vítězství

⁵⁶¹ FEDUSZKA, *Zamość w królestwie...*, op. cit., s. 34.

⁵⁶² WIŚNIEWSKI, STANISŁAW. *Zamojszczyzna w powstaniach narodowych*. In: *Zamość i zamojszczyzna w dziejach i kulturze polskiej*. Zamość: Zamojskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1969, s. 229

⁵⁶³ KUKIEL, *Dzieje Polski ...*, op. cit., s. 218, 221.

⁵⁶⁴ HERBST – ZACHWATOWICZ, *Twierdza Zamość*, op. cit., s. 107.

⁵⁶⁵ WIŚNIEWSKI, *Zamojszczyzna w powstaniach...*, op. cit., s. 230-231.

⁵⁶⁶ FEDUSZKA, Jacek. *Twierdze Modlin, Serock, Zamość w planach strategicznych powstania listopadowego*. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1999. ISBN 83-87703-81-8, s. 132-134

⁵⁶⁷ MENCEL, Tadeusz. *Działalność władz powstania listopadowego*. In: *Roznik Lubelski*. T. 5 (1962). Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1962, s. 115.

následovala hned záhy při výbojných výpravách obránců do okolních vsí, obsazenými ruskými vojsky. Například v noci z 15. na 16. února byl takto vysvobozen *Stary Zamość* a následně *Hrubieszów*, a 26. února *Janów*, který byl klíčový pro zachování spojení pevnosti se zbytkem Polska.⁵⁶⁸ Generál Dwernicki byl vybrán, aby se vydal ze Zámostí na Volyň v rámci tzv. *małej wojny* nazývané *partyzancka*.⁵⁶⁹ V polovině března tedy dorazil do Zámostí se svým oddílem, s nímž v dubnu pokračoval dále směrem na Volyň.⁵⁷⁰ Poté, co se dostal za řeku Bug, zjistil, že místní obyvatelé mu v jeho povstání a boji proti ruským vojskům nepomůžou, jelikož se sami báli případné ruské odvety. Generálovi tak bylo svolných k pomoci jen hrstka šlechty.⁵⁷¹ Dwernicki se tak ocitl proti ruské přesile vedené generálem Rüdigerem. Nakonec byl nucen ustoupit a následně i složit zbraně.⁵⁷²

Ve snaze pomoci Dwernickému a připravit mu možnost k návratu do Zámostí, byl vyslán generál Chrzanowski, který měl zničit jednotky ruského generála Kreutze, jenž se pohybovaly v lublinské oblasti.⁵⁷³ 9. května se jednotky těchto generálů setkaly v bitvě u Firleje, kde zvítězili polští vojáci. Další den však polské jednotky zaskočili ruští vojáci u Lubartowa. Jednotky Chrzanowského se dokázaly z útoku dostat a při cestě do Zámostí je o dva dny později potkala ještě jedna bitva s ruskými jednotkami.⁵⁷⁴ Poté, co generál Chrzanowski dorazil se svými muži do Zámostí, výrazně posílil počet vojáků uvnitř pevnosti, celkem na téměř 6 000 mužů.⁵⁷⁵

Od května do června panoval v okolí pevnosti víceméně klid. V červnu byla naplánována výprava Chrzanowského na Lublin, který byl v té době v rukou Rusů. 20. června opustil pevnost a tři dny poté opanoval Lublin. Nicméně ostatní polské oddíly se nedostavily, a tak z důvodu bezpečnosti město opustil a vydal se za Vislu.⁵⁷⁶

V druhé polovině července se v okolí Zámostí objevil ruský generál Kajsarov, jenž měl za úkol blokovat město a udržovat ho tak v izolaci od zásobování a komunikace s okolím. 18. července dorazily první jednotky k samotné pevnosti a o den později bylo přerušeno i

⁵⁶⁸ ŚLADKOWSKI, Wiesław. Ostatni bastion powstania listopadowego. In: *Zamość z przeszłości twierdzy i miasta*. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1980. ISBN 83-222-0046-3, s. 170-171.

⁵⁶⁹ SOKOŁOWSKI, Autugst. *Wyprawa Dwernickiego na Wołyń*. Kraków: Akademia Umiejętności, 1917, s. 2.

⁵⁷⁰ HERBST – ZACHWATOWICZ, *Twierdza Zamość*, op. cit., s. 109.

⁵⁷¹ PAWŁOWSKI, Bronisław. Wyprawa Generała Dwernickiego na Wołyń. In: *Biblioteka Warszawska. Pismo miesięczne, poświęcone nauce, literaturze, sztukom i sprawom społecznym*. Rok 1907. Tom IV. Warszawa: Druk A.Ginsa, 1907, s. 443-444.

⁵⁷² KUKIEL, *Dzieje Polski ...*, op. cit., s. 233.

⁵⁷³ HERBST – ZACHWATOWICZ, *Twierdza Zamość*, op. cit., s. 109-110.

⁵⁷⁴ ŚLADKOWSKI, *Ostatni bastion...*, op. cit., s. 174.

⁵⁷⁵ FEDUSZKA, *Twierdze Modlin...*, op. cit., s. 145.

⁵⁷⁶ HERBST – ZACHWATOWICZ, *Twierdza Zamość*, op. cit., s. 110.

poslední spojení Zámostí s okolním světem.⁵⁷⁷ Rozkazy z Varšavy se tak do pevnosti dostávaly pouze přes vojáky, kterým se podařilo prodrat dovnitř. Nicméně Rusové s útokem na město pospíchali a drželi se strategie blokády. Pevnost ale nebyla neprodyšně uzavřena, ba naopak. Vojákům se dařilo podnikat různé výpady na ruské jednotky v okolí, stejně tak jako za účelem získávání obživy.⁵⁷⁸ V polovině srpna v zásobách potravin chybělo čerstvé maso, ale na druhou stranu chleba byl dostatek. V září došlo ke kapitulaci Varšavy, kdy se 9. září vzdala pevnost Modlin, a tak vzrostl význam Zámostí v plánech udržení polského povstání, ačkoliv už vedení nemělo sílu pokračovat ve svém boji. Krysiński se rozhodl poslat své důstojníky do Varšavy k ověření, zda zprávy o kapitulaci a zbytečnosti dalšího odporu jsou pravdivé.⁵⁷⁹

Zámostí se vzdalo 22. září 1831 jakožto poslední článek polského odporu, čímž bylo listopadové povstání oficiálně ukončeno.⁵⁸⁰

Po ukončení listopadového povstání v září 1831 Rusové nadále zacházeli se Zámostí, jakožto s pevností druhé kategorie, jež poskytovala významný opěrný bod nedaleko rakouské hranice a také plnila funkci vězení. Nadále probíhaly snahy o modernizaci a vylepšení opevnění, nicméně celkové opevnění se stávalo čím dál více zastaralé.⁵⁸¹

Ještě dvakrát bylo Zámostí v úloze pevnosti mobilizováno a připraveno k obraně. Jednou to bylo v revolučním roce 1848 a podruhé v roce 1854, kdy se blížila krymská válka. Ani v jednom případě nebyla pevnost do těchto aktivit přímo zatažena. Následně v 50. letech probíhalo v Rusku ověření stavu obranných staveb a vyhledávání takových objektů, které již nespĺňovaly tehdejší vojenské požadavky.⁵⁸² Na začátku 60. let došlo k významné změně ve válčení. Jednalo se hlavně o zdvojnásobení dostřelové vzdálenosti děl, jež byla nově od 4 do 6 kilometrů. Z tohoto důvodu nedávalo nadále smysl udržovat pevnosti, jež byly z většiny tvořeny zdmi, což byl případ i Zámostí.⁵⁸³

Fakt, že se v pevnosti nacházela početná vojenská záloha, čítající přibližně 2 000 lidí, způsobil, že v lednovém povstání 1863 neodehrála pevnost žádnou významnou roli.⁵⁸⁴

⁵⁷⁷ ŚLADKOWSKI, *Ostatni bastion...*, op. cit., s. 176.

⁵⁷⁸ FEDUSZKA, *Twierdze Modlin...*, op. cit., s. 146.

⁵⁷⁹ HERBST – ZACHWATOWICZ, *Twierdza Zamość*, op. cit., s. 110-111.

⁵⁸⁰ ŚLADKOWSKI, *Ostatni bastion...*, op. cit., s. 181.

⁵⁸¹ SAWA-SROCZYŃSKA, Bogumiła. Likwidacja zamojskiej twierdzy. In: *Zamość z przeszłości twierdzy i miasta*. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1980. ISBN 83-222-0046-3, s. 193.

⁵⁸² HERBST – ZACHWATOWICZ, *Twierdza Zamość*, op. cit., s. 116.

⁵⁸³ SAWA-SROCZYŃSKA, *Likwidacja zamojskiej...*, op. cit., s. 194.

⁵⁸⁴ WIŚNIEWSKI, *Zamojszczyzna w powstaniach...*, op. cit., s. 246.

Hlavním úkolem pevnosti, a tudíž její posádky v dané době, bylo hlídání a pozorování rakouské hranice.⁵⁸⁵

V roce 1866 bylo definitivně rozhodnuto, že se pevnost Zámostí nehodí k dalším modernizačním pracím a tudíž, že bude zlikvidována. Město opustilo vězení a po období trvajícím 36 let se mohl do města opět vrátit starosta společně se svými úředníky, kteří do té doby působili na předměstí Nowa Osada.⁵⁸⁶

Po oficiálním zrušení pevnosti došlo ke zbourání nejstarších částí opevnění, zasypaní nejstarších obranných příkopů, čímž město přišlo o svůj původní vzhled renesančního obranného města.⁵⁸⁷ Ačkoliv se nejednalo už primárně o pevnost, nadále se město nacházelo nedaleko hranic s Rakouskem, proto zůstaly zachovány některé vojenské objekty, například sklady potravin, dílny, vojenská kuchyně, lazaret, kasárna, stáje.⁵⁸⁸

Část opevnění pod úrovní města – brány, tzv. kavalíry a kasematy zůstaly téměř bez poškození. Stavby se začaly využívat k jiným účelům. Suť z bourání bylo zakázáno rozebírat, takže ani nebylo možné vybrat cihly a stejně tak tento zákaz neumožnil zkultivovat dotčená místa organizovanou výsadbou zeleně. Navzdory četnému bourání se dochovalo mnoho prvků opevnění, jež dnes představují významnou historickou památku.⁵⁸⁹

⁵⁸⁵ HERBST – ZACHWATOWICZ, *Twierdza Zamość*, op. cit., s. 116.

⁵⁸⁶ ĆWIK, *Zamość pod zaborami*, op. cit., s. 142.

⁵⁸⁷ PAWLICKI, *Kamienice mieszczańskie...*, op. cit., s. 147.

⁵⁸⁸ SAWA-SROCZYŃSKA, *Likwidacja zamojskiej...*, op. cit., s. 197.

⁵⁸⁹ HERBST, *Zamość*, op. cit., s. 32.

ZÁVĚR

V této diplomové práci jsem nastínila vznik a vývoj v historii pevnostního města Zámostí. Město bylo založeno Janem Zamojským takzvaně „na zelené louce“. Na konci 16. století, ale i mnohem dříve, touto oblastí procházely významné obchodní stezky ať již do Kyjeva, Lvova či do oblasti Černého moře. Kromě obchodního významu poskytovala oblast i příležitost k těžbě dřeva a zemědělství, jelikož byla jen mírně osídlena.

Při samotném projektování města se dvorní architekt Bernardo Morando držel nejnovějších trendů, co se týká opevnění, a dal tak vzniknout jedinečnému pevnostnímu městu tehdejší doby. Zamojský chtěl poskytnout obchodníkům cestujícím z Lvova do Lublinu či do Krakova bezpečné útočiště, kterým bezpochyby moderní opevněné město bylo. Zámostí bylo chráněno hradbami, jež byly přerušeny pouze třemi branami, a z jihozápadní strany byla pevnost chráněna nově vzniklou vodní plochou.

Architekt se držel zásad pravidelnosti, kdy bylo městečko rozvrženo na pomyslném šachovnicovém poli, a i jeho dílčí „centra“ v podobě tří náměstí vznikly v konceptu pravidelnosti – čtverce. Velmi prozíravě hned z počátku nerozplánoval veškerý prostor, které město uvnitř hradeb poskytovalo, díky čemuž bylo možné v následujících letech stavět další budovy, jakou byl například arménský kostel či další budovy sloužící obyvatelům. V době výstavby města vznikl také koncept zamojské *kamienice*, který je dodnes reprezentován zrestaurovanými domy na hlavním náměstí (*Rynek Wielki*).

K získání obyvatel do nového města zajistil speciálním královským privilegiem, jež všechny obyvatele zbavovalo daňové povinnosti na období 25 let. Původně jediným přijatelným náboženským vyznáním bylo římské křesťanství, avšak město se nezalidňovalo tak rychle, jak si zakladatel představoval, takže nakonec svolil k usídlení i Arménů, Řeků a Židů, neboť se tyto národy věnovaly obchodu, a rozvoj obchodních vztahů byl pro město velice důležitý.

Zajímavostí je událost z roku 1588, kdy byl v Zámostí držen urozený vězeň, neúspěšný kandidát na polského krále, rakouský arcivévoda Maxmilián III. Habsburský. Na počest jeho odjezdu z pevnosti byla zazděna severní – Lublinská brána. Dalším důvodem k jejímu zazdění byla bezpečnost – brána narušovala celistvost severní části opevnění a v případě útoku by nebylo snadné ji bránit.

Na počátku 17. století, po smrti Moranda i Zamojského nebylo město ještě zcela dokončeno dle původních plánů. V dostavbě města tedy pokračoval syn zakladatele Tomasz,

který nechal dokončit práce na kolegiálním kostele a radnici. Následně usiloval o sjednocení celkového vzhledu města, což se týkalo i stavebních úprav na branách. Mezi další snahy v oblasti výstavby v 17. století byla výměna provizorní dřevěné zástavby za kamennou/cihlovou, jelikož dřevěné domky nejen že hyzdily vzhled města, ale také představovaly nezanedbatelné bezpečnostní riziko z hlediska požárů. Ačkoliv měly požáry vliv na urychlení výstavby, na druhou stranu nákladnost budování zděných domů nutila některé obyvatele odejít na předměstí, kde si stavěli různé chatky, často i lepené z hlíny a slámy.

Sedmnácté století dalo šanci městu prokázat jeho obranné schopnosti, a to hned dvakrát. Poprvé při Chmelnického povstání, který pevnost obléhal se svými kozáky během listopadu 1648. Město odolalo nejen díky své připravenosti, kdy musel Chmelnický uznat, že město zbraněmi nedobude, ale také vzhledem k nadcházející zimě a nezaopatřenosti jeho armády na konci listopadu Zámostí opustil.

Druhou větší zkoušku představovala švédská potopa, která se k pevnosti dostala ke konci února 1656. Nedlouho poté však Švédové své snahy vzdali, protože nedisponovali dostatečnou palebnou silou, jež by překonala obranné zdi pevnosti. Zajímavé poznámky k této době zachytil deník Bazyla Rudomicze, rektora Zamojské akademie, který byl vydaný v překladu do polského jazyka pod názvem *EFEMEROS czyli Diariusz prywatny pisany w Zamościu w latach 1656-1672*.

Osmnácté století znamenalo další vlnu přestavby v duchu pozdního baroka. Palác tak získal novou mansardovou střechu, zahradu, boční pavilony a největší změnou bylo pomyslné otevření paláce směrem k městu, kdy tuto rezidenci od zbytku města dělil pouze plot. Nadále pokračovala snaha přimět obyvatele k přestavbě svých dřevěných domků, jelikož v 18. století postihlo město znovu několik velkých požárů.

V roce 1703 potkalo pevnost znovu prověření její obrany, kdy se k městu dostaly švédské jednotky v rámci Velké severní války. Nejprve v únoru, kdy se Švédí u města ukázali poprvé, nebyli však připraveni město obléhat, a tak pokračovali dále. Podruhé v tomto roce už Zámostí tolik štěstí nemělo, a když se Švédí před městskými branami objevili znovu, nebylo připraveno k obraně, Švédí tudíž byli úspěšní při vyjednávání, a nakonec vpuštění do města.

Při prvním dělení Polska připadlo město do rakouského záboru. Zámostí ztratilo svůj význam jakožto sídelní město *ordynacje zamojskiej*. Následoval úpadek Zamojské akademie, jelikož odmítla přijmout za hlavní vyučovací jazyk němčinu, dále přišlo rušení klášterů a postupné zabírání domů armádou, jež byly následně přizpůsobovány vojenským účelům.

Na začátku 19. století tedy město patřilo Rakousku, avšak při napoleonských válkách, konkrétně od roku 1809 se stalo součástí Vévodství varšavského, které bylo podporováno Napoleonem. Poté, kdy se Napoleonovi přestalo dařit při jeho východní výpravě a kdy Rusové v roce 1812 získali převahu na Volyni, blížila se další zkouška pevnosti. Od února 1813 byla pevnost obléhána ruskými vojsky a obléhání trvalo až do listopadu, kdy nakonec Zámostí kapitulovalo. Informace o průběhu obléhání zaznamenal ve svém deníku velitel tvrze generál Hauke: *Dziennik obleżenia twierdzy Zamościa z roku 1813* (vydáno tiskem v roce 1905).

Od roku 1815 se Zámostí nacházelo v Polském království (též známé jako Kongresovka/Kongresové Polsko) pod ruskou sférou vlivu. Pevnost prošla další vlnou modernizace a vylepšením obranných prvků. Do žádné větší bojové operace se však už nezapojila, pouze v roce 1831 při listopadovém povstání. V únoru se k městu dostaly nepřátelské (ruské) jednotky, které byly poměrně rychle odraženy. V červenci proběhla ruská snaha o blokadu zásobování a komunikační spojení města s okolím, avšak pevnost nadále zvládla odolávat. Ke kapitulaci došlo až po kapitulaci Varšavy v září 1831. Od této doby se ze Zámostí stala jen druhořadá ruská pevnost, která byla v polovině 19. století shledána jako nevhodná k dalším modernizacím, jelikož došlo k velkým změnám ve vývoji palebných zbraní, tudíž by se město nedokázalo dlouho bránit a investice by se nevyplatila. Oficiálně byla pevnost zrušena v roce 1866 a následně došlo k rozebrání ochranných valů a pevnostní a obranné prvky začaly být využívány k jiným účelům.

Ve 20. století došlo k postupné renovaci města. Nejvýraznější proměnou si staré město prošlo v 70. letech, kdy došlo k renovaci zpustlých *kamienic*, a některým z nich byly navraceny i původní renesanční atiky. *Rynek Wielki* se dočkal nového povrchu a také byly obnoveny některé části městského opevnění, stejně tak městské brány. Díky těmto postupným obnovovacím pracem se tak město zapsalo na seznam světového dědictví UNESCO 14. prosince 1992, díky své architektonické vyjímečnosti.

V současnosti je město mimořádnou připomínkou renesanční architektury, stejně tak je pozoruhodné jeho obnovené opevnění. Jak už však se starými městy bývá, bohužel celé historické centrum nezůstalo zachováno v oné „historické podobě“. V oblasti Starého města (uvnitř původního opevnění) se nacházejí budovy, které zcela do původního renesančního konceptu nezapadají, a působí jako „pěst na oko“. Jedná se především o budovy vystavěné během 20. století, například budovu hotelu Renesans ve východní části města. Nicméně i přes neestetické šrámy na vzhledu starého města nelze popřít onoho historického a renesančního

ducha, kterého si město zachovalo a kterým dýchá při vstupu snad do jakékoliv obnovené *kamienice* na hlavním náměstí.

RESUMÉ

This diploma thesis deals with the history and development of the Polish town of Zamość, which is located in the south of the Lublin Voivodeship in eastern Poland. The work presents the development of this locality before the founding of the city, followed by general methods of building cities in the 16th century. Furthermore, the method of founding the city is described, from the choice of the location itself, through the development of construction work to settlement, inviting new residents to the city with great commercial potential. Nothing of that would happen if the founder Jan Sariusz Zamoyski hadn't met the Italian architect Bernardo Morando. In the beginning of development the town those two men were cooperating the process of the whole creation the fortress. Permission for settlement of new inhabitants in the city was previously dedicated to Catholics, but shortly the Zamoyski found out, that also people of different religions could be useful for development of the city itself and for the business relationship development. To make the city attractive for settlement in its beginnings, new residents were released from tax obligations. After presenting the origin of the city and its original buildings and the settlement, next chapters are always devoted to one century and events related to the city. It regards especially the development of other building modifications and subsequently a military events, when the fortress was tested in practice, whether it was during the Khmelnytsky Uprising in the middle of 17th century followed by Swedish Flood, the Great Northern War in the beginning of 18th century or the siege by Russian troops in 1813. The town Zamość was property of Zamoyski family and centrum of Zamoyski *latifundium*, from its founding till 1821, when the Zamość become the property of state and the town was transformed into fully-fledged fortress and prison. The end of this diploma thesis is in the second half of 19th century, in 1866 when the fortress was officially cancelled. With this event is connected breaking down the town walls and change of the meaning of previous military buildings. The work is supplemented by excerpts from period documents to better capture and describe the mood.

SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY A ZDROJŮ

PRAMENY

Archiwum Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego. Ed. Waclaw Sobieski. Tom I 1553–1579. Warszawa: M. Zamoyski, 1904.

Archiwum Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego. Ed. Józef Siemieński. Tom II 1580-1582. Warszawa: M. Zamoyski, 1909.

Archiwum Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego. Ed. Kazimierz Lepszy. Tom IV 1585-1588. Kraków: Polska Akademia Umiejetności, 1948.

DUŃCZEWSKI, Stanisław Józef. *Herbarz Wielu Domow Korony Polskiej y W. X. Litewskiego: Dla Niezupelnego Opisania, albo Opuszczenia, y Wielu Odmiennosci Nieprzyzwoitych, Za Dawnych y Pozniejszych Autorow, Herby z Rodowitoscia Wyrazaiacych, Nie Malo Dotat Ukrzywdzonych, Zebraniem Wielu Familii We Dwa Tomy, Czesciami Rzeczone. Tom 1.* Zamość: Drukarnia akademii Zamojskiej, 1757.

HAUKE, Maurycy. *Dziennik obleżenia twierdzy Zamościa z roku 1813.* In: *Spadek piśmienny po generale Maurycym hr. Hauke.* Warszawa: E. Wende, 1905.

Jana Długosza Kanonika Krakowskiego Dziejow Polskich ksiąg dwanaście. Ks. VII. Překlad Karol Mecherzyński. Kraków 1870.

КРИПЯКЕВИЧ Иван (ed.). *Документи Богдана Хмельницького 1648-1657.* Київ 1961.

PREK, Franciszek Ksawery. *Czasy (dziennik z lat 1818-1856).* In: *Czasy i ludzie.* Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1959.

Relacye nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690. Tom 2. Berlin, Poznań: 1864.

RUDOMICZ, Bazyli. *EFEMEROS czyli Diariusz prywatny pisany w Zamościu w latach 1656-1672. Część pierwsza 1656-1664.* Překład z języka łacińskiego Władysław Froch. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2002. ISBN 83-227-1834-9.

Starożytna Polska pod względem historycznym jeograficznym i statystycznym opisana przez Michała Balińskiego i Tymoteusza Lipińskiego. Tom 2. Warszawa: 1844.

Statuta Ordynacji Zamojskiej od r. 1589-1848. Warszawa, 1902.

STWORZYŃSKI, Mikołaj. *Opisanie Statystyczno-Historyczne Dóbr Ordynacyi Zamojskiej przez Mikołaja Stowczyńskiego Archiwistę 1834. [rukopis].*

SZCZYGIEŁ, Ryszard. *Przywilej lokacyjny Zamościa z 1580 roku. Lublin 1980.*

ŠIMON POLSKÝ. *Putování 1608-1618: cestopis a kroniky arménského poutníka. Košťálová, Petra (ed.), Praha: Argo, 2016. Itineraria., svazek 3. ISBN 978-80-257-1934-3.*

ZAŁUSKI, Andrzej Chryzostom. *Epistolarum Historico-Familiarum T. 1, [pars 1]: A morte Ludovicae Regina, et Abdicatione Regis Joannis Casimiris Regum Michaelis I. et Joannis II. Acta continens. Brunsberg, 1709.*

zebr. MAŁECKI, Antoni. *Wybór mów staropolskych świeckich sejmowych i innych. Kraków: Wydawnictwo biblioteki Polskiej, 1860.*

SEKUNDÁRNÍ LITERATURA

[autor neuveden]. *Rys historyczny Kampanii odbytej w roku 1809 w Księstwie Warszawskim pod dowództwem Księcia Józefa Poniatowskiego. Kraków: Księgarnia J. K. Żupańskiego i K. J. Heumanna, 1889.*

ALBERTI, Leon Battista. *Deset knih o stavitelství. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1956.*

BAŁABAN, Majer. *Żydzi lwowscy na przełomie XVI i XVII wieku. Lwów: 1906.*

BARANOWSKA, Zofia – SYGIETYŃSKA, Hanna. *Kamienice rynku zamojskiego w XVII wieku. In: Zamość i Zamojszczyzna w dziejach i kulturze polskiej. Zamość: Zamojskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1969.*

BARANOWSKI, Ignacy Tadeusz. *Przemysł Polski XVI wieku. Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta w Warszawie, 1919.*

BIEŁOWSKI, Andrzej. *Szymon Szymonowicz*. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1875.

BONIECKI, Adam. *Herbarz Polski: wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. Cz. 1 t. 5*. Warszawa, 1902.

BUCHWALD-PELCOWA, Paulina. Drukarnia Akademii Zamojskiej. In: *Czterysta lat Zamościa: materiały sesji naukowej*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1983.

CICHOWICZ, Augustyn. *Zdobycie Zamościa w roku 1809*. Warszawa: Saturn, 1920.

ĆWIK, Władysław. Zamość pod zaborami. In: *Czterysta lat Zamościa*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1983. ISBN 83-04-01284-7.

ĆWIK, Władysław. Zamość więzieniem. In: *Zamość z przeszłości twierdzy i miasta*. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1980. ISBN 83-222-0046-3.

ĆWIK, Władysław. Zmiana charakteru miasta. In: *Zamość i zamojszczyzna w dziejach i kulturze polskiej*. Zamość: Zamojskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1969.

CZUBEK, Jan. *Pisma polityczne z czasów rokoszu Zebrzydowskiego 1606-1608. T. 2*. Kraków: 1911.

DEPCZYŃSKI, Wincenty. *Tarnogród 1567-1967. Monografia historyczno-gospodarcza*. Tarnogród: Prezydium Gromadzkiej Rady Narodowej, 1970.

EILE, Henryk. *Dzieje administracji w wojsku Księstwa Warszawskiego. Oblężenie Zamościa w 1813 roku*. Zamość: nakł. Ziemia Zamojska, 1927.

ETTINGER, Shmuel. Sejm czterech ziem. In: *Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej. Materiały z konferencji „Autonomia Żydów w Rzeczypospolitej szlacheckiej“ międzywydziałowy zakład historii i kultury Żydów w Polsce*. Uniwersytet Jagielloński 22-26 IX 1986. Wrocław etc.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1991.

FEDUSZKA, Jacek. *Twierdze Modlin, Serock, Zamość w planach strategicznych powstania listopadowego*. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1999. ISBN 83-87703-81-8.

GLATMAN, Ludwik. *Szkice historyczne*. Kraków: Spółka wydawnicza Polska w Krakowie, 1906.

GÓRSKI, Konstanty. *O koronę: bitwa pod Byczyną dnia 24 stycznia 1588 roku: studium wojenno-historyczne*. Warszawa, 1888.

GUMILEV, Lev Nikolajewič. *Hledání vymyšlené říše*. Praha: Mladá Fronta, 1974. ISBN 23-036-74.

HERBST, Stanisław – ZACHWATOWICZ, Jan. *Twierdza Zamość*. Warszawa: Zakład Architektury Polskiej i Historji Sztuki Politechniki Warszawskiej, 1936.

HERBST, Stanisław. *Miasta i mieszczaństwo Renesansu polskiego. Z prac Sesji Naukowej Odrodzenie w Polsce*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1954.

HERBST, Stanisław. *Zamość*. Warszawa: Budownictwo i Architektura, 1954.

CHMĘTOWSKI, Władysław. *Książę Maksymilian Rakuski, według dyaryuszów rękopiśmiennych ze zbiorów Konstantego Świdzińskiego*. Warszawa, 1887.

CHOTKOWSKI, Władysław. *Historia polityczna Kościoła w Galicyi za rządów Maryi Teresy. Tom I*. Lwów: G. Gebethner i Spółka, 1909.

JABŁONOWSKI, Aleksander. *Ziemie ruskie. Ruś Czerwona. Tom VII. Cz. 2*. Warszawa, 1903.

JAROCHOWSKI, Kazimierz. *Jesienna kampania Karola XII i Augusta II z roku 1704: ustęp z 3 tomu Dziejów panowania Augusta II*. Poznań: Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1881.

KALINOWSKI, Wojciech. *Rynek w Zamościu*. Warszawa: Instytut Urbanistyki i Architektury, 1954.

KASPEREK, Józef. *Gospodarka folwarczna ordynacji zamojskiej w drugiej połowie XVIII wieku*. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1972.

KAWECKA-GRYCZOWA, Alodia. *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku. Zeszyt 6: Małopolska – Ziemie Ruskie*. Wrocław-Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1960.

KERSTEN, Adam. W czasach najazdu szwedzkiego. In: *Zamość z przeszłości twierdzy i miasta*. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1980. ISBN 83-222-0046-3.

KOCHANOWSKI, Jan Karol. *Dzieje Akademii Zamojskiej, 1594-1784*. Kraków: Druk W. L. Anczyca i Spółki, 1900.

KONOPCZYŃSKI, Władysław. *Dzieje Polski nowożytnej: T. 1, 1506-1648*. Warszawa, Kraków, Łódź, Poznań, Wilno, Zakopane, 1936.

KORZON, Tadeusz. *Dola i niedola Jana Sobieskiego 1629-1674*. Kraków 1898, t. 1.

KORZON, Tadeusz. *Dola i niedola Jana Sobieskiego 1629-1674*. Kraków 1898, t. 3.

KOSMAN, Marcei. *Dějiny Polska*. Praha: Karolinum, 2011. ISBN 978-80-246-1842-5.

KOWALCZYK, Jerzy. Architektura Zamościa w okresie rokoka. In: *Zamość miasto idealne. Studia z dziejów rozwoju przestrzennego i architektury*. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1980. ISBN 83-222-0125-7.

KOWALCZYK, Jerzy. *Kolegiata w Zamościu*. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1968.

KOWALCZYK, Jerzy. *Zamość: Przewodnik*. Wyd. 2 uzupełnione i poprawione. Warszawa: Sport i Turystyka, 1977.

KUBALA, Ludwik. *Wojna moskiewska r. 1654-1655*. Warszawa: Nakład Geberhnera i Wolffa, 1910.

KUBALA, Ludwik. *Wojna szwecka w roku. 1655 i 1656*. Lwów, Poznań, Warszawa, 1914.

KUKIEL, Marian. *Dzieje Polski porozbiorowe (1795-1921)*. Londyn: Wydawnictwo Plus, 1993.

KUPKA, Vladimír. *Pevnosti a opevnění v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. 2. vyd. Praha: Libri, 2002. ISBN 80-7277-096-9.

ŁEMPICKI, Stanisław. *Działalność Jana Zamoyskiego na polu szkolnictwa: 1573-1605*. Kraków: Książnica Polska, 1921.

ŁĘPICKI, Stanisław. *Szymon Szymonowicz i jego czasy: rozprawy i studja*. Zamość, 1929.

LEPSZY, Kazimierz. *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660. Tom drugi, Rozprawy*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1957.

LEPUCKI, Henryk. *Działalność kolonizacyjna Marii Teresy i Józefa II w Galicji 1772-1790*. Lwów, 1938.

LESZCZYŃSKI, Anatol. *Sejm Żydów Korony 1623-1764*. Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny w Polsce, 1994. ISBN 83-85888-06-3.

LOZIŃSKI, Władysław. *Patrycjat i mieszczaństwo lwowskie*. Lwów 1902.

MARKIEWICZ, Jerzy. SZCZYGIEŁ, Ryszard. ŚLADKOWSKI, Wiesław. *Dzieje Biłgoraja*. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1985.

MARKOWSKI, Bolesław. *Finanse miast Królestwa Polskiego. T. 1*. Kielce: tłocznia „Kurjera Kieleckiego“, 1913.

MATWIJOWSKI, Krystyn. *Pierwsze sejmy z czasów Jana II Sobieskiego*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, 1976.

MAZURKIEWICZ, Józef. *Jurydyki lubelskie*. Wrocław: Zakład imienia Ossolińskich wydawnictwo polskiej akademii nauk, 1956.

MEŁEŃ, Aleksander. *Ordynacje w dawnej Polsce*. Lwów, 1929.

MELICHAR, Václav. *Dějiny Polska*. Praha: Svoboda, 1975.

MIŁOBĘDZKI, Adam. Znaczenie środowiska zamojskiego. In: *Zamość i zamojszczyzna w dziejach i kulturze polskiej*. Zamość: Zamojskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1969.

MYK, Sławomir. *Drukarnia Akademii Zamojskiej: jej dzieje i wydawnictwa przy obchodzie czterechsetlecia Akademii Zamojskiej*. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie Nowe, 1994. ISBN 83-85766-11-1.

NADZIEJA, Jadwiga. *Zamość 1813*. Warszawa: Bellona, 1994. ISBN 83-11-08203-0.

NACHER, Teodor. *Bitwa pod Byczyną*. Lwów, 1883.

NOWAK, Andrzej. *Rusko, Polsko a moderní dějiny východní Evropy*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2010.

- ORŁOWSKI, Ryszard. Ordynacja zamojska. In: MYŚLIŃSKI, Kazimierz. *Zamość i Zamojszczyzna w dziejach i kulturze polskiej*. Zamość: Zamojskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1969.
- PAWIŃSKI, Adolf. *Dzieje ziemi kujawskiej oraz akta historyczne do nich służące*. Warszawa: Drukarnia Józefa Bergera, 1888.
- PAWLICKI, Bonawentura Maciej. *Kamienice mieszczańskie Zamościa. Problemy ochrony*. Kraków, 1999.
- PAWLICKI, Bonawentura Maciej. *Najnowsza historia schodów ratusza w Zamościu „ad perpetuam rei memoriam“*. Kraków: Wydawnictwo „Czuwajmy“, 2010. ISBN 978-83-89675-87-3.
- PAWLICKI, Maciej. Kamienice ormiańskie w Zamościu. In: *Zamość miasto idealne. Studia z dziejów rozwoju przestrzennego i architektury*, red. Jerzy Kowalczyk. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1980. ISBN 83-222-0125-7.
- REDGATE, Anne Elizabeth. *Arméni*. Praha: Nakladatelství Lidové Noviny, 2003. ISBN 80-7016-350-9.
- RITTER, Ludvík, USTRJALOV, Nikolaj Gerasimovič. *Dějiny ruské od nejstarších dob až do nejnovějšího míru pařížského*. Praha: Tisk a náklad Jar. Pospíšila, 1857.
- ROŚCISZEWSKA Zofia. *Lewartów (Lubartów) w latach 1543-1643*. Lublin, 1932.
- RUCZAJ, Maciej. *Jagellonské dědictví. Kapitoly z dějin středovýchodní Evropy*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2012. ISBN 978-80-7325-274-8.
- RUDAWSKI, Wawrzyniec. *Historja Polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju oliwskiego, czyli dzieje panowania Jana Kazimierza od 1648 do 1660. Tom 1*. Petersburg i Mohylew: Bolesław Maurycy Wolff, 1855.
- RUTKOWSKI, Mieczysław. *Monety bite w czasie obleżenia Zamościa w 1813 r.* Zamość: Zygmunt Pomarański i Spółka, 1918.
- RYBARSKI, Roman. *Wielickie żupy solne w latach 1497-1594*. Warszawa: Skład główny w domu książki polskiej, 1932.

RZYBOWSKI, Stanisław. *Jan Zamoyski*. Warszawa, Państwowy Instytut Wydawniczy, 1994. ISBN 83-06-02340-4.

ŘEZNÍK, Miloš. *Dějiny Polska v datech*. Praha: Libri, 2010. ISBN 978-80-7277-408-1.

SAWA-SROCZYŃSKA, Bogumiła. Likwidacja zamojskiej twierdzy. In: *Zamość z przeszłości twierdzy i miasta*. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1980. ISBN 83-222-0046-3.

SCHIPER, Ignacy. *Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich*. Warszawa: 1937.

SIDOROWSKA, Agnieszka Beata. *Klucz szczebrzeskiej Ordynacji Zamojskiej w XVII i XVIII wieku*. Lublin, wydawnictwo Olech, 2009. ISBN 98-83-928472-9-8.

SIEMIĘŃSKI, Lucjan. RITTER, Ludvík. *Děje národu polského*. Praha: Tisk a náklad Jarosl. Pospíšil, 1867.

ŚLADKOWSKI, Wiesław. Ostatni bastion powstania listopadowego. In: *Zamość z przeszłości twierdzy i miasta*. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1980. ISBN 83-222-0046-3.

ŚLADKOWSKI, Wiesław. Zamość pod znakiem Marsa. In: *Czteryście lat Zamościa*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1983. ISBN 83-04-01284-7.

ŚLIWIŃSKI, Artur. *Jan Zamoyski: kanclerz i hetman wielki koronny*. Warszawa, 1947.

SOKOŁOWSKI, Autugst. *Wyprawa Dwernickiego na Wołyń*. Kraków: Akademia Umiejętności, 1917.

SROCZYŃSKA, Bogumiła. Rozplanowanie i zabudowa Zamościa w okresie Królestwa Kongresowego. In: *Zamość miasto idealne. Studia z dziejów rozwoju przestrzennego i architektury*. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1980. ISBN 83-222-0125-7.

SZCZYGIEŁ, Ryszard. *Konflikty społeczne w Lublinie w pierwszej połowie XVI wieku*. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1977.

SZCZYGIEŁ, Ryszard. Ruch budowlany w Zamościu w XVII. w. In: *Zamość miasto idealne. Studia z dziejów rozwoju przestrzennego i architektury*, red. Jerzy Kowalczyk. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1980. ISBN 83-222-0125-7.

SZCZYGIEŁ, Ryszard. W latach wielkiej wojny północnej. In: *Zamość z przeszłości twierdzy i miasta*. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1980. ISBN 83-222-0046-3.

ŠVANKMAJER, Milan. *Dějiny Ruska*. Praha: Nakladatelství Lidové Noviny, 1996. ISBN 80-7106-16-2.

TARNAWSKI, Aleksander. *Działalność gospodarcza Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana w kor. (1572-1605)*. Lwów; Warszawa: skł. gł. Kasa im. Rektora J. Mianowskiego: Instytut Popierania Polskiej Twórczości Naukowej, 1935.

TAZBIR, Janusz. Żydzi w opinii staropolskiej. In: *Świat panów Pasków: eseje i studia*. Łódź, 1986. ISBN 83-218-04241.

TOMKIEWICZ, Władysław. *Jeremi Wiśniowiecki: (1612-1651)*. Warszawa: Nakładem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, 1933.

TOMKOWICZ, Stanisław. *Ordynaci Zamojscy i sztuka*. Zamość: Z. Pomarański i Spółka, 1920.

TRZCIŃSKI, Andrzej. *Śladami zabytków kultury żydowskiej na lubelszczyźnie*. Lublin: Wojewódzki Ośrodek Informacji Turystycznej, 1990.

TYSZKOWSKI, Kazimierz. *Jan Zamojski, Hetman i Kanclerz Wielki Koronny*. Lwów 1938.

UMIŃSKI, Józef. *Niebezpieczeństwo tatarskie w połowie VII w. i papież Innocenty IV*. Lwów: Nakładem tow. „Biblioteka Religijna“, 1922.

VAVROUŠEK, Bohumil. *Krakov, Lvov, Vělička, Zakopané, Varšava, Čenstochova*. Praha: Máj, 1910.

VYDRA, Zbyněk et al. *Dějiny Ruska*. Vydání první. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2017. Dějiny států. ISBN 978-80-7422-324-2.

WADOWSKI, Ambroży. *Wiadomości o profesorach Akademii Zamojskiej*. Warszawa: Gazeta Rolnicza, 1899-1900.

WADOWSKI, Jan Ambroży. *Kościoly lubelskie. Na podstawie źródeł archiwalnych*. Kraków: Akademia Umiejetności, Księgarnia Spółki Wydawniczej Polskiej, 1907.

WADOWSKI, Jan Ambroży. *Wiadomość o profesorach Akademii Zamojskiej*. Warszawa: Dukarnia Gazety Rolniczej, 1899-1900.

WAGNER, Eduard. *Zbraně sečné a bodné*. Praha: Aventinum, 2004. ISBN 80-86858-03-0.

WIŚNIEWSKA, Halina. *Kulturalna polszczyzna XVII wieku: na przykładzie Zamościa*. Lublin: Uniw. M. Curie-Skłodowskiej, 1994.

WIŚNIEWSKA, Halina. *Ludzie i zdarzenia w ludzbarokowym Zamościu*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1966. ISBN 83-227-0899-8.

WIŚNIEWSKI, Stanisław. W dobie wojen napoleńskich. In: *Zamość z przeszłości twierdzy i miasta*. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1980. ISBN 83-222-0046-3.

WIŚNIEWSKI, STANISŁAW. Zamojszczyzna w powstaniach narodowych. In: *Zamość i zamojszczyzna w dziejach i kulturze polskiej*. Zamość: Zamojskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1969.

WITUSIK, Adam Andrzej. *O Zamojskich, Zamościu i Akademii Zamojskiej*. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1978.

WITUSIK, Adam Andrzej. Oblężenie i obrona Zamościa w 1648 r. In: *Zamość i Zamojszczyzna w dziejach i kulturze polskiej*. Zamość: Zamojskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1969.

WITUSIK, Andrzej. Chrzest bojowy zamojskiej twierdzy. In: *Zamość z przeszłości twierdzy i miasta*. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1980. ISBN 83-222-0046-3.

WROCZYŃSKI, Ryszard. *Dzieje oświaty Polskiej do roku 1795*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1983.

ZAKRZEWSKA-DUBASOWA, Mirosława. Handel se Wschodem. In: *Zamość i Zamojszczyzna w dziejach i kulturze polskiej*. Zamość: 1969.

ZARĘBSKA, Teresa. *Teoria urbanistyki włoskiej XV i XVI wieku*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1971.

ZARĘBSKA, Teresa. Zamość – miasto idealne i jego realizacja. In: *Zamość miasto idealne. Studia z dziejów rozwoju przestrzennego i architektury*, red. Jerzy Kowalczyk. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1980. ISBN 83-222-0125-7.

ŻEGOTA, Pauli. *Pamiętniki do życia i sprawy Samuela i Krzysztofa Zborowskich*. Lwów, 1846.

ZIELIŃSKI, Ludwik. *Lwowianin, czyli zbór potrzebnych i użytecznych wiadomości. Tom III. i IV.* Lwów, 1836

ŽEMLIČKA, Josef. *Království v pohybu. Kolonizace města a stříbro v závěru přemyslovské epochy.* Praha: NLN, 2014. ISBN 978-80-7422-333-4.

ŽUKOV, Jevgenij Michajlovič. *Dějiny světa v deseti svazcích. Svazek V.* Praha: Nakladatelství politické literatury, 1963.

ČASOPISY, PERIODIKA

BARANOWSCY, Zofia i Jerzy. *Dzielnica żydowska w Zamościu.* In: *Biuletyn Żydowskiego instytutu historycznego.* 1967, Nr 63.

BARANOWSKA, Zofia – SYGIETYŃSKA, Hanna. *Kamienice Rynkowe w Zamościu w świetle archiwaliów.* In: *Biuletyn Historii Sztuki.* Nr 1, Rok XXCI, Warszawa: 1964.

DUMAŁA, Krzysztof. *O architekturze Zamościa przed dziewiętnastowieczną przebudową.* In: *Kwartalnik architektury i urbanistyki.* Tom XVI, zeszyt 1. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1971.

DUTKIEWICZ, Józef. *Notatki z ksiąg wójtowskich Zamościa w latach 1583-1591.* In: *Teka Zamojska: kwartalnik regionalny.* Rok I (V), 1938, Nr 1.

FELDMAN, Józef. *Geneza konfederacji tarnogrodzkiej.* In: *Kwartalnik Historyczny.* R 42 (1928), z. 3. Lwów: Towarzystwo Historyczne, 1928.

FIGURNIAK, Magdalena Liliana. *The History of the Jewish Population on the Zamoyski Latifundium During the Period of the Chancellor Line (Jan „Sariusz“, Tomasz and Jan „Sobiepan“ Zamoyski): Contribution to the research.* In: *Biuletyn Polskiej Misji Historycznej.* Nr 09/2019. ISSN 2083-7755.

FILIPCZAK-KOCUR, Anna. *Senatorowie i posłowie na sejmie „pacyfikacyjnym“ w 1589 roku.* In: *Czasopismo prawnohistoryczne.* Tom XXXIV, zeszyt 2, 1982. ISSN 0070-2471.

GROSSMANN, Henryk. *Struktura społeczna i gospodarza Księstwa Warszawskiego.* In: *Kwartalnik Statystyczny.* Tom 2, z. 1. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, 1925.

HAPANOWICZ, Piotr. Magnus Stenbock, Szwed w Krakowie. In: *Kraków*. 2008, nr 5 (43). Kraków: Nowohuckie Centrum Kultury, 2008. ISSN 1733-0459.

HORODYSKI, Bogdan. „Armata“ arsenału zamojskiego. In: *Teka Zamojska: kwartalnik regionalny*. Rok I (V), 1938, Nr 3.

HORODYSKI, Bogdan. Jak miało powstać Ossolineum w Zamościu. In: *Teka Zamojska: kwartalnik regionalny*. Rok I (V), 1938, Nr 2.

HORODYSKI, Bohdan. Najstarsza ilustracja Zamościa [1591 r.]. In: *Teka Zamojska: kwartalnik regionalny*. Rok I (V), 1938, Nr 4.

CHLEBOWSKI, Bronisław. Zamość, ordynacja Zamoyskich i powiat zamojski. In: *Teka zamojska*. Rok II, 1919, Nr 1.

JASTRZEBSKI, Jan. Obrona Zamościa w r. 1813. In: *Przegląd Wojskowo-Techniczny*. R. 8, t. 15, z. 1. Warszawa: Drukarnia Ministerstwa Spraw Wojskowych, 1934.

Jutrzenka. Tygodnik dla Izraelitów Polskich. Warszawa: 23. 10. 1863, č. 43.

KALINOWSKI, Wojciech. Miasta polskie w XVI i pierwszej połowie XVII wieku. In: *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*. R. 8, 1963, z. 3/4.

KIPA, Emil. Pod Zamościem w roku 1809. In: *Teka Zamojska*. Rok II, 1919, Nr 3.

KLIMEK, Adam. Nieznany widok Zamościa. In: *Ochrona Zabytków*. 10/1 (36). Warszawa, 1957.

KOSIŃSKI, Kazimierz. Zamojski jako rokoszanin. In: *Teka Zamojska*. Rok III, 1920, Nr 9 i 10.

KOSSOWSKI, Aleksander. Bazyliańskie w Zamościu. In: *Roczniki humanistyczne*. Lublin: Towarzystwo naukowe katolickiego uniwersytetu lubelskiego, 1953. IV z. 4.

KOWALCZYK, Jerzy. Architekci Zamoyskich w XVII wieku. In: *Kwartalnik architektury i urbanistyki*. Tom IV, zeszyt 3-4. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1959.

KOWALCZYK, Jerzy. Turobińsko-zamojski murator Jan Wolff oraz jego dzieła na lubelszczyźnie. In: *Biuletyn Historii Sztuki*. Warszawa: Polska Akademia Nauk, Instytut Sztuki, 1962.

KOZIŃSKI, Wiesław. Proces inwestycyjny z roku 1579. In: *Problemy Inwestowania i Rozwoju*. Nr 5, 1966. Warszawa: Instytut Organizacji i Mechanizacji Budownictwa, 1966.

KURZAŃKOWSKA, Alicja. Zespół pałacowy w Łabuniach na tle działalności artystycznej Jakuba Zamojskiego. In: *Biuletyn Historii Sztuki*. Rok XXI. Warszawa: Państwowy Instytut Sztuki, 1959.

LEWICKA, Maria. Rycina Jakuba Lauro ku czci Jana Zamoyskiego. Nowe materiały do ikonografii Szarogrodu i Zamościa. In: *Biuletyn historii sztuki*. XVIII. Warszawa: Państwowy Instytut Sztuki, 1956.

LEWICKI, Tadeusz. O ormianach zamojskich. In: *Kwartalnik historyczny*. Rocznik LXXIII, 1966. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1966.

ŁOPACZYŃSKI, Hieronim. Z czasów wojen kozackich przyczynki do dziejów Lublina. In: *Przegląd historyczny*. tom IX, zeszyt 2, 1909. Warszawa: Towarzystwo Miłośników Historii w Warszawie, 1909.

MENCEL, Tadeusz. Działalność władz powstania listopadowego. In: *Roznik Lubelski*. T. 5 (1962). Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1962.

MORGENSZTERN, Janina. O osadnictwie Żydów w Zamościu na przełomie XVI i XVII w. In: *Biuletyn Żydowskiego instytutu historycznego*. 1962, Nr 43-44.

MORGENSZTERN, Janina. Podatki żydów ordynacji zamojskiej w XVI i XVII w. In: *Biuletyn Żydowskiego instytutu historycznego*. 1969, Nr 71-72.

MORGENSZTERN, Janina. Regesty z Metryki Koronnej (1574-1586). In: *Biuletyn żydowskiego instytutu historycznego*. 1963, Nr 47-48.

MORGENSZTERN, Janina. Z dziejów żydów w Kraśniku do połowy XVII w. In: *Biuletyn żydowskiego instytutu historycznego*. 1960, Nr 33.

PAWŁOWSKI, Bronisław. Wyprawa Generała Dwernickiego na Wołyń. In: *Biblioteka Warszawska. Pismo miesięczne, poświęcone nauce, literaturze, sztukom i sprawom społecznym*. Rok 1907. Tom IV. Warszawa: Druk A.Ginsa, 1907.

SIDOROWSKA, Agnieszka. Szczebrzeszyńska gmina żydowska w XVI-XVIII wieku. In: *Res Historica*. Tom 20. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2005. ISBN 83-227-2458-6.

SIEMIĘŃSKA, Halina. Itinerarium Jana Zamoyskiego w okresie wojen moskiewskich (1597-1582), na podstawie rachunków i korespondencji opracowane. In: *Teka Zamojska*. Rok III, 1920, Nr 1.

SOBIESKI, Wacław. Żalobny hetman. In: *Teka Zamojska*. Rok II, 1919, Nr 2.

SOCHANIEWICZ, Kazimierz. Dzieje Zamościa w dobie przed lokacją na prawie niemieckim (1450-1580). In: *Rozprawy historyczne towarzystwa naukowego warszawskiego*. Lwów, Warszawa: Książnica Polska Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych, 1921-1922.

SOCHANIEWICZ, Kazimierz. Karnawał w Zamościu w 1588 roku. In: *Teka Zamojska*. Rok II, 1919, Nr 1.

SOCHANIEWICZ, Kazimierz. Miscellanea archiwalne do dziejów Zamościa. In: *Teka Zamojska*. Rok II, 1919, Nr 3.

SOCHANIEWICZ, Kazimierz. Miscellanea archiwalne do dziejów Zamościa. II. Najstarszy wilkirz m. Zamościa. In: *Teka Zamojska*. Rok II, 1919, Nr 5.

SOCHANIEWICZ, Kazimierz. Miscellanea archiwalne do dziejów Zamościa. V. Zaprzysiężone zeznania burmistrza co do stanu liczebnego domów i mieszkańców Zamościa w r. 1654 i 1655. In: *Teka Zamojska*. Rok III, 1920, Nr 5.

SOCHANIEWICZ, Kazimierz. Miscellanea archiwalne do dziejów Zamościa: Najstarszy przywilej dla ormian zamojskich z roku 1585. In: *Teka Zamojska*. Rok II, 1920, Nr 2.

SOSNOWSKI, Oskar. O planach osiedli sprzężonych w Polsce. In: *Biuletyn Historii Sztuki i Kultury*. R. IV, Nr. 2. Warszawa, Zakład architektury polskiej i historii sztuki politechniki warszawskiej, 1935.

SZACKI, Jakub. Znakomici Żydzi rodem z Zamościa. In: *Teka Zamojska*. Rok IV, 1921, Nr 1 i 2.

SZCZYGIEŁ, Ryszard. Jan III Sobieski a Zamość. In: *Śląski kwartalnik historyczny SOBÓTKA*. Rocznik XXXV (1980), nr 2. Wrocław 1980. ISSN 0037-7511.

SZCZYGIEŁ, Ryszard. Prawda i fikcja o początkach miasta Tomaszowa. In: *Res Historica*. Tom 20. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2005. ISBN 83-227-2458-6.

TATARKIEWICZ, Władysław. Turniej klasyków w Zamościu. In: *Arkady*. R. 3, 1937, nr 6. Warszawa, 1937.

TATARKIEWICZ, Władysław. O pewnej grupie kościołów polskich z pocz. XVII w. In: *Sztuki piękne*. R. 2, nr 6. Kraków, 1926.

Wiadomości dla towarzyskiego pożycia. In: *Rozmaitości*, nr 26, dnia 9. Września 1825, tygodnik. Lwów. 1825.

WÓJCIK, Zbigniew. Europa środkowo-wschodnia w II. poł. XVII w. In: *Kwartalnik Historyczny*. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1960.

ZAJCZYK, Szymon. Muratorzy zamojscy (1583-1609). In: *Biuletyn Historii Sztuki i Kultury*. R. VII, nr 2, 1939. Warszawa: Zakład architektury polskiej i historii sztuki politechniki warszawskiej, 1939.

ZAKRZEWSKA-DUBASOWA, Mirosława. Polityka handlowa Jana Zamoyskiego i jego następców. In: *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*. Vol. 38/39, 6. Sectio F. Lublin, 1983/1984.

ZARĘBSKA, Teresa. O związkach urbanistyki Węgierskiej i Polskiej w drugiej połowie XVI wieku. In: *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*. Tom IX, zeszyt 4. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1964.

ZATORSKI, Waclaw. Pierwszy najazd Mongołów na Polskę w roku 1240-1241. In: *Przegląd Historyczno-Wojskowy*. Tom IX. Warszawa: Wojskowe biuro historyczne, 1937.

ZĘTAR, Joanna. Architektura sakralna lubelszczyzny jako przejaw wielokulturowych tradycji regionu. In: *Teka Komisji architektury, urbanistyki, i studiów krajobrazowych*. T. 3. Lublin: 2007.

SLOVNÍKY A ENCYKLOPEDIA

DUDÁK, Vladislav. *Encyklopedie světové architektury od menhiru k dekonstruktivismu*. Praha: Baset, 2000. ISBN 80-86223-06-X.

Ottův slovník naučný. 22. díl. Rozkošný-Schloppe. Praha: J. Otto, 1904.

PLAČEK, Miroslav. *Encyklopedie slovenských hradů*. Praha: Libri, 2007. ISBN 978-80-7277-333-6.

RANK, Josef. *Příručný slovník všeobecných vědomostí. Díl II. K-Ž*. Praha: F. Kytka, 1887.

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. VI. Warszawa: 1885.

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. X. Warszawa 1889.

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. XIV. Warszawa 1895.

ELEKTRONICKÉ ZDROJE

FEDUSZKA, Jacek. Zamość w królestwie kongresowym mieszkańcy miasta-twierdzy a władze wojskowe i cywilne. In: *Z archiwalnych póltek*. Muzeum Zamojskie. Dostupné online: URL: <<http://zamosc.ap.gov.pl/images/pliki/archiwariusz/2007/Arch603-Feduszka.pdf>>.

KEDZIORA, Andrzej. *Kamienica Bartoszewiczowska, ul. Ormiańska 26*. Zamościopedia, marzec 26, 2013 [cit. 28.03.2020].

URL: <<https://www.zamosciopedia.pl/index.php/kaa-kan/item/4308-kamienica-bartoszewiczowska-ul-ormianska-26>>.

KEDZIORA, Andrzej. *Łazienki Jodki*. Zamościopedia, grudzień 16, 2012 [cit. 16.05.2020].

URL: <<https://www.zamosciopedia.pl/index.php/ll/item/1329-lazienki-jodki>>.

KOWALCZYK, Jerzy. Jerzy Kawe (ok. 1720-1761). In: *Polski słownik biograficzny*, datum nevedeno [cit. 2020-04-11].

URL: <<https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/jerzy-kawe>>. Viz též *Polski Słownik Biograficzny*, tom XII, 1966-1967.

Maya Kucherskaya, Higher School of Economics, Moscow. *Deviant behavior of Grand Duke Constantine Pavlovich as the trigger of his success and failure (on materials of Russian and Polish literatures)*, [cit. 2020-03-15].

URL: <<http://www.aatseel.org/100111/pdf/program/2004/abstracts/kucherskaya.htm>>.

Stefan (Bahory, Báthory István) 1533 – 1583-12-12. In: *Internetowy Polski słownik biograficzny*, datum nevedeno [cit. 31.03.2020].

URL: < <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/stefan-batory-bathory-istvan-krol-polski>>.

Viz též *Polski Słownik Biograficzny*, tom XLVIII, 2004-2005.

Wojski In: *Wikipedia*, 15 stycznia 2018 [cit. 07.04.2019].

URL: < <https://pl.wikipedia.org/wiki/Wojski>>.

OSTATNÍ ZDROJE

Twierdza Zamość – úvodní video při prohlídce Muzeum Fortyfikacji i Broni, ul. Zamkowa 2, Zamość. Dne 28. 8. 2019.

SEZNAM OBRAZOVÝCH PŘÍLOH

Obrázek 1 – Plán Zámostí z roku 1617. Dle tehdejších zvyklostí je orientace plánu „vzhůru nohama“ – severní strana je orientována na jih. [BRAUN, Georg. *Theatri praecipuarum totius mundi urbium, lib. VI*. Colonia 1617, s. 53-54.].

Obrázek 2 – Obraz Bukowiński. Vzhled Zámostí ok. roku 1660. [JAWOR, Marek. *Zamość. Miasto idealne*. Zamość: ATUT Biuro Promocji, 2010. ISBN 978-83-89797-27-8, s. 14.].

Obrázek 3 – Pohlednice Twierdza Zamość XVII/XVIII století. Pohled z jižní strany. [ZARĘBA, Tadeusz. *Twierdza Zamość XVII/XVIII – akwarela*. No 136. Zamość, ATUT Biuro Promocji, rok neuveden.]

Obrázek 4 – Plán přestavby města v pevnost ze začátku 19. století. Akvarelové ztvárnění od Jana Pawła Lelewela. [Foto autorka, 2019.]

Obrázek 5 – Turistická mapa současného Záměstí (r. 2019). [*Zamość. Plan miasta*. Zamość, Atut Biuro Promocji, rok neuveden. ISBN 978-83-89797-77-3.]

Obrázek 6 – Pohled od východu na západ. V popředí hotel Renesans, za ním vystupuje radniční věž. [Foto autorka, 2019.]

Obrázek 7 – Budova radnice (Ratusz) na hlavním náměstí (Rynek Wielki). [Foto autorka, 2019.]

Obrázek 8 – Obnovené renesanční arménské kamienice na Rynku Wielkim. [Foto autorka, 2019.]

Obrázek 9 – Interiér arménské kamienice č. 30. V současnosti se zde nachází Muzeum Zamojskie. [Foto autorka, 2019.]

Obrázek 10 – Kolegiátní kostel, v současné době katedrála (Katedra) biskupství zamojsko-lubaczowského. [Foto autorka, 2019.]

Obrázek 11 – Detail jednoduché výzdoby uvnitř Katedry. [Foto autorka, 2019.]

Obrázek 12 – Zvonice vedle kolegiátního kostela. [Foto autorka, 2019.]

Obrázek 13 – Pohled z vyhlídky Zvonice na Rynek Wielki. [Foto autorka, 2019.]

Obrázek 14 – Socha zakladatele města Jana Zamojského. V pozadí budova residenčního Paláce. [Foto autorka, 2019.]

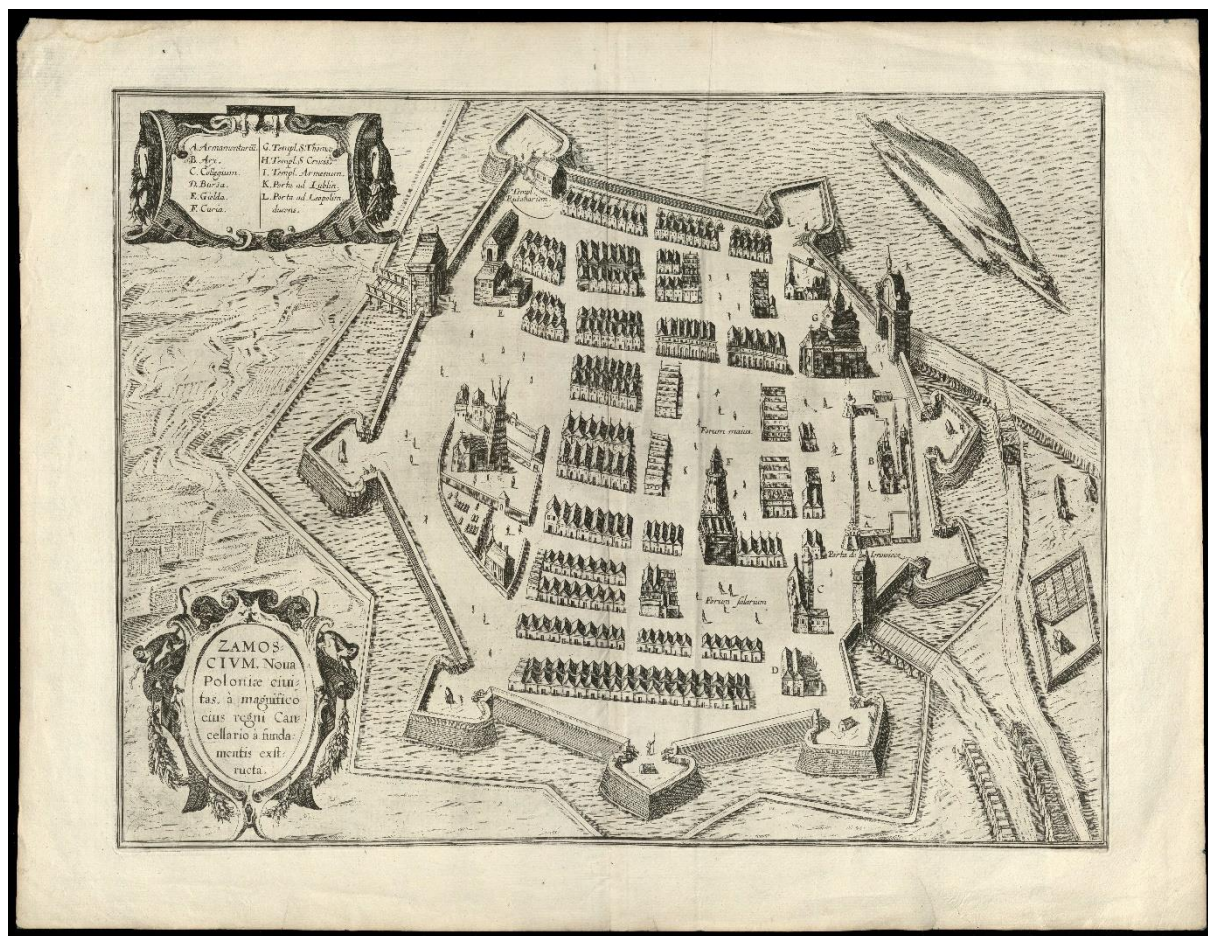
Obrázek 15 – Jižní strana opevnění. Pohled z Bastionu č. 1 směrem na západ. [Foto autorka, 2019.]

Obrázek 16 – Brána Szczebrzeska (na jižní straně opevnění). [Foto autorka, 2019.]

Obrázek 17 – Stará brána Lwowska (východní strana opevnění). [Foto autorka, 2019.]

Obrázek 18 – Nová brána Lubelska (sever opevnění). [Foto autorka, 2019.].

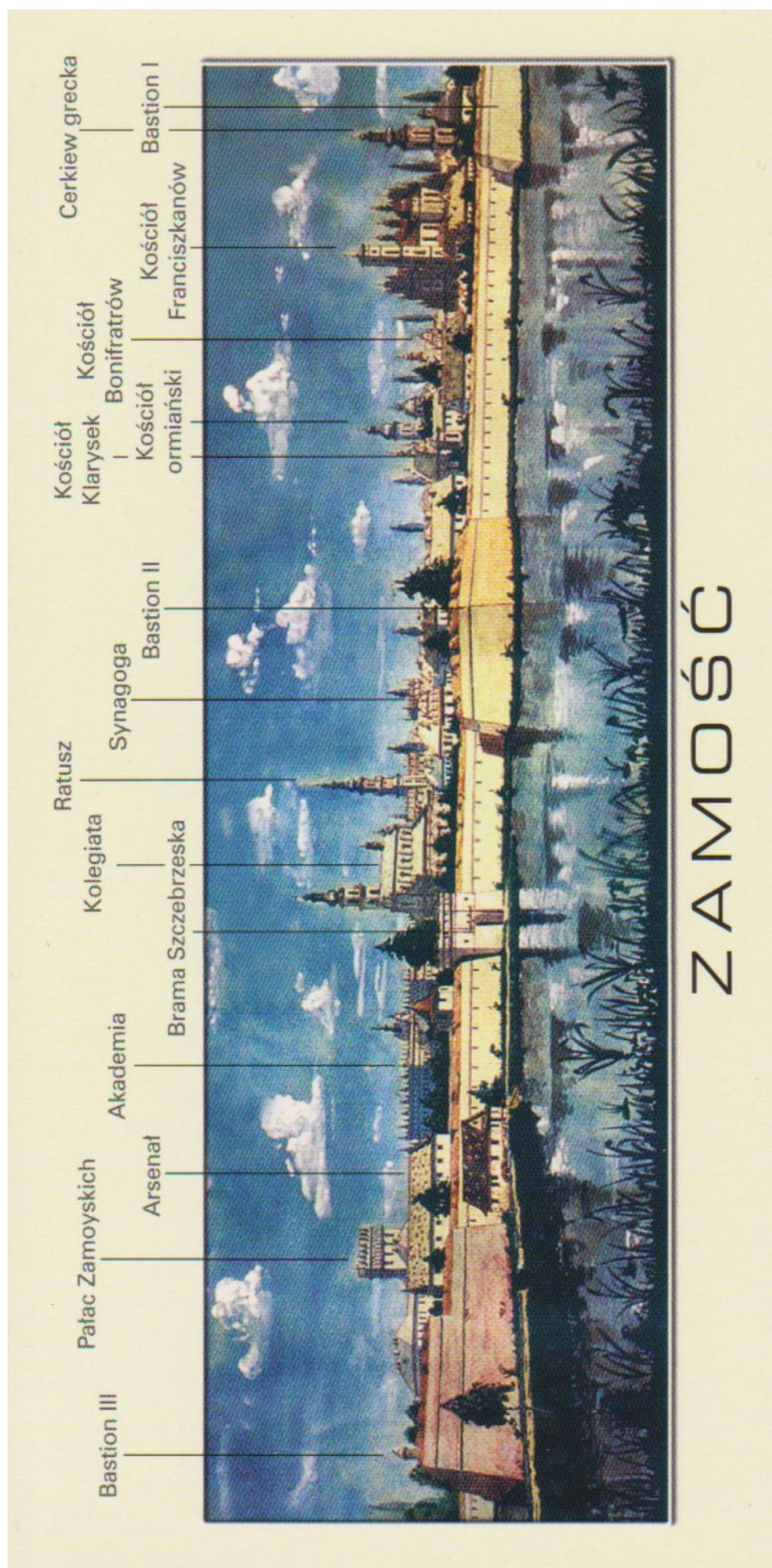
OBRAZOVÉ PŘÍLOHY

Obrázek 1 – Plán Zamoscí z roku 1617. Dle tehdejších zvyklostí je orientace plánu „vzhůru nohama“ – severní strana je orientována na jih.

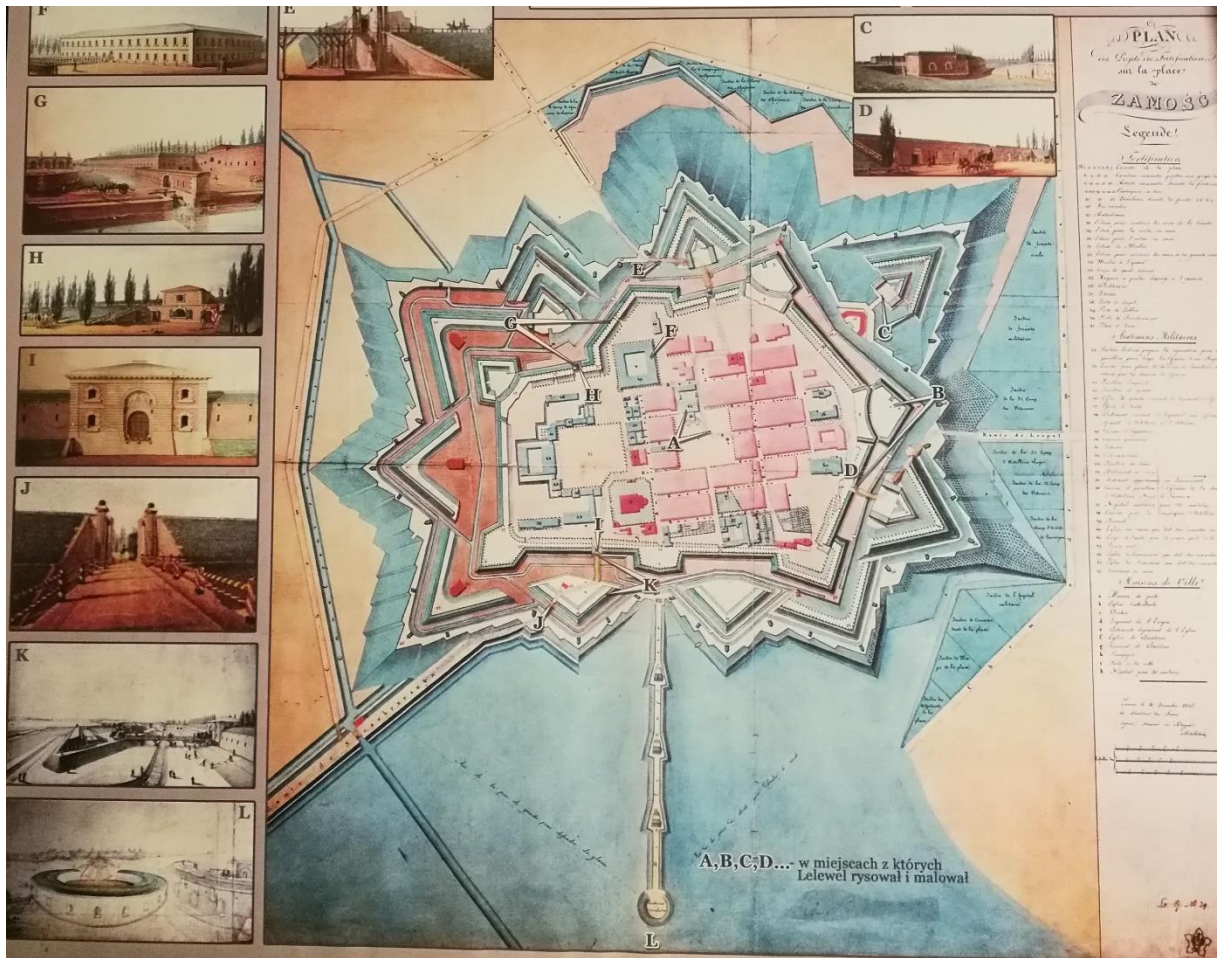

Obrázek 2 – Obraz Bukoviński. Vzhled Zámostí ok. roku 1660.

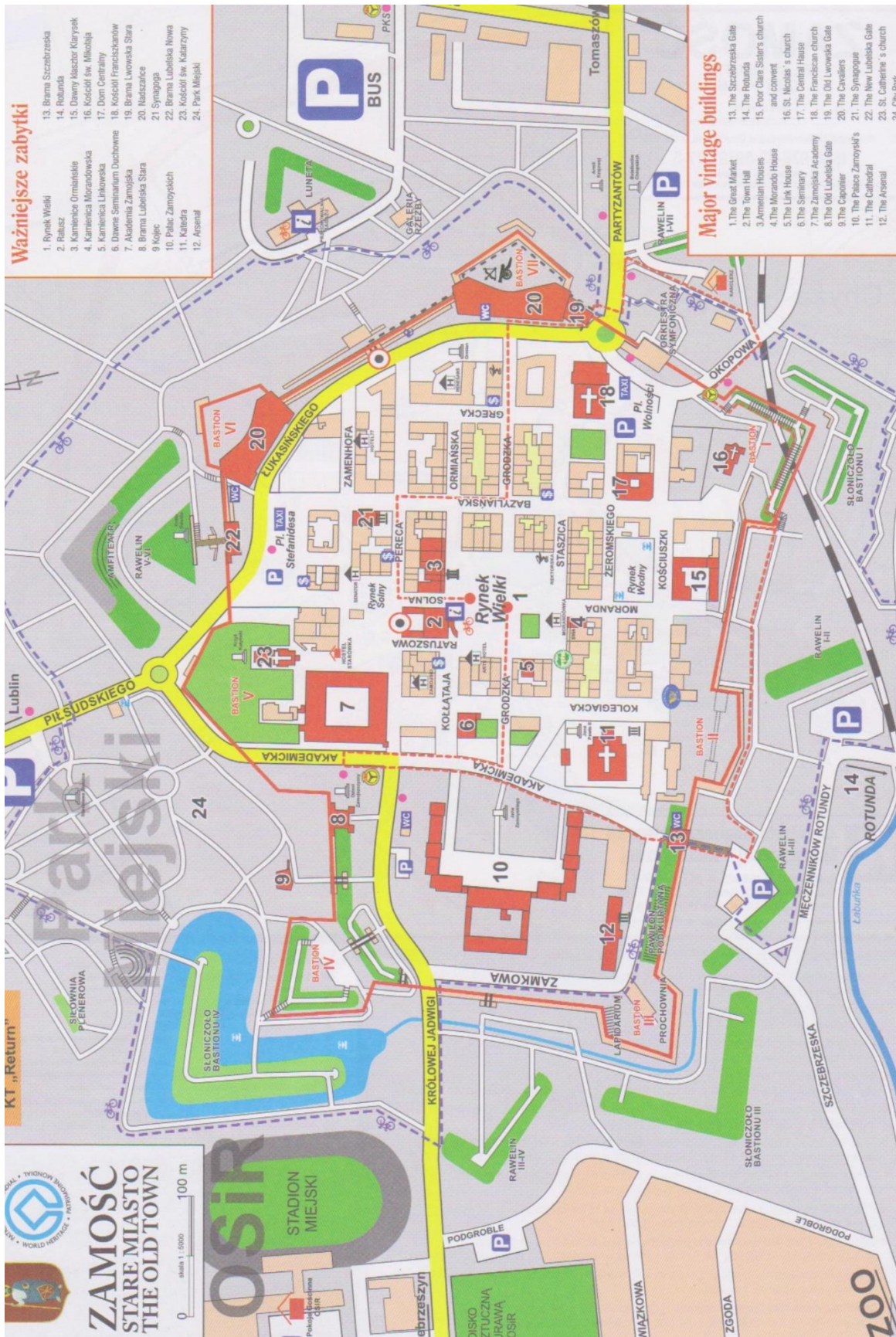

ZAMOŚĆ

Obrázek 3 – Pohlednice: Twierdza Zamość XVII/XVIII století. Pohled z jižní strany.

Obrázek 4 – Plán přestavby města v pevnost ze začátku 19. století. Akvarelové ztvárnění od Jana Pawła Lelewela.

Obrázek 5 – Turistická mapa súčasného Zámostí (r. 2019).

Obrázek 6 – Pohled od východu na západ. V popředí hotel Renesans, za ním vystupuje radniční věž.

Obrázek 7 – Budova radnice (Ratusz) na hlavním náměstí (Rynek Wielki).

Obrázek 8 – Obnovené renesanční arménské kamienice na Rynku Wielkim.

Obrázek 9 – Interiér arménské kamienice č. 30. V súčasnosti se zde nachází Muzeum Zamojskie.

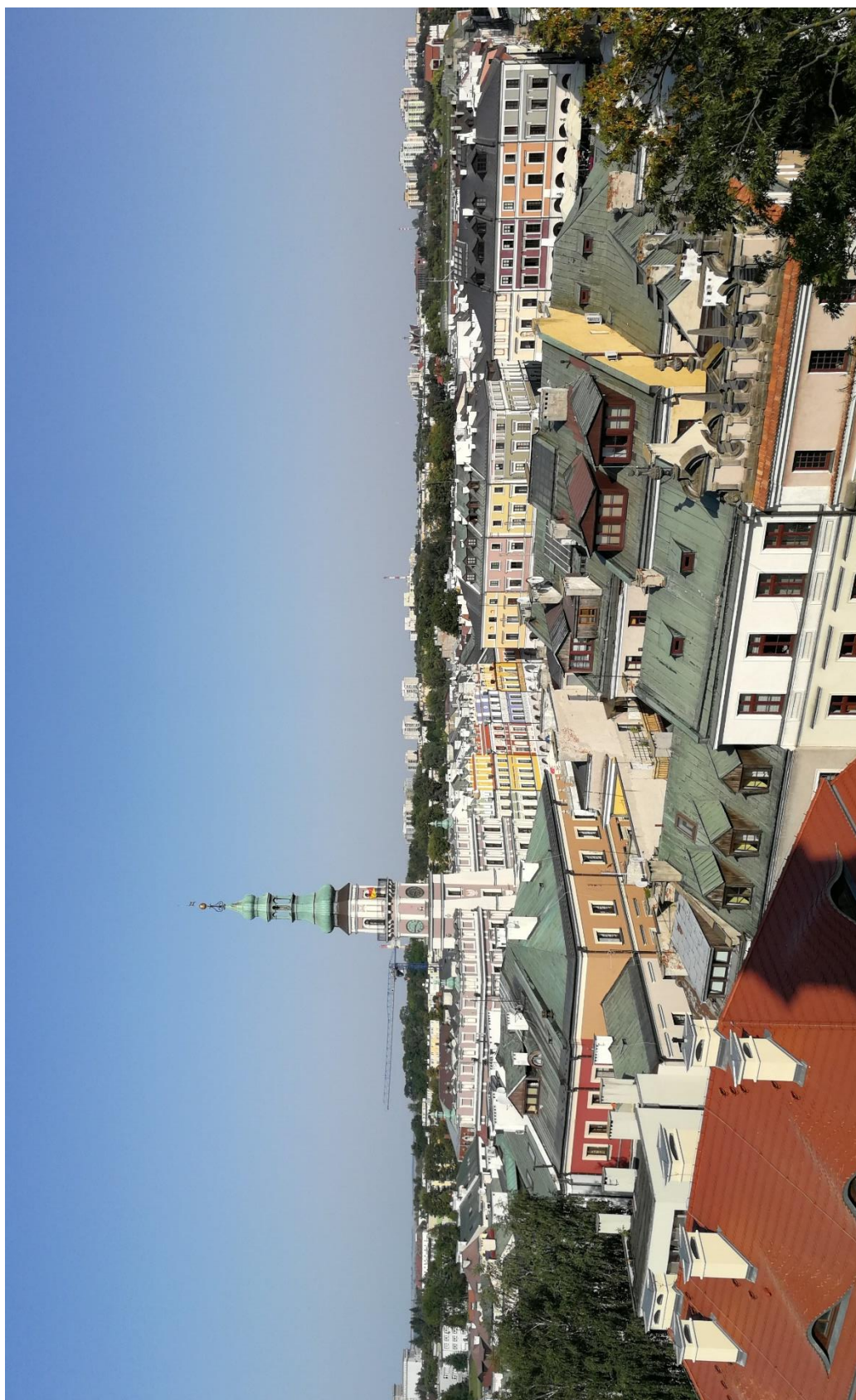
Obrázek 10 – Kolegiátní kostel, v současné době katedrála (*Katedra*) biskupství zamojsko-lubaczowského.

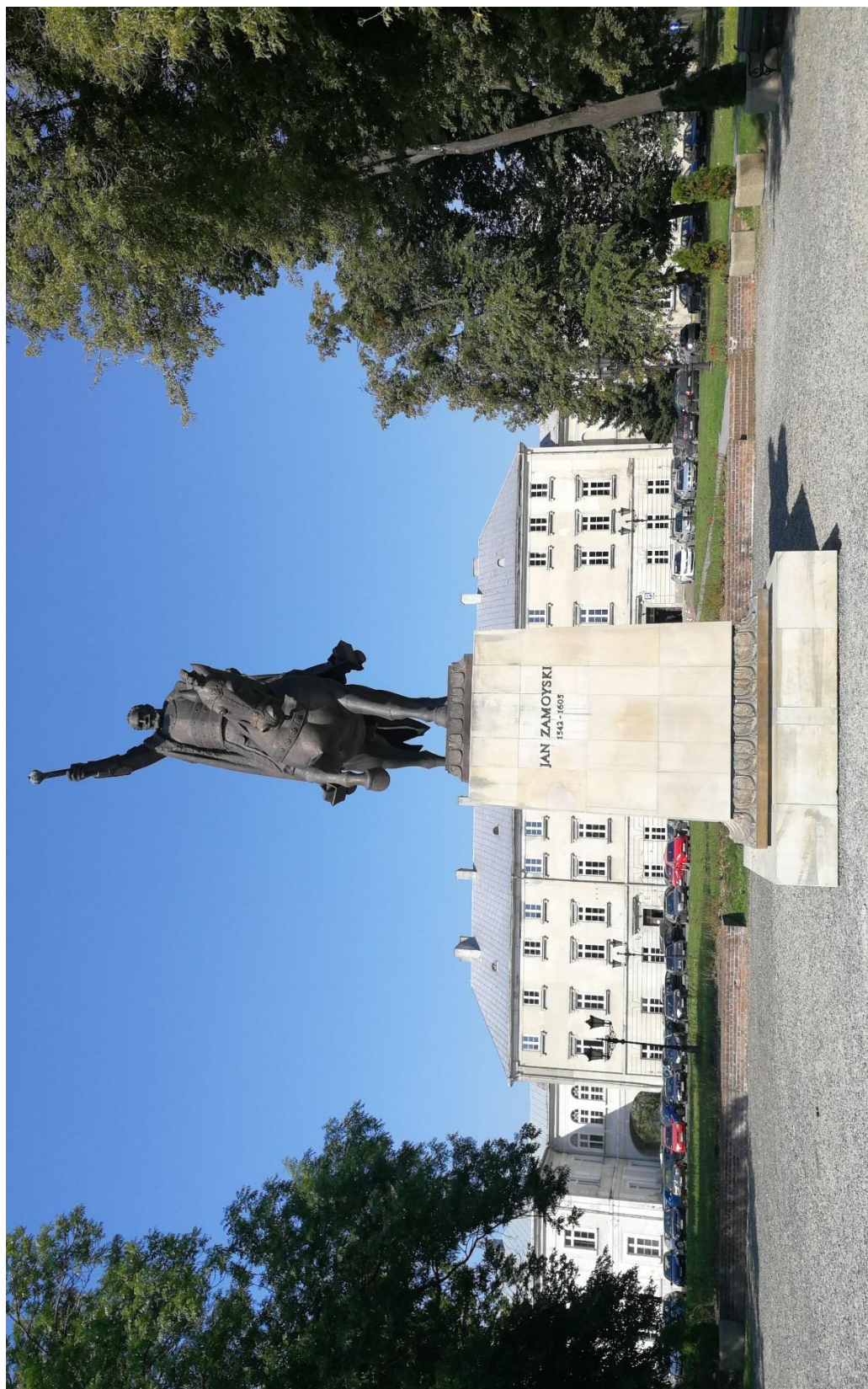
Obrázek 11 – Detail jednoduché výzdoby uvnitř Katedry.

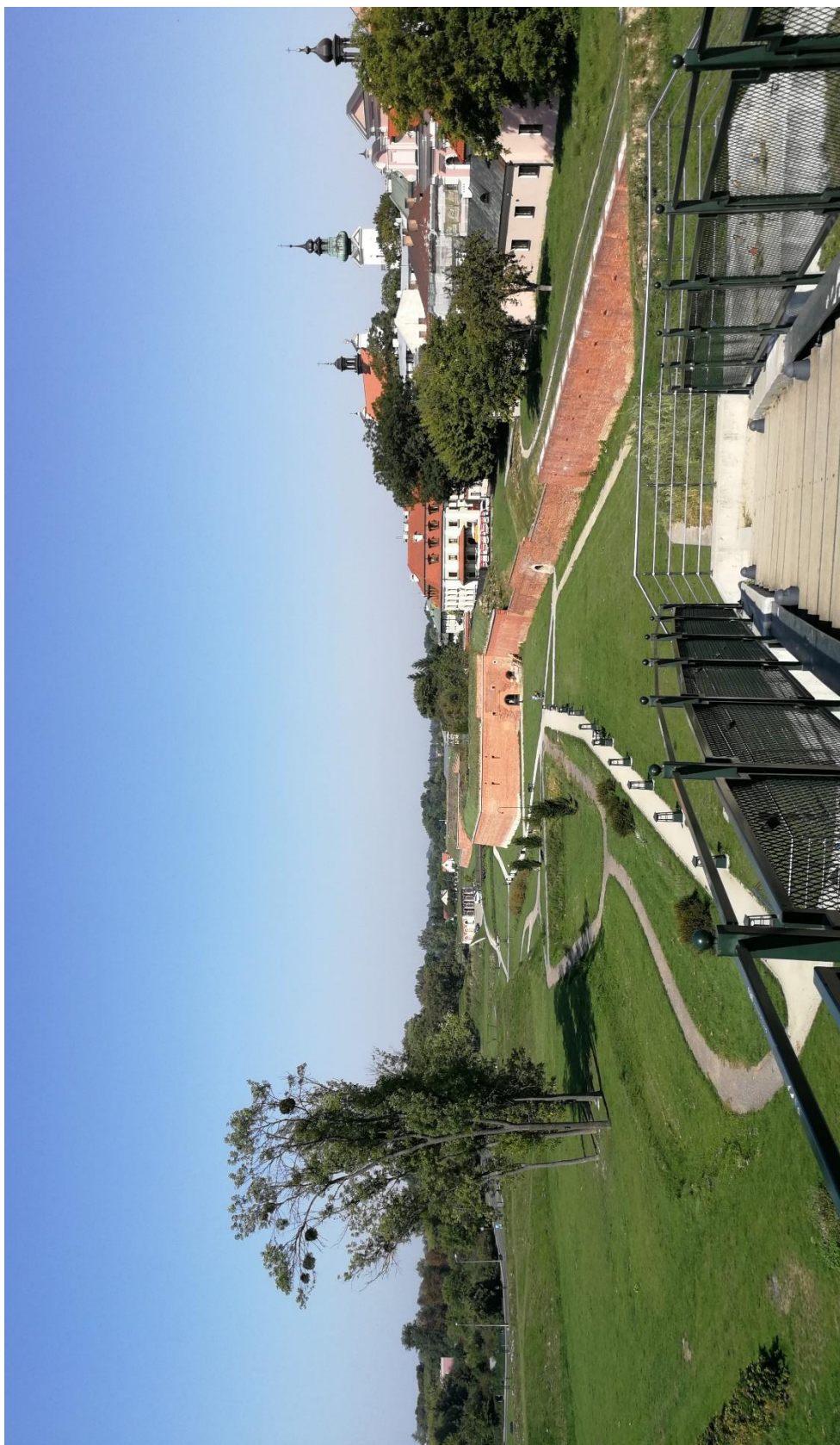
Obrázek 12 – Zvonice vedle kolegiálního kostela.

Obrázek 13 – Pohled z vyhlídky Zvonice na Rynek Wielki.

Obrázek 14 – Socha zakladatele města Jana Zamojského. V pozadí budova residenčního Paláce.

Obrázek 15 – Jižní strana opevnění. Pohled z Bastionu č. 1 směrem na západ.

Obrázek 16 – Brána Szczepieszka (na jižní straně opevnění).

Obrázek 17 – Stará brána Lwowska (východní strana opevnění).

Obrázek 18 Nová brána Lubelska (sever opevnění).